धर्मशास्त्रग्रन्थमाला (ग्रन्थाङ्कः २३)

॥ श्रीः ॥

भट्टनीलकण्ठकृतभगवन्तभास्करे

प्रायश्चित्तमयूखः

(दशमः)

स च

जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे, बी. ए., एल्‌एल्. बी.,
हायकोर्ट वकील, मुंबई,

पुण्यपत्तनस्थव्यवहाराश्रमे मुख्याध्यापकः

इत्यनेन संशोधितं प्रकाशितश्च ।

प्रथमावृत्तिः

शकाब्दाः १८४८, क्रिस्ताब्दाः १९२७

मोहमय्यां ' मुंबईवैभव ' मुद्रणालये ' चिंतामण सखाराम देवळे ' इत्यनेन मुद्रितः,
' जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे, हायकोर्ट-वकील ' इत्यनेन प्रकाशितश्च ।

उपोद्घातः ।

धर्मशास्त्रग्रन्थमालाया अयं त्रयोविंशतितमो ग्रन्थोऽधुना प्रकाशं नीयते । भट्टनीलकण्ठावष्टृत-भगवन्तभास्कराख्यधर्मशास्त्रप्रबन्धे द्वादश मयूखाः 'संस्काराचारकालाः' इत्यादि श्लोके दर्शिताः । तेषां दशमोऽयं प्रायश्चित्तमयूखो नाम । तत्राद्य संस्कारमयूखो नीलकण्ठभट्टपुत्र शंकरभट्टो रचितवान् । आचारादयो द्वादशमयूखास्तु भट्टनीलकण्ठेन स्वयमेव रचिता इत्यत्र विशेष ।

भाट्टवंशविस्तारस्तथा भट्टनीलकण्ठस्य कालदेशादिविचारोऽस्मद्विरचितव्यवहारमयूखस्याङ्गल-भाषान्तरेऽस्या एवमालायाश्चतुर्दशमे विस्तरतः सावकाशश्च कृत । सैव संक्षेपतो नीतिव्यवहाराचारोत्सर्गप्रतिष्ठादिकेषुचिन्मयूखेषु दर्शितो भाट्टवंशवृक्षश्च वृत्तस्तत्तत्स्थलेष्वालोचनीय इति नात्र उद्धाटित ।

अत्र यानि पुस्तकानि यैश्च सुमनस्कतया प्रेषितानि तेषां नामादीनि संज्ञाश्च प्रकाश्यन्ते । तद्यथा

अ—डेक्कनकॉलेजसंग्रहात्प्राप्त १८८१–८२।७८ इत्यनुक्रमाकेन चिह्नितम् ।

ब— ” ” १८८६–९२।२४८ ” ”

क— ” ” १८८१–८२।८८ ” ”

घ— ” ” १८८२–८३।१०५ ” ”

ध— ” ” १८९६–१९०२।१४२ ” ”

इ—आनन्दाश्रमसंग्रहादानीतम् । २७०७ ” ”

न—सत्यपुरवासिश्रीबालाचार्यगजेन्द्रगडकर इत्येतैः प्रेषित ।

फ—फर्ग्युसनकॉलेजमण्डलीकविभागात्प्राप्तम् ।

य—श्रीमत्सरदारविंचूरकर इत्येतेषां संग्रहात्प्राप्तम् ।

र— ” महेंदले ” ”

ल—कलिकाता रॉयल एशिआटिकसोसाइटीत प्राप्तम् ।

ख—राजापुरस्थपाठशालात प्राप्तम् ।

ह—श्री वाराणस्यां शिलामुद्रित ।

परमुपकृत नो येभ्य सकाशादेतानि प्राप्तानीति शम् ।

जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे.

प्रायश्चित्तमयूखस्य विषयानुक्रमणिका ।

॥ इति श्रीमीमांसकशाकरभट्टात्मजभट्टनीलकण्ठकृते भगवंतभास्करे प्रायश्चित्तमयूखस्य विषयानुक्रमणिका समाप्ता । जगन्नाथसूनुना विश्वनाथेन कृतेयम् ॥

श्री ॥

भट्टनीलकंठकृतभगवंतभास्करे

॥ अथ प्रायश्चित्तमयूखः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः । नमामि भास्वत्पदपङ्कजं तन्मौलौ विधायाञ्जलिमादरेण ।
क्षीराब्धिजावासनिकेतनं यद्विष्णोश्चरात्मप्रभवस्वरूपं ॥ १ ॥
जज्ञे पितामहसुतो खलु कश्यपो यस्तस्मादजायत मुनिस्तु विभाण्डकाख्य ।
तं पुत्रिणां धुरमरोपयदृष्यशृङ्गस्तस्यान्वयेऽप्यजनि शृङ्गिवराभिधान ॥ २ ॥
तस्मिन्वंशे महति विततेसेंगराख्ये नृपाणां राजा कर्णे समजनि यथा सागरे शीतरश्मि ॥
कीर्त्त्या यस्य प्रथिततरया श्रोत्रजातेऽभिपूर्णे कर्णेस्यापि प्रविततकथा नावकाशं लभते ॥ ३ ॥
विशोकाख्यदेवस्ततस्तत्सुतोऽभूद्विशोकीकृता येन सर्वा धरित्री ।
ततोऽप्यास राजाऽस्तशत्रुस्ततोभूद्दयाख्यो रणेनैव सर्वाहितघ्न ॥ ४ ॥
बभूवाथ वैराटराजस्ततोभून्नृपो मेदिनीवल्लभो वीढराज ॥
नरब्रह्मदेवस्ततो मन्युदेवस्ततोऽभून्नृपश्चन्द्रपालाभिधान ॥ ५ ॥
शिवगणाख्यनृप समजन्यथो शिवगणाख्यपुर प्रचकार य ॥
शिवगणेन सम मन्त्रैर्गुणै शिवशिवप्रथमो गणनासु य ॥ ६ ॥
रोल्लिचन्द्र इति तत्तनयोऽभूत्प्रेमसेननृपतिस्तमथानु ॥
लोकपो नरहरिर्नृपराजो रामचन्द्र इति तत्तनुजात ॥ ७ ॥
यशोदेवस्ततो जातस्ताराचन्द्रनृपस्तत । चक्रसेनस्ततो राजा राजर्षिह्वनृपो यतः ॥ ८ ॥
ततोऽप्यभूपतिसाहिदेव स्वकीर्तिभिर्निर्जितदुग्धसिंधु ।
अभूत्तत श्रीभगवंतदेव सदैवभाग्योदयवान् क्षितीश ॥ ९ ॥
यद्दानद्रविणाद्रिनिर्मितवपू रत्नाचलो लज्जया । दूरे स्तब्ध इलावृते निविशते नो यत्र पुंसां गति ॥
किं च त्वत्यदरातिवामनयनानेत्राम्बुभिर्वर्द्धितस्तेजोभिर्वडवामुखोत्थहुतभुक्तुल्य कथं नो भवेत् ॥ १० ॥
आज्ञप्तस्तेन राज्ञा विबुधकुलमणिर्दाक्षिणात्यावतंसो भट्टश्रीनीलकंठ स्मृतिषु दृढमतिर्जैमिनीयेऽद्वितीय ॥
आज्ञामादाय मूर्ध्ना सविनयममुना तस्यसर्वान्निबन्धान् । दृष्ट्वा सम्यक् विविच्य प्रविततकिरणो भास्करस्तन्यतेऽय ११
प्रैतारकैराहतमन किंचिन्मया तु निर्मूलनया तदुज्झित ॥
कल्नोक्तितालो न हि तेन का काचित्स्वपुण्यहीनापचितिर्न हीयते ॥ १२ ॥
संस्काराचारकाला समुचितरचना श्राद्धनीतो विवादो
दानोत्सर्गप्रतिष्ठा जगति जयकरा स्वगतार्थानुबद्धा ।
प्रायश्चित्त विशुद्धिस्तदनु निगदिता शांतिरेवं क्रमेण
स्याता ग्रन्थेऽत्र शुद्धे बुधजनसुखदा द्वादशैते मयूखा ॥ १३ ॥
भगवंतभास्कराख्ये ग्रन्थेऽस्मिन् शिष्टसमते च तत । प्रायश्चित्तमयूखः प्रतन्यते नीलकंठेन ॥ १४ ॥

---

१ अई-श्रीरविर्जयति, क-सूर्याय नम । यर-श्रीनारायणो जयति, च-श्रु श्रीगुरुचरणकमलेभ्यो नम । २ अचकयईरनफ-नमामिभास्वत्पदपङ्कज तद श्रीनीलकण्ठोऽस्मय प्रकुर्वे । स्वगत्वोपदेशान् गुरुशङ्करस्य, विनिर्णय प्राप विशुद्धिहेतु । ३ ज्ञ पाठ इमे चतुर्दशश्लोका ज्ञ-पुस्तके एव दृश्य ते । छ-धं, लब्ध पाम, कअयईकई-त. न-उरु । ४ ब-व्रतारके, य प्रचारके ।

पापविशुद्धिहेतुत्वं प्रायश्चित्तस्याह याज्ञवल्क्यः (प्रा. २१९–२०)

"विहितस्याननुष्ठानान्निंदितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेंद्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

" तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये " ॥ इति । अनिग्रहादिति पर्युदाससंग्रहार्थं । विहिताननुष्ठाननिषिद्धसेवननिमित्ते विहितं कर्म प्रायश्चित्तं । प्रारब्धपापनाशार्थे तु तत्पदं गौणं । माधवविज्ञानेश्वरावप्येवं । यत्तु शूलपाणीयटोडरानंदयोः पापनाशकं कर्म प्रायश्चित्तमिति तत्र तुलापुरुषादावतिव्याप्ते. कृत्स्नांगलोपप्रायश्चित्तेऽव्याप्तेश्च । एवं प्रायश्चित्तपदस्य रूढत्वे योगमप्याहांगिराः

"प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतमिति" ॥

यत्तु पक्षधरमिश्रभक्तूपाध्यायटोडरानंदकृतः "प्राय. पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनमिति " च पेठुः तन्नाकरश्चेत्यः ।

इदं च प्रायश्चित्तं निमित्ते विधानान्नैमित्तिकं पापनाशकतया काम्यं च । अत एव बृहस्पतिः " प्रायश्चित्तं यत्क्रियते तन्नैमित्तिकमुच्यते " इति । जाबालः " अतः काम्यं नैमित्तिकं च प्रायश्चित्तमिति स्थितिरिति " । एवं च सर्वांगोपसंहारासामर्थ्येऽप्यधिकारे विरुद्धः । अत्राधिकारस्त्रैवर्णिकाना तावद्विद्वत्वादप्रतिबद्ध एव ।

शूद्रस्याप्याहतु' शंखलिखितौ " कृच्छ्राणि द्विजातीनामेव नावरस्य कामं धर्मेप्सोरप्रतिषिद्धः । साधारणो हि धर्मो नियमश्चेति " । कृच्छ्राणि काम्यानि । धर्मेप्सोः प्रायश्चित्तार्थिन. । याज्ञवल्क्योऽपि (प्रा. २६२) " शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि कालेनानेन शुध्यतीति " । अधिकारहीनो जपहोमाधिकारहीनो जपहोमाधिकारशून्यः । काल. प्रायश्चित्ताधिकरणं । तस्य विशेषमाहांगिराः

"तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितं । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितमिति " ॥

स एव

"शूद्रः कालेन शुध्येत गोब्राह्मणहिते रतः । दानैर्वाऽप्युपवासैर्वा द्विजशुश्रूषया तथेति" ॥

यत्तु मिताक्षरायां स्मृत्यंतरे (पृ. २७५ पं. ३०)

"कृच्छ्राण्येतानि कार्याणि सदा वर्णत्रयेण तु । कृच्छ्रेष्वेतेषु शूद्रस्य नाधिकारो विधीयत" ॥ इति तत्काम्यकृच्छ्रपरं । यत्तु मनुः (१०।१२६)

" न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हति । नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनमिति" ॥

तदर्थमाह मेधातिथिः । द्विजाधिकारिकं भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणाल्लशुनादिभक्षणे पापं नाऽस्ति विहितविवाहाद्यतिरिक्तसंस्कारं च नार्हति । उपवासादावेतस्य न नित्योऽधिकारः तदकरणान्न प्रत्यवैति । तस्मादेव धर्मादस्य प्रतिषेधनमपि नास्ति । करणेऽभ्युदयोऽस्त्येवेति

१ अर्ह आरब्धपापनाशक कर्म प्रायश्चित्तमिति । २ घ–षिद्ध । ३ घ–वप । ४ गरघ–प्रायश्चित्तं ।

यदाति केचिद्विद्वास " स्त्रीणा शूद्रसमानतामिति " सूतसंहिताद्युक्ते । " शूद्राणा तु सधर्माणा सर्वेऽपध्वसजा स्मृता " इति स्मृतेश्च (मनुस्मृ. १०।४१) । स्त्रीणा व्यभिचारजाना चाधिकार । अत एव प्रायश्चित्तमपि शूद्रवदेव । विष्णुः
" विप्रे तु सकल देय पादोन क्षत्रिये स्मृत । वैश्येऽर्द्धं पादशेष तु शूद्रजातिषु शस्यत " ॥ इति ।
यत्तु कश्यपः
" विप्रार्द्धं क्षत्रियस्योक्त तदर्द्धं वैश्यजातिषु । तदर्द्धमेव शूद्राणा प्रायश्चित्त विदुर्बुधा " ॥ इति ।
तदकामकृतविषयमिति माधवः । यत्त्वंगिराः
" पर्षद्या ब्राह्मणानान्तु सा राज्ञा द्विगुणा मता । वैश्याना त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतमिति " ॥

भविष्ये

" चतुर्गुण तु शूद्राणा पर्षदुक्ता महात्मभि । पर्षद्वच्च व्रत प्रोक्त शुद्धये पापकर्मणामिति " । एतच्च प्रतिलोमापवादेषु " द्विगुणास्त्रिगुणो देय " इति याज्ञवल्क्योक्तेर्द्डाधिक्यानुमितदोषगौरवात्प्रातिलोम्यकृत चतुर्विधसारूप्यपर
" द्विगुण त्रिगुण चैव चतुर्गुणमथापि वा । क्षत्रविट्शूद्रजातीना ब्राह्मणस्य वधे व्रतमिति "
प्रजापत्युक्तेर्विप्रवधपर च । आश्रमिणा विशेषमाहाङ्गिराः
" गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि । शौचवच्छोधन प्रोक्तमर्वाग्ब्रह्मनिदर्शनादिति " ॥
शौचवद्द्विगुणादि । तथा च मनुः (५।१३६)
" एतच्छौच गृहस्थस्य द्विगुण ब्रह्मचारिण । त्रिगुण तु वनस्थाना यतीना तु चतुर्गुणमिति " ॥
गृहस्थोक्ति स्नातकोपलक्षिका । अन्यथा विधुरादे प्रायश्चित्तमेव न स्यात् । ब्रह्मनिदर्शन तत्त्वज्ञान । ज्ञानोत्पत्त्यनतर तूत्पन्नंपाप ज्ञानेनैव नाश्यते । " ज्ञानाग्नि सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुनेति " भगवद्गीतोक्तेः (अ ४।३७) । ब्रह्मचारिणो द्वैगुण्योक्ति षोडशवर्षोर्ध्वं । षोडशवर्षसमाप्तिपर्यंत त्वाहाङ्गिराः
" अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाऽप्यूनषोडश । प्रायश्चित्तार्द्धमर्हंति स्त्रियो रोगिण एव चेति " ॥

आदिपर्वणि

" आचतुर्दशकाद्वर्षान भविष्यति पातक । परत कुर्वतामेव दोष एव भविष्यतीति " ॥
अंगिराः " अर्वाक्तु द्वादशाद्वर्षाद्सीतेरूर्ध्वमेव वा । अर्द्धमेव भवेत्पुसा तुरीय तत्र योषितामिति " ॥
अत्रोच्चावचावधितारतम्य शक्तितो ज्ञेय । यत्तु विष्णुः
' स्त्रीणामर्द्धं प्रदातव्य वृद्धाना रोगिणा तथा । पादो बालेषु दातव्य सर्वपापेष्वय विधिरिति " ॥
तदुपनयनादर्वाक् ज्ञेय । शंखः

---

१ यरघ-प्रायश्चित्त । २ यरघ-तथा च विष्णु । ३ घव-शेमसु । ४ इह्ल-दिति । ५ घ-षे पापे ।
६ ह्र-अशेषाच रचावधि ।

" ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात्परस्य च । प्रायश्चित्तं चरेद्भ्राता पिता वाऽन्यः सुहृज्जनः ॥
"अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकं । राजदण्डो न तस्यास्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते"॥ इति ।

कुमारः "मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कश्चन । दोषस्त्वा पञ्चमाद्वर्षादूर्ध्वं पित्रोः सुहृद्गुरोरिति '॥ गौतमः (२।१) " प्रागुपनयनात्कामचारकामवादकामभक्षा " इति " सुरापाननिषेधस्तु जात्याश्रय इति स्थितिरिति " कुमारवाक्यात्

" अनुपेतस्तु यो बालो मद्यं मोहात्पिबेद्यदि । कृच्छ्रत्रयं गुरुः कुर्यान्माता भ्राता तथा पितेति "

स्मृतेश्चानुपेतस्य दोषोऽस्त्येवेति विज्ञानेश्वरः । एतद्वचनद्वयस्य पञ्चमवर्षप्रभृत्युत्तरपरतयाऽप्युपपत्तेस्तत्रानुपेतस्य दोषः । वर्षचतुष्टयपर्यंतं न दोष इति तु युक्तं । यत्तु स्मृत्यंतरे

"जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदष्टौ समा वयः । स हि गर्भसमो ज्ञेयो व्यक्तिमात्रप्रदर्शितः " ॥
" भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये[3] वाच्यावाच्ये तथानृते । तस्मिन्काले न दोषः स्यात्स यावन्नोपनीयते '

इति तन्मध्येतरपरं । इदं चार्द्धपादादिपरिमाणमुपदिष्टमौलिकद्वादशाब्दिकाद्येवापेक्ष्य प्रवर्त्तते । न तु क्षत्रियादिनिमित्तकद्वैगुण्याद्यपेक्षया । ब्रह्मचारित्वादिनिमित्तकं द्वैगुण्याद्यप्येव । अर्द्धपादद्वैगुण्यत्रैगुण्यादिविधीनामुपजीव्योपजीवकभावाभावेन परस्परानालोचनया मौलिकविधिमात्रालोचनेनैव प्रवृत्तेः । प्रयोजकपित्रादीनां फलमाहापस्तंबः (२।२९।१)

" प्रयोजयिताऽनुमन्ता कर्त्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनः " इति । पैठीनसिः

" हन्ता मन्त्रोपदेष्टा च तथा संप्रतिपादकः । प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥
" आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणां । उपेक्षकः शक्तिमांश्चेद्दोषवक्ताऽनुमोदकः ॥
" अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् " ।

हन्ता साक्षाद्धन्ता । मन्ताऽनुमन्ता । प्रवृत्तप्रवर्त्तकः । उपदेष्टा मार्गोद्धाटनादिकृत् । संप्रतिपादकः[1] पलायमानमभिमुखं परकरेभ्यो हन्तारं यो रक्षति । प्रोत्साहकः स्तावकः । सहायः सहगन्ता । अनुमोदको हन्तुर्हर्षमनुमोदयति । भक्तपदमौषधादेरप्युपलक्षकं । एवं च निषिद्धक्रियोद्देशे सत्येव दोषभाजो नान्यथा । तथा च याज्ञवल्क्यः

" औषधं स्नेहमाहारं ददत् गोब्राह्मणे द्विजः । दीयमाने विपत्तिः स्यात्स पापेन लिप्यते"॥

तथा "दाहच्छेदशिराभेदप्रयोगैरुपकुर्वतां । द्विजानां गोहितार्थं तु प्रायश्चित्तं न विद्यते । " पराशरः

" कूपखाते च धर्मार्थे गृहदाहे च या मृता । ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते ' ॥ इति ।

औषधदाने विशेषमाहांगिराः

"औषधे तु न दोषोऽस्ति स्वेच्छया तु पिबेद्यदि । अन्यथा दीयमाने तु प्रायश्चित्तं न संशयः"॥ इति ।

---

१ अबकयहरनदघ–न दातव्य । [2] ह–प्येत । ३ नघयलअइ—देये, घइ—देयो, क–देशे । ।
४ अबकयरनलघई–ह्यति । ५ कघलयई–विद्यते ।

उद्देशुर्मरणफलेऽस्मन्यूत्पादने तु विष्णुः

"आकुष्टस्ताडितो वाऽपि धनैर्वाऽपि वियोजित । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणास्तमाहुर्ब्रह्मघातकमिति" तथा " ज्ञातिमित्रकलत्रार्थं सुहृत्क्षेत्रार्थमेव च " । उत्तरार्द्धं तदेव । अत्र चाक्रोशकादिर्निमित्तीत्युच्यत इति निबंधकृतः । तेन " निमित्ती पादमाद्ध्यादिति " पादप्रायश्चित्तमेतस्य भवति । या तु " सबन्धेन विवादे च शुष्कवादेन कोरित " इति वार्षिकं प्रायश्चित्त प्रक्रम्य भविष्योक्तिः सा परिहासस्फ्ताक्रोशपरा । भविष्ये

" पुत्र शिष्यस्तथा भार्या शासतश्चेत्प्रणश्यति । न शास्ता तत्र दोषेण लिप्यते राजसत्तम "॥ इद च पुत्रादीनुपक्रम्य

" प्राप्तापराधास्ताड्या स्यू रज्वा वेणुदलेन वा । पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमागेन वक्षसि " । " अतोऽन्यथा तु प्रहरन् चोरस्याप्नोति किल्बिषमिति " मनूक्तायां (८।२०१) शास्तौ ज्ञेय । अधिकशासने तु दोष एव । निमित्तिदोषमपवदति विष्णुः

" उद्दिश्य कुपितो विप्रस्तोषित श्रावयेत्पुन । तस्मिन्मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरच्छ्रावणे कृते "॥ तोषितो निमित्तिना द्वयोरच्छ्रावणे कृते न दोष इति सबध । द्वयोरित्यनेकोपलक्षणम् । मदनस्तु " यस्य कस्यचिदुच्छ्रावणे कृते द्वयोराक्रोशकात्मघातयोर्दोषो नास्तीत्याह विष्णुः ' असबधेन य कश्चिद्द्विज प्राणान्तमुत्सृजेत् । तस्यैव तद्भवेत्पाप न तु य परिकीर्तयेत् "॥

बृहस्पतिः

" आकुष्टस्तु यदाक्रोशस्ताडित प्रतिताडयन् । हत्वाऽऽततायिन चैव नाततायी भवेन्नर "॥ याज्ञवल्क्य (प्रा २८३) " कृच्छ्रत्रय गुरु कुर्यान्म्रियते प्रहितो यदीति " । अत्र सप्रतिपादकस्यानुग्राहकस्य व्यापारबाहुल्यान्मौलिकमेव पादोन । आज्ञाप्रार्थनादिना प्रयोजकस्यार्द्धं । प्रवृत्तप्रवर्तकस्यानुमतु सार्द्धपाद । " प्रयोजयिताऽनुमता कर्त्ता वेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनो यो भूय आरभते तस्मिन्फलविशेष " इत्यापस्तंबोक्तेः (२।२९।१–२)। एतेषा प्रायश्चित्तेयत्ताया तु प्रकारा एव प्रमाण । सुमंतु

" तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वाऽऽत्मान मृतो यदि । निर्गुण सहसा क्रोधाद्गृहक्षेत्रादिकारणात् ॥ त्रैवार्षिक व्रत कुर्यात्प्रतिलोमा सरस्वतीं । गच्छेद्वाऽपि विशुद्ध्यर्थं तत्पापस्येति निश्चित "॥

बृहस्पतिः "नाततायिवधे हता किल्बिष प्राप्नुयात्क्वचित् । विनाशार्थिनमायात घातयन्नापराध्नुयात्" वसिष्ठः (परि)

---

१ घ–यनक २ न–दध्या । ३ ब–शस्तौ । अबकनलघयईर–पाठ । ४ छ–स्तीत्याह सुमंतु ।

" अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारी च षडेते ह्याततायिनः " ॥
अपरार्के व्यासः
" उद्यतासिं विषाग्निं च शापोद्यतकरं तथा । आथर्वणेन हन्तारं पिशुनं चैव राजसु ॥
"भार्यातिक्रमिणं चैव विद्यात्सप्ताततायिनः ।यशोवित्तहरानन्यानाहुर्धर्मार्थहारकान्"॥कात्यायनः
" अनाक्षारितपूर्वो यस्त्वपराधे प्रवर्तते । प्राणद्रव्यापहारे च प्रवृत्तस्याततायिनः " ॥
अनाक्षारितोऽनपकृतः । तेन पूर्वकृतापराधस्य मारणायोद्यतस्य नाततायितेति तद्वधे दोष एव । आततायिवधे दोषाभावश्च गोविप्राततायिभिन्नविषय इति मिताक्षराऽपरार्कादौ । " नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणादिति" सुमन्तूक्तेः।कल्पतरौ तु "आततायिन्यदोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् " । यद्वा हन्यात्प्रायश्चित्तं न स्यादिति पाठः । अत्र युगान्तरे युद्धे विप्रवधे प्रायश्चित्ताभावः । युद्धं विना हनने तु प्रायश्चित्तम् । "आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनमिति" कलिनिषिद्धेषु पाठात् । प्रपञ्चितं तत्भ्रातृचरणैः कलिवर्ज्यनिर्णयेऽस्माभिश्च व्यवहारमयूखे । आततायिवधे प्रायश्चित्तं भविष्ये

" हत्वा तु प्रहरन्तं वै ब्राह्मणं वेदपारगम् । कामतश्चरेद्वीरः द्वादशाब्दान्यनुत्तमम् " ॥

अथ कामाकामकृतप्रायश्चित्तव्यवस्था । बृहस्पतिः

" कामाकामकृतं त्वेवं पातकं द्विविधं स्मृतम् । पुरुषापेक्षया चैव निष्कृतिर्द्विविधा स्मृतेति "॥[1]
यत्तु याज्ञवल्क्यवाक्ये (प्रा २२६)
" प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते " ॥
इत्यज्ञानपदं तदन्यकामपरं । अत एव तत्प्रतियोगिरूपं कामत पदं सङ्गच्छते । एवं वाक्यान्तराण्यपि बुद्धिज्ञानाभिसन्धिपदानि कामपराणि । अबुध्यज्ञानाभिसन्धिपदानि वा कामपराणि । तेन बलात्कारिते पापे सत्यपि ज्ञाने न द्विगुणं प्रायश्चित्तं । तत्प्रयोजककामाभावात् । अत्राकामकृतपापस्य व्यवहारनिरोधिका नरकजनिका चेति शक्तिद्वयमपि नश्यति प्रायश्चित्तेन । कामकृतस्य तु व्यवहारनिरोधिकैव नश्यति । न तु नरकानुकूलेति विज्ञानेश्वरादयो (पृ २३६।२३७) निबन्धकृतः । एतच्च यैश्चाहत्य व्यवहारो निषिद्धस्तत्परं । तानि चाह गौतमः (२१।१।२) " ब्रह्महसुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसम्बन्धागस्तेननास्तिकनिंदितकर्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितात्यागिनः पतिताः । पातकसंयोजकाश्चेति " । एतेष्वेव व्यवहारो निषिद्धो नान्यत्र । " एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं कंचित्समाचरेदिति " (११।१८९) मानवीयमेनस्विपदमपि ब्रह्महादिपरमेव । इतरपापेषु तु नरकानुकूलनाशकत्वं । सर्वरहस्यपापेषु ब्रह्महत्यादिप्रकाशेषु मरणान्तिकप्रायश्चित्ते चैव । व्यवहारनिरोधना–

१ बल–बलात्कारिते । २ अवदनलघयरई–गैवादय । ३ ह्न–प्रान । ४ अवदनङयरई–नरकानुकूलापि नाश्यते ।

भावेन तदनुकूलशक्त्यभावात् । श्रीशंकराचार्यास्तु " कामतो व्यवहार्यास्त्वित्यकारप्रश्लेषेणेदं याज्ञवल्क्यवचो " बहिस्तमयथापि स्मृतेराचाराच्चेति " सूत्रे कृतप्रायश्चित्तनैष्ठिकब्रह्मचार्यादिपरं ।

"आरूढो नैष्ठिके धर्मे यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महेति"॥ " आरूढपतितं विप्रं मण्डलाच्च विनिःसृतं । उद्बद्धं कृमिदष्टं च स्पृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेदिति " च स्मृतेरिति । येन शुद्धश्चेन्व्यवहारयोग्यो भवेत्तत्प्रायश्चित्तं न पश्यामीति कृतप्रायश्चित्तमप्यारूढपतितादिकं स्पृष्ट्वा चान्द्रायणं कुर्यादिति वाक्यद्वयार्थमित्याहुः ।

तत्सूत्रे वाचस्पतिमिश्रास्तु बालघ्नादिपरमप्याहुः

"बालघ्नं श्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः । शरणागतहन्तृंश्च स्त्रीहन्तृंश्च न संविशेदिति " ॥ स्मृतेः । न संविशेन्न व्यवहरेत् । अत एव याज्ञवल्क्यः (प्रा. २९९)

" शरणागतबालस्त्रीहिंसकान्संविशेन्न तु । चीर्णव्रतानपि सतः कृतघ्नसहितानिमान् " ॥ तेनाचार्यमतेऽवकीर्णनैष्ठिकादिभिर्बालघ्नादिभिश्च कृते प्रायश्चित्ते नरकानुत्पत्त्यै शक्तिर्नाश्यते। व्यवहारनिरोधिका त्वस्त्येव । इतरपापेषु कामकृतेष्वपि शक्तिद्वयमपि नाश्यते द्विगुणप्रायश्चित्तेन । तदाहाङ्गिराः " विहितं यदकामानां कामात्तद्द्विगुणं भवेत् " । महापापे तु कामकृते मरणमेव। तथा च स एव

" यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथंचन । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते " ॥ तथा " प्राणान्तिकं तु यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः । तत्कामकारविषयं विज्ञेयं नात्र संशयः "॥ व्यासः " कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्नास्ति जीविनः ।

"यस्तु सर्वं परित्यज्य यावज्जीवं चरेद्व्रतं। स विशुद्धः शुभान् लोकान् विप्रो गच्छेन्नसंशयः "॥ अथ तंत्रप्रसंगौ । तत्रानेकनिमित्तेषु प्राजापत्यादीनां सजातीयानां प्रायश्चित्तानां देशकालकर्त्रैक्ये तंत्रं । तत्र चैकस्मिन्निमित्ते प्राजापत्यद्वयमेकैकमिति विशेषणग्रहणे द्वयमेव कार्यं । तेनैवैकप्राजापत्यकार्यमपि सिद्ध्यतीति प्रसंगः । यथा गौतमः । (२३।९।२०) " द्वे परदारे त्रीणि श्रोत्रियस्येति " सामान्यतः परदारमात्रगमने श्रोत्रियपत्नीगमने च श्रोत्रियपत्नीगमननिमित्तकं त्रैवार्षिकमेव केवलं कार्यं* तेनैव द्वैवार्षिकमेव केवलं कार्यं* । तेनैव द्वैवार्षिकसिद्धिः । शंखलिखितौ "गुप्तायां वैश्यायामवकीर्णे संवत्सरं त्रिषवणमनुतिष्ठेत् क्षत्रियायां द्वे वर्षे ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणीति" अत्र तिसृष्वप्यवकीर्णेषु ब्राह्मणीनिमित्तकं त्रैवार्षिकमेव कार्यमिति । निमित्तानां व्याप्यव्यापकभावेऽपि व्याप्यनिमित्तेन व्यापकनिमित्तस्य प्रसंगतः सिद्धिः । यथा

१ ङअ–उद्धय नलघवयर उद्वद्ध । २ वक–शुद्धो । *—ङ पाठ ।

"अवगूर्य चेरत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने । कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यंतरशोणित" ॥ इति । अत्रासृक्पातने सत्यवगूरणनिपातनयोर्न पृथक्त्वनिमित्तप्रायश्चित्तप्रयोजकतेति । ब्रह्महत्याप्रायश्चित्ते तु तत्प्रकरणे तत्रापवादो वक्ष्यते ।

अथ प्रायश्चित्तातिदेशः । स त्रिविधः । वाचनिकातिदेशस्ताद्रूप्यातिदेशः साम्यातिदेशश्चेति । तत्र वाचनिकं तावत् । तमाह याज्ञवल्क्यः (प्रा. २५७) "यागस्थक्षत्रविड्घाती चरेद्ब्रह्महणिव्रतं ।" ताद्रूप्यातिदेशमप्याह स एव (प्रा. २३२)

" पितुःस्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि । मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ "आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पग" इति । साम्यातिदेशमप्याह स एव (प्रा. २२८) " गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिंदा सुहृद्वधः । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनमिति " ॥

अत्र साम्यातिदेशेऽर्द्धं ताद्रूप्यं वाचनिकयोस्तु पादोनं । राजसमो मंत्रीत्यादौ किंचिद्धीन एव समपदप्रयोगात् । महापातकातिदेशविषयाणां च पातकसंज्ञत्वान्महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु तानि पातकसंज्ञानि तन्न्यूनमुपपातकमिति पापक्रमो महापापान्न्यूनत्वप्रतिपादनार्थेति विज्ञानेश्वरादयः । अत्र केचित् । इयानेवाहो समानमितरैर्य्यनेनेति वाचनिकातिदेशे न्यूनत्वाप्रतीतेरिहापि न न्यूनतेति । राजसमो मंत्रीत्यादौ तु न्यूनता प्रत्यक्षगम्या । अस्तु वा समशब्देन न्यूनताप्रतीतिकलहः । पादोनार्द्धादीयत्ता तु निष्प्रमाणिकेति । अत्रास्मज्ज्येष्ठभ्रातृचरणाः । महापापतुल्येषु पातकसंज्ञेषु विशेषतः प्रायश्चित्तानुक्तेस्तदाकांक्षायामर्थवादे महापापजन्यनरकार्द्धावगतेः प्रायश्चित्तेऽप्यर्द्धताकल्पने तमेवार्थवादमाहांगिराः

"पातके तु सहस्रं स्यान्महत्सु द्विगुणं तथा । उपपापे तुरीयं स्यान्नरकं वर्षसंख्ययेति " ॥ यत्तु विष्णुः " अतिपातकिनः पर्यायेण पच्यंते कल्पं । मन्वंतरे महापातकिनः । अनुपातकिनश्चोपपातकिनश्चतुर्युगमिति " तदप्यासपरं । अनुपातकं महापातकतुल्यं पातकसंज्ञं । ताद्रूप्यवाचनिकातिदेशे तु पादोनमेव । ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां मातरि गमने पादहान्या द्वादशवार्षिकमेवमन्यवर्णास्विति मिताक्षरोक्तस्मृत्या द्वादशाब्दमुक्तं । तच्च न केवलं हीनवर्णमातृगमन एव किंतु मातुः सपत्नीमित्याद्युक्तसर्वताद्रूप्यवाचनिकातिदेशविषयं । सर्वेषां समानधर्मत्वात् । यथाहोशनाः

" बहूनामेककर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषां तद्भवेत्कार्यमेकरूपा हि ते स्मृता " ॥ इति । अत एव मिताक्षरायां रजक्यादीनां पंचानां गमने चांद्रायणद्वयं प्रायश्चित्तमापस्तंबोक्तमुक्त्वा " रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च । कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अंत्यजाः स्मृता " ॥ इति सप्तांत्यजस्त्रीगमनेऽपि तदेव प्रायश्चित्तमुशनोवाक्यबलादुक्तमिति युक्तमुत्पश्यति ।

१ ख-स्ये ।

एतेनातिदेशे पूर्णप्रायश्चित्त वदन्तो शूलपाणिभवदेवावपास्तौ । किंच सर्वत्र द्वादशाब्दविधित्साया स्मृतिषु तदुपदेश एव स्यात् । न तु कचिदुपदेश कचिच्चातिदेश इति नि प्रयोजन द्वैविध्य । न चात्रान्यूनतातिरिक्त सौर्यादिष्विव दर्शपूर्णमासिकातिदेशस्योहादिप्रयोजनमस्ति । यच्च भवदेव । साम्योक्तिरर्थवाद । अन्यथा ब्रह्महत्यासुरापानसमेषु मिथ्योत्कर्षोक्तिवेदनिंदादिष्वपि द्वादशाब्द स्यात् । कचित्तद्विशेषे मनुष्यहरणे मनुना चान्द्रायणादिस्वल्पप्रायश्चित्तातराम्नानाच्चेति । तदपि न मिथ्योत्कर्षोक्तिवेदनिंदादिषु द्वादशाब्दाद्यपेक्षयार्द्धस्येष्टत्वान्मनूक्तात्पप्रायश्चित्तस्य नीचमनुष्यापहारपरत्वाच्च । इत्यतिदेशः ॥

अथ पापिनामनुतापार्थं कर्मविपाक उच्यते । यमः

" पतितै सप्रयुक्तश्च कृतघ्नो गुरुतल्पग । एते पतति सर्वेषु नरकेष्वनुपूर्वश ॥
" महापातकसयुक्ता युग तिष्ठत्यधोमुखा । रौरवे कूटसाक्षी च यश्च मिथ्याभिशसक ॥
" कुलग्राहे पक्षवादी स चाप्यत्र पतेन्नर " ॥ कुलग्राहे कुलसदेहे । स एव
" न्यासापहर्ता कुमतिर्विषमो यश्च वृत्तिषु । ततरुभे स्वसृगामी गोघ्नो राजभटाश्च ये "॥

राजभट्टा राजबलेनोपद्रावका ।

" महाज्वाले दुहितर स्नुषा गत्वा च मातर । अनाविक शौण्डरिकस्तेनश्च क्रोधनो नर ।
" रंगोपजीवी पशुहा शकुनी ग्रामयाजक ॥
" अभक्ष्यभक्षो वाताशी विप्रो धर्मपुरस्कृत । अगम्यागामी गरदो नारक शवल व्रजेत् " ॥

शकुनी पक्षिपोषक । वाताश्युक्तो हेमाद्रौ विष्णुना

" देश गोत्र कुल विद्या मात्रार्थं यो निवेदयेत् । वैवस्वतेषु धर्मेषु वाताशी स प्रकीर्त्तित ॥
" सर्वज्ञा वयमित्येकमभिमानरता नरा । वाताशिन परित्याज्या श्राद्धे दाने च लपटा ॥
" वेदविक्रयिणो ये च केशविक्रयिणस्तथा । वेदाना दूषका ये च समयाना च दूषका ॥
" दूषका धर्मशास्त्राणा हेतुवान्कुतूहला । एते विहगमे घोरे पच्यते पापकारिण " ॥

समयाना दूषका । सभूय व्यवस्थापितार्थव्यतिक्रमकारिण ।

" सर्वविक्रयकर्त्तारो मित्राणा भेदकारका । निर्मर्यादा क्रोधनाश्च वर्ज्यैश्वर्यसयुता ॥
" कोटरे विनिपात्यते मधुभक्षाश्च वाणिजा " ॥ मधुभक्षा मधुपीडका ।
' विमुखे पतिते घोरे मर्यादा यश्च लघति । शाखामृगघ्नो गोघ्नश्च कृमिभक्ष्य व्रजति ते "॥

विमुख युद्धादिषु पराङ्मुख । पतिते युद्ध एवेति शेष ।

" एकाकी मिष्टमश्नाति वचयित्वा सुहृत्सुतान् । दारान् भृत्यातिथींश्चैव तथा सनाभिबाधवान् ।
" उत्सन्नपितृदेवेष्ट पशुघाती च यो वृथा । लालके नरके घोरे दुर्गंधे पात्यते नर ॥

---

१ ब–तन्मूल । २ घ—स्यो । ३ बलघब—अन्नार्थे इकअ—मन्नार्थं ।

" मानहर्त्ता कुलघ्नश्च स्वर्णहारश्चिकित्सक । पतति नरके घोरे क्रूरकर्त्ता विशेषत ॥
" देवब्राह्मणविद्वेष्टा गुरु यश्चावमन्यते । अवाक्शिर प्रपद्यते रत्न दूषयते च य ॥
" मांस मद्य सुरा लाक्षा गन्धान्वस्त्र घृत पय । विक्रीणाति य एतानि स तु पूयवह व्रजेत् ॥
" अगारारामदाही च दुष्ट पापकृदेव च । पतन्ति रुधिरादे तु कृतघ्ना दाम्भिका नरा ॥
" शूद्रहत्या तु य कुर्यात्तथा यो गुरुदूषक । सीधुकृन्मधुकृद्दण्डी कर्मकारी निराकृति "॥
दण्डी निषिद्धदण्डग्राही । कर्मकार कर्मकराधिष्ठाता । निराकृतिरस्वाध्याय ।
" अतितीक्ष्णश्चदवृत्तिरुपघातपर शठ । श्येनजीवी कालहिक पुत्रोपाध्याय एव च ॥
" द्यूतसन्यवहारी च प्राणिहिंसारताश्च ये । वैतरण्या निपात्यन्ते ये नरा बधघातका " ॥
अतितीक्ष्ण अस्युग्र । चदवृत्ति वधबधादिवृत्ति । उपघातपर परोपहतिप्रवण । शठो
मायावी । कालहिक कलहो । पुत्रोपाध्याय पुत्र उपाध्यायो यस्य स । तथा
" असत्प्रतिगृहीतारस्तथैवायाज्ययाजिन । नक्षत्रैर्जीवते यश्च सोऽधकार प्रपद्यते ॥
" अप्रासदमको यश्च ब्राह्मणो वृषलीपति । गोश्चोष्ट्रहस्तिदमको मित्रध्रुक् सूचकस्तथा ॥
" असिपत्रवने घोरे पतन्त्यौरभ्रिका नरा "॥ अप्रासदमकोऽयोग्यदमक । गोश्वोष्ट्रहस्तिदमक ।
साऽस्य रतिर्यस्य स तथोक्त । औरभ्रिका मेषाजीवीन ।
" वृथाप्रव्रजितो यश्च सेतुभेत्ता च सूचक । आश्रमात्पतितो यश्च सोऽग्निज्वाल प्रपद्यते ॥
" कृत्याकरानिष्टकृत्य ते नरा अनृतवादिन । राजा च श्रुतिलोपी च सदशानरक व्रजेत् ॥
" मृगव्याधस्तमो घोर क्रूरकर्मा च वार्द्धुषि । भक्ष्यते श्यामशबलैस्तीक्ष्णतुण्डैश्च वायसै ॥
" ब्रह्मविक्रयिणो ये च ब्रह्म वा क्रीयते च यै । क्रयविक्रयकर्त्ता च वार्द्धुषि सोमविक्रयी ॥
[1] " गुरुश्च येऽवमन्यते वाक्यैस्तर्जयति च । विकर्माण पापरता शोचाचारविवर्जिता ॥
"अगोप्तार कुलद्रव्या परस्वाना च नाशका । कन्याना दूषकाश्चैव समयाना च दूषका ॥
"क्रोधना पापशीलाश्च लुब्धा ये कृष्णगामिन । स्कन्दन्ते च दिवा स्वप्ने व्रतिनो ब्रह्मचारिण ॥
" सर्वे ते नरके घोरे पात्यन्ते पापकारिण "। अगोप्तारोऽनश्वरक्षणयानामिति शेष ।
कुलद्रव्या । छलेनार्जितधना । कृष्णगामिन शूद्रस्तास्त्रैवर्णिका । मनु (१२।५४)
"बहून्वर्षगणान्घोरान्नरकान्प्राप्य तदंणान् । ससारान्प्रतिपद्यते महापातकिनास्त्विह"।याज्ञवल्क्यः
" मृगश्वशूकरोष्ट्राणा ब्रह्महा योनिमृच्छति । खरपुल्कसवेनाना सुरापो नात्र सशय " ॥
पुल्कशवेनो चडालविशेषौ ।
" कृमिकीटपतगत्व स्वर्णहारी समाप्नुयात् । तृणगुल्मलतात्व च क्रमशो गुरुतल्पग "॥ स एव
" ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुराप श्यावदन्तक । हेमहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पग ॥

१ ई मेधा । २ क्षणान् । ३ ग्रा २०७

" यो येन सार्धं यात्येष स तद्धर्मोऽभिजायते (२०७—९)"॥ फलविशेषा अथातरतोऽवसेया । अथ पर्षत् । लघुपराशर

" चत्वारो वा त्रयो वाऽपि वेदवतोऽग्निहोत्रिण । ब्राह्मणाना समर्था ये पर्षत्सा हि विधीयते ॥

" अनाहिताग्नयो येऽन्ये वेदवेदागपारगा । पच त्रयो वा धर्मज्ञा परिषत्सप्रकीर्तिता ॥

" वेदव्रतेषु स्नातानामेकोऽपि परिषद्भवेत् " । यमः

" एको द्वौ वा त्रयो वाऽपि यद्ब्रूयुर्धर्मपाठका । स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषा सहस्रश ' ॥ मनुः (१२।१११)

" त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठक । त्रयश्चाश्रमिण पूर्वे पर्षदेषा दशावरा " ॥ हैतुको मीमासक । अंगिराः

"एकविंशतिसख्यातैर्मीमासान्यायपारगै । वेदागकुशलैरेव पर्षत्व तु प्रकल्पयेत् "॥ धर्मविवृतौ

" पातकेषु शत पर्षत्सहस्रं महदादिषु । उपपापेषु पचाशत्स्वल्पे स्वल्पा तथा भवेत् " ॥ पराशर

" अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्त ददाति य । प्रायश्चित्ती भवेत्पूत किल्बिष परिषद्व्रजेत् "॥ पर्षदुपस्थानमाहांगिरा

" सचैल वाग्यत स्नात्वा क्लिन्नवासा समाहित । क्षत्रियो वाऽपि वैश्यो वा पर्षद समुपतिष्ठति "॥ अधिकारिमात्रोपलक्षणमिद ।

" उपस्थाय तत शीघ्रमार्त्तिमान्धरणीं गत । गात्रैश्च शिरसा चैव न च किंचिदुदाहरेत् " ॥ पराशरः " पाप विख्यापयेत्पापी दत्त्वा धेनु तथा वृष " । इदमुपपातकविषय । महापापादिष्वधिक कल्प्यमिति मिताक्षरायां । अल्पपापेष्वपि तत्रैव

" तस्माद्द्विज प्राप्तपाप सकृदाप्लुत्य वारिणि । विख्याप्य पाप वक्तृभ्य किंचिद्दत्वा व्रत चरेत् "॥ किंचिद्दत्वा पाप विख्याप्य व्रत चरेदित्यन्वय । विष्णुः

" पादव्रते वस्त्रदान कृच्छ्रार्धे तैलकाचन । पादहीने तु गामेका कृच्छ्रे गोमिथुन स्मृत "॥ अत्र ' सर्वे धर्मविवेक्तार ' इत्यादिप्रार्थना पर्षत्प्रदक्षिणा च वक्ष्यते पद्धतौ । देवल

' पापकृत्स्वकृत पाप कृत्स्नमाख्याय ससदि । तत्र स्नानेन याचेत निष्कृतिं तस्य कर्मण "॥ अगिराः " कृत्वा पाप न भुञ्जीत त्रिरात्रमहरेव वा । कुर्याद्ब्राह्मणशुश्रूषामाप्रदानाद्व्रतस्य तु "॥ एतच्च पर्षदुपस्थान प्रकाशप्रायश्चित्त एव न रहस्ये

" विख्यातदोष कुर्वीत पर्षदोऽनुमत व्रत । अनभिख्यातदोषस्तु रहस्य व्रतमाचरेत् " ॥ (प्रा ३०) इति याज्ञवल्क्योक्तेः । प्रकाशेऽपि पर्षदसभवे स्वयमेव कुर्यात् । मनुः

---

१ अइ—पर्षदि । २ व—किंच ।

(११।१४६) " मतिपूर्वमनिर्दिश्य प्राणातिकमिति स्थिति " । मतिपूर्वमथ मरणार्थं पृच्छतीति ज्ञात्वा । अंगिरा·

' ततस्ते प्रणिपातेन दृष्ट्वा त समुपस्थित । वृद्धा पृच्छति किं कार्यमुपविश्याग्रत स्थितम् ॥

" किं ते कार्यं यदास्माभि किं वा मृगयसे द्विज । तत्त्वतो ब्रूहि तत्सर्वं सत्य हि गतिरात्मन ॥

" यदि चेद्रक्षसे नित्य नियत प्राप्स्यसे शुभ । यद्यागतोऽस्यसत्येन न त्व शुद्धयसि कर्हिचित् ॥

" एवं ते समनुज्ञात सर्वं ब्रूयादशेषत " ॥ विश्वामित्र

" जातिशक्तिगुणापेक्ष सकृद्बुद्धिकृत तथा । अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्त प्रकल्पयेत् " । उपदेशश्च पर्षदन्तर्गतेन पर्षदनुमत्या केनचित्कार्य । तथा चांगिरा " आहूय श्रावयेदेक पर्षदा यो नियोजित " । ' उपदेशश्च त्रि कार्यं ' इति मदन पितामहचरणाश्च । स एव

"ब्राह्मणो ब्राह्मणाना तु क्षत्रियाणा पुरोहित । वैश्याना याजकश्चैव प्रायश्चित्त समादिशेत् ॥

" अगुरु क्षत्रियाणा यो वैश्याना वाऽप्ययाजक । प्रायश्चित्त समादिश्य तप्तकृच्छ्रव्रत चरेत्" ॥

स एव

" तथा शूद्र समासाद्य सदा धर्मपुरस्सर । प्रायश्चित्त प्रदातव्य जपहोमविवर्जित " ॥

जपहोमौ त्यागध्यानरूपाविशेषात् । पर्षदन्तर्गतस्योपदेशकत्वे प्रायश्चित्तमाह हारीत

" प्रायश्चित्त तु निर्दिश्य कथ पापात्प्रमुच्यते । यत्पवित्र विजानीयाज्जपेद्वा वेदमातर " ॥

अंगिराः

" पत्र पूर्वमुदाहार्य्य यथोक्त धर्मकर्तृभि । पश्चात्कार्यानुसारेण शक्त्या कुर्युरनुग्रह " ॥

पत्र प्रायश्चित्तविधायक । अनुग्रहे प्रायश्चित्तन्यूनता ।

पराशरः

" दुर्बलेऽनुग्रह कार्य्यस्तथैव शिशुवृद्धयो । अतोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्मान्नानुग्रहो भवेत् " ॥

देवलः " प्रायश्चित्त यथोद्दिष्टमशक्त्या तद्वशात्पुन । इष्यतेऽनुग्रहश्चापि पूजानुग्रहकारणात् ॥

" एको नार्हति तत्कर्तुमनूचानोऽप्यनुग्रह । धर्मज्ञा बहवो विप्रा कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहं ॥

" स्नेहाद्वा यदि वा लोभाद्भयादज्ञानतोऽपि वा । कुर्वन्त्यनुग्रह ये तु तत्पाप तेषु गच्छति" ॥

पूजानुग्राह्यस्य पूज्यत्व । अनुग्रहो दया । अनुग्रहरूपन्यूनतावधिमाह हारीतः

" तस्मात्कृच्छ्रमथाप्यर्द्ध पाद वाऽपि विधानत । ज्ञात्वा बलाबल कार्य प्रायश्चित्त प्रकल्पयेत् " ॥

किंचिदशक्तो कृच्छ्र प्राजापत्य । अधिकाया पा° । अधिकतरायामर्द्धमनुग्रह कृत्वा प्रकल्पयेदित्यनुग्रह कृत्वेत्या याहारेण योज्य ।

अथेतिकर्त्तव्यता । विष्णुः

---

१ घ-ते । २ खई-कर्मभि । ३ नलघड्-अनुग्रह । ४ घन तपु ।

' सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकं । ग्रहणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते ॥
" दिनांते नखरोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत् । भस्मगोमयमृद्वारिपंचगव्यादिकल्पितैः ॥
" मलापकर्षणं कार्यं बाह्यशौचप्रसिद्धये । दंतधावनपूर्वेण पंचगव्येन संयुतं ॥
" व्रतं निशामुखे ग्राह्यं बहिस्तारकदर्शने । आचम्यातः परं मौनी ध्यायन् दुष्कृतमात्मनः ।
" मनः संतापनात्तीव्रमुद्वहेच्छोकमंततः " ॥ इति । रोम श्मश्रु । आदिना केशग्रहणं । ब्रह्मशौचं पापनिर्हरणं । पंचगव्येनेति भस्मादिसमस्तस्यैव पंचगव्यादेरनुवादान्मादिस्नाना पेक्षयाऽपि दंतधावनस्य पूर्वत्वसिद्धिः । आचारोऽप्येवं । **पितामहचरणाश्च** । व्रतहोमावशिष्टं पंचगव्यप्राशनमिति **महार्णवादौ** । प्रायश्चित्तसंकल्प इति **माधवशूलपाणी** । घृतप्राशनमिति कल्पतरुः । ' न्युप्य केशनखान् पूर्वं घृतं प्राश्य विशुध्यतीति ' शंखलिखितोक्तेः । नद्यां स्नात्वा विशुद्ध्यतीति वा पाठः । तदा न घृतप्राशनं बहिर्भामात् । **जाबालिः**
" आरंभे सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः । आज्येनैव तु शालाग्नौ जुहुयाद् वाऽऽहुती पृथक् ॥
" श्राद्धं कुर्याद् व्रतांते च गोहिरण्यादिदक्षिणा । स्त्रीणां होमो न दातव्यः पंचगव्यं तथैव च" ॥
श्राद्धं वैष्णवं ।
" विधाय वैष्णवश्राद्धं साकल्पं निजकाम्यया । धेनुं दद्याद्द्विजेभ्योऽथ दक्षिणां च स्वशक्तितः"
इति **शातातपोक्तेः** । व्रतांते प्रायश्चित्तांते । गोहिरण्यादिदक्षिणा देयेति संबन्धः । अत्र विष्णुदेवतया पित्रादिदेवताबाधः । साकल्पत्वाद्घाध्यावाहनैः आकरणावनेजनपिंडस्वधा वाचनानां बाधः इत्युक्तमस्मत्कृते **श्राद्धमयूखे** । आरंभे च समाप्तौ चेति श्राद्धे कुर्यादित्यत्राप्यन्वेति । **शूलपाणिस्तु** गोहिरण्यादिदक्षिणामिति पपाठ । तदा प्रायश्चित्तांत एव गोहिरण्यादिदक्षिणं श्राद्धं कार्यं नान्यावित्यर्थः । स्त्रीणां शालाग्निहोम एव न भवति । तस्यैव प्रकृतत्वात् । लौकिकेऽग्नौ तु भवत्येव । स च विप्रद्वारेति केचित् ।
" उपवासो व्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकं । विप्रैः संपादितं यस्य संपन्नं तस्य तत्फलमिति ' ॥
पराशरोक्तेः । तन्न । अस्य प्राप्तेषु अशक्तौ विरूपप्रतिनिधिनियमार्थत्वात् । प्रायश्चित्तांगजपहोमयोस्तु निषेधादेवाप्राप्तेस्तत्र तस्याप्रवृत्तिः । यदपि **वाराहे**
" अमंत्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मंत्रेण गृह्यते " इति तस्यापि परिभाषात्वेऽपि प्राप्तयोरेव जपहोमयोः प्रवृत्तिः । एतेन यन्महार्णवमदनरत्नयोः स्त्रीशूद्राणां विप्रद्वारा समंत्रकौ जपहोमौ भवत इति तत्परास्तं । **पराशरः**
" स्त्रीशूद्रस्य तु शुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् । पंचगव्यं च कुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत्" ॥
स्त्रीणां पंचगव्यस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः । शूद्राणां तु नित्यं भवत्येव । शूद्रस्यापि

१ **लघयर**-प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते । २ **यरघ** पत्र पंचगव्यविकल्पिते ।

विकल्प इति महार्णवे । तत्र तस्य स्त्रीपदगर्भनिषेधाप्रवृत्तेः । यत्तु "स्त्रीशूद्रास्तु सधर्माण" इति तद्विशेषाभावे स्त्रीशूद्रयोः समानधर्मत्वप्रतिपादनार्थं । अस्ति चात्र शूद्रे पंचगव्यस्य विशेषविधिः । यत्तु

"पंचगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिबेत् । उभौ तौ तुल्यकर्माणौ पूयाख्ये नरके वसेदि" त्यत्र वचस्तद्भागप्राप्तप्राशननिषेधपरं ।

वपने विशेषमाह वसिष्ठः (२४।४–५) " कृच्छ्राणां व्रतरूपाणां श्मश्रुकेशादि वापयेत् " अक्षिरोमशिखावर्जमिति । काम्यकृच्छ्रादौ वपनं नेतिमदनपारिजाते । गोवधे तु पराशरः " प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं गोघाती व्रतमुत्तमं । सशिखं वपनं कार्यं त्रिसंध्यमवगाहनमिति" ॥

विशेषमाह संवर्तः

" पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च । त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखं तु निपातनमिति" ॥

सधवानां विशेषमाह वसिष्ठः

" केशानां नास्ति नारीणां वपनं व्रतयज्ञयोः । गोवधादिषु[1] सर्वेषु छेदयेदंगुलद्वयं ॥

" सधवानां तु नारीणामलंकाराय सर्वदा । केशसंधारणं प्रोक्तं प्रायश्चित्ते द्विजोत्तमैरिति" ॥

अंगुलत्रयमपि क्वचित्पाठः । अत्र सधवापदाद्विधवानां सर्ववपनं । अत्र विशेषमाह पराशरः

" वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्या जपादिकं । न गोष्ठे शयनं तासां न वसीरन् गवाजिने ॥

" सर्वान्केशान्समुद्धृत्य छेदयेदंगुलद्वयं । सर्वत्रैवं हि नारीणां शिरसो मुंडनं स्मृतं " ॥

वासिष्ठे आदिपदं प्रायश्चित्तांतरपरं । तेन प्रयागादौ " मुंडनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिरिति " देवलाद्युक्तेः सर्वमुंडनमेव । वेण्यां वेणीप्रदानेनेति लिंगाच्चाचाराच्च । तीर्थांतरे न भवतीत्यन्यदेतत् । अपरार्के

"उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा वपनं कारयेत्सुधीः । केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि वापयेत् ॥

" दक्षिणं कर्णमारभ्य कर्मार्थं पापसंचये । शिखाद्यं नवसंस्कारे शिखाद्यंतं शिरो वपेत् "॥

पापसंचये तन्निमित्ते प्रायश्चित्ते शिखामादौ कृत्वा पश्चात्सर्वतो वपेत्तोदक्संस्थं । नवसंस्कारे चूडाकरणे दक्षिणकर्णाच्छिखांतं शिखामारभ्य वामकर्णांतं च वपेदित्युत्तरस्यार्थः । तैत्तिरीयके आसुरं वपनं निंदित्वा दैवक्रम उक्तः । " देवान्प्रक्रम्यत उपपक्षावग्रे वपंत अथ श्मश्रूण्यथ केशानिति " । मानुषेपि तत्रैव

मनुं प्रक्रम्य "स श्मश्रूण्येवाग्रे वपंत अथोपपक्षावथ केशानिति"। अत्राधानेष्टिसोमेषु दैवं। तत्र

१ ईहा–सर्वत्रैव ।

तस्य विधानात् । प्रायश्चित्ते तु देवमानुपे विकल्पेन । तत्राप्युदक्संस्थितायै दक्षिणश्मश्रुपक्षौ वप्त्वाचामाविति । इदं च वपन निषिद्धकालेऽपि कार्यं ।
"क्षौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवं। पित्रादिमृतियात्रासु प्रायश्चित्ते च तीर्थके"।।इति स्मृते।
निषेधाश्चै । वृद्धगार्ग्यः
"रव्यारसौरवारेषु रात्रौ पाते व्रतोहनि । श्राद्धाहप्रतिपद्रिक्ता भद्रा क्षौरेषु वर्जयेत् ॥"
भद्रा द्वितीयाद्या । न करण तिथिसाहचर्यात् । व्यासः
"नक्षत्रे तु न कुर्वीत यस्मिन्जातो भवेन्नर । न प्रौष्ठपद्यो कार्यं नैवाग्नेये तु भारत ॥
"दारुणेषु तु सर्वेषु दुष्टतारां तु वर्जयेत्" ॥ बादरायणः
"सिंहे धनुषि मीने च स्थिते सप्ततुरगमे । यात्रोद्वाहगृहारम्भक्षौरकार्याणि वर्जयेत्" ॥
व्यासः "विवाहमौंजीचूडासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकं। अतर्वत्न्या च जायाया नेष्यते केशवापनमि"त्या धनेकनिषेधा समयमयूखे उक्ता । तथा जीवत्पितृकेणापि कार्यं ।
"मुंडनं पिंडदान च प्रेतकर्म च सर्वश । न जीवत्पितृक कुर्याद्गुर्विणीपतिरेव चेति" दक्षीयनिषेधस्य रागप्राप्तविषयत्वाद्विधिस्पृष्टेऽनवकाशात् । वस्तुतस्त्विद दक्षस्मृतौ निबन्धे चानुपलभान्निर्मूलं । शंख
"राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुत । केशानां वपन कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
"केशानां रक्षणार्थं तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् । द्विगुणे व्रत आचीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत्" ॥
यत्तु ' विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवापन । ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिन ' ॥
इति तत्र विज्ञानेश्वरः "महापातकादिव्यतिरिक्ते राजादीनां वपन नास्त्येव । महापातकादौ तु तेषां वपनानिच्छाया द्विगुणदक्षिणासहितं व्रतं द्वैगुण्यमिति" । अन्ये तु महापातकादौ नित्य राजादेरपि वपनमेवान्यत्र तु वपनानिच्छाया व्रतद्वैगुण्यविधिरित्याहु । इयं च वपनाद्येतिकर्तव्यता प्राजापत्यप्रभृतिष्वेव भवति न ततोऽल्पेषु । तथा च पैठीनसिः "द्वादशाहे सपूर्णे वपनमिति" । वपनग्रहण चेतिकर्त्तव्यतातरस्याप्युपलक्षण । तथा च याज्ञवल्क्य (प्रा. ३२६)
"कुर्यात्त्रिषवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा। पवित्राणि जपेत्पिंडान् गायत्र्या चाऽभिमन्त्रणमिति"॥
निवर्त्तमानवपनसाहचर्याच्च पचगव्यादेरपि निवृत्ति । अत एव न्यूनपादव्रते वस्त्रदानमिति वैष्णवे वस्त्रादिमात्रदानोक्तेरपठितमवगम्यते ।

अथ पूर्वोक्तभस्मादिस्नानप्रकार ।

लैंगे "ईशानेन शिरोदेशे मुखं तत्पुरुषेण तु । हृदो देशमघोरेण गुह्यं वामेन सुव्रत ॥

१ इब-मनुष्ये । २ घब-यईं—वामा ३ -ई—निषेधाध्याह, यर—निषधश्च । ४ अवइयरनध—व्रतेहनि ईल क्षयहनि । २ यरघ—च ।

"सत्येन पादौ सर्वांगं प्रणवेन तु शोधयेत्" । अत्रेशानादिपदेनेशानः सर्वविद्याना-
मित्यादयो मंत्रा उच्यंते । चतुर्थ्यंतानि नमोंतानीशानादिपदान्येव मंत्रा इत्यन्ये । अग्निरिति
भस्म । जलमिति भस्म । स्थलमिति भस्म । व्योमेति भस्म । सर्वं ह वा इदं भस्मेति
पंच मंत्रा ईशानादिमंत्रस्थान इत्यपरे । विष्णुः
"अग्रमग्रमिति स्मृत्वा मानस्तोकेन वा पुनः । गोमयैर्लेपयेत्प्राज्ञः सोदकैर्भानुदर्शितैः" ।
योगयाज्ञवल्क्यः
"त्रिधा कृत्वा मृदं तां तु गोमयं च विशेषतः । अधमोत्तममध्यानामंगानां क्षालनं च तैः" ।
कौर्मे "गोमयस्य प्रमाणं तु येनांगं लेपयेत्तत" । इति ।
अथ मृत्तिकास्नानं । जमदग्निः
"अश्वक्रांतेति वै शुद्धां मृत्तिकामाहरेच्छनैः । नमोमित्रस्येत्यादित्याय दर्शयेत्समृदौ करौ" ॥
"गंधद्वारामिति जप्त्वा स्वान्यगान्यनुलेपयेत्" ॥ शिवपुराणे
"अश्वक्रांत इति स्मृत्वा मंत्रेणामंत्र्य मृत्तिकां । उद्धरेदुद्धृतासीति मंत्रेण सुसमाहितः ॥
"नमो मित्रस्येति ऋचा दर्शयित्वा च भानवे । आरुह्येति च गात्राणि समालभ्य द्विराचमेत्" ॥
अनुपलेपने मन्त्रांतरमाह योगी "आलभेत मृदांगानि इदं विष्णुरिति त्यृचा" । मृत्परिमाणं कौर्मे
"मृत्तिका च समुद्दिष्टा त्वार्द्रामलकमात्रिकेति" । क्रम उक्तो नारदेन
"आयुष्कामः शिरोलेपं मृदा कुर्याद् द्विजः पुरा । श्रीकामः पादयोः शौचं मृदा पूर्वं समाचरेत्"
पारस्करः
"एकया तु शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि । मृद्भिश्च तिसृभिः कार्यं पद्भिः पायु तथैव च ॥
"कट्यंतत्यूरुजंघाश्च पादौ च तिसृभिस्ततः । तथा हस्तौ परिक्षाल्य द्विराचामेत्समाहितः" ॥
योगी
"मृद्भिरद्भिश्च गात्राणि क्रमशस्त्ववनेजयेत् । शीर्षाद्योनाभिमर्वाणि स्मरन्विष्णुमनामयं ॥
"कटिमूरुयुगलं च चरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः । तथैव हस्तावाचम्य नमस्कारं बले रतः ॥
"यत्किंचेदमिति मंत्रेण नमस्येत्प्रयतांजलिः" ॥ अत्र विरुद्धानां मृत्संख्यादीनां यथाशास्त्रं
व्यवस्थेति हेमाद्रिः । इति मृत्स्नानविधिः ।
अनंतरं चतुर्थं वारिस्नानमुक्तं । तत्र मंत्रो ब्रह्मांडपुराणे
"आपो अस्मानिति त्वुक्त्वा भास्कराभिमुखः स्थितः । इदं विष्णुर्जपित्वा च प्रतिस्रोतो निमज्जति" ॥
महार्णवे तु वैकल्पिकौ द्वौ मंत्रावुक्तौ । "इदमापः प्रवहतेति" ऋक् ।

+ चाभिमन्त्रयेदिति याज्ञवल्क्यः १ ख-तः । २ नलपयर्हर वधक-योगो । ३ ज-या । ४ ख्ल-यिचक्षणः । ५ नयस्थ-नया । ६ च-अभि ।

आपोहिष्ठेति ऋचो वेति । तत्र मूल मृग्य । अनतर पंचगव्यस्नानान्युक्तानि । तत्र तद्गृहणमत्रा मात्स्ये

"सावित्र्यादाय गोमूत्र गंधद्वारेति वै शकृन् । आप्यायस्वेति च क्षीर दधिक्राव्णेति वै दधि ॥
"तेजोऽसीति घृत तद्वद्देवस्य त्वेति चोदक । कुशमिश्र जपेद्विद्वान्पंचगव्य भवेत्तत " ॥ इति ।

पाराशर्ये (११।३२) तु
" तेजोऽसि शुक्रमित्याज्य देवस्य त्वा कुशोदक । पचगव्यमृचा पूत स्थापयेदग्निसन्निधाविति" ॥

द्वितीय श्लोक उक्त । देवस्य त्वेत्यनतरमभिषिचामीति वाक्यशेष पूरणीय इति निबंधकृतः । यद्यपि मात्स्ये देवप्रतिष्ठाया देवस्नानार्थपंचगव्यग्रहणे एते मत्रा उक्ता पराशरेण च ब्रह्मकूर्चप्रकरणे तथाप्युभयत्रापि कुशोदकसहिताना षण्णा गोमूत्रादीना 'पचगव्य भवेत्तत' इति 'पचगव्यमृचापूतमिति' च पचगव्यमिति परिभाषेति गम्यते । तस्याश्च प्रकरणेन नियमाभावाद्यत्र पचगव्यविनियोगस्तत्रैतदेव मत्राद्यवगतव्य । अन्यथा गव्यमिति तद्धितस्य गव्यशृगतक्रादिसाधारण्येन तेनापि स्नान स्यात् । केचित्तु " मलाप कर्षण कार्य बाह्यशौचोपसिद्धय" इति बाह्यशरीरमलशोधनमात्रार्थत्वादमत्रकाण्येव तानीत्याहु ।

जमदग्निः
" हिरण्यशृग वरुणमित्यापोऽभिप्रपद्यते । सुमित्र्या इत्यप स्पृष्ट्वा दुर्मित्र्यास्तु बहि क्षिपेत् ॥
" यदपाक्रूरमित्यापश्शिरालोड्य तु पाणिना " । प्रायश्चित्तवरणापर्यंत धर्मानाह शख
" प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिरुपस्पृशेत् । एकवासार्द्रवासा वा लघ्वाशी स्थडिलेशय ॥
" स्थानवीरासनी मौनी मौंजी दडकमडलु । भैक्षचर्याग्निकार्य च कूष्माडैर्जुहुयाद्धृत " ॥

उपस्पर्श स्नानमित्यपरार्के । दिवास्थिती रात्रौ चोपवेशन वीरासनमिति विज्ञानेश्वर । कुड्याद्यनाश्रयेणाहोरात्रमुपवेशनमिति शूलपाणि । मनु (११।२२४) "स्थानासनाभ्या विहरेदशक्तोऽध शयीत वा " । कूष्माडैर्यद्देवादेवहेडनमित्याद्यै । वसिष्ठ
" महाव्याहृतिभिर्होम सावित्र्या वाऽन्वह स्वय । कर्तव्य पावन सम्यक् सर्पिषा च तिलैस्तथा" ॥
द्रव्याणा व्याहृतिगायत्र्योश्च विकल्प इत्यपरार्के । तत्रैव पुराणे
" आपोहिष्ठेति सूक्त तु शुद्धवत्योऽघमर्षण । शवस्य स्वस्तिमत्यश्च पावमान्योऽघमर्षण " ॥
" सर्वत्रैव प्रयुजीत कृच्छ्रादिव्रतमाचरन " । वैशंपायनः
" ऋषभ विरज चैव शुद्धवत्योऽघमर्षण । गायत्रीं वा जपेद्देवीं पवित्रा देवमातर ॥
" शतमष्टशत वाऽपि सहस्रमथवाऽपर " ॥ स एव " स्नात्वोपतिष्ठेदादित्य सौरीभिस्तु कृताजलि " । गौतमः (२६।९) " रौरवयौधाजपे नित्य प्रयुंजीत " । रौरवयौधाजपे सामनी ।

१ नल-ब्रह्मकूर्च । २ घ-प्रकरेण । ३ ब-ना । ४ क-स्थित । ५ बंधकर्ड-स्थित, न-रौ
६ घलडबर्ई-सौरीभि ।

षट्त्रिंशन्मते

" जपहोमादि यत्किंचित्कृच्छ्रोक्तं संभवेन्न चेत् । सर्वं व्याहृतिभिः कुर्याद्गायत्र्या प्रणवेन वा"॥

हारीतः " सूर्याय देवताभ्यो वै निवेद्य व्रतमाचरेदिति " । निवेदनमग्रे व्रतपते व्रतमित्यादिमंत्रेणेत्यपरार्के । पराशरः

" प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु कुर्याद्ब्राह्मणभोजनं । शक्त्या वित्तानुसारेण प्रायश्चित्तानुरूपतः ॥
"आ सहस्राद्वा शताद्वा दशांतमथ वा जपेत् । ॐकाराद्यं तथान्यद्वा गायत्रीमथ वाऽयुतं"॥

अशक्तौ प्रायश्चित्तमन्यद्वाराऽपि कार्यमिति प्रायश्चित्तविवेके ब्राह्मे " रोगी वृद्धस्तु पौगंडः कुर्यादन्यैर्व्रतं सदेति " । कुर्यात् कारयेत् । पराशरः (६।५०)

" व्याधिव्यसनिनि श्रांते दुर्भिक्षे डामरे तथा । उपवासो व्रतं होमो द्विजसंपादितानि वै "॥

शुद्धिकराणीति शेषः । डामरं परचक्रादि । व्रतांते कर्तव्यमाह पराशरः (११।३)

" पंचगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्रह्मकूर्चं पिबेद्द्विजः । एकद्वित्रिचतुर्गावो दद्याद्विप्राद्यनुक्रमात् " ॥

ब्रह्मकूर्चप्रकारो वक्ष्यते । शिष्टास्तु पूर्वमेव ब्रह्मकूर्चं कुर्वंति । यमः (१२)

" प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्ता यदि विपद्यते । शुद्धस्तदहरेवाऽसाविह लोके परत्र चेति " ॥

अंगिरा अपि

"यो[1] यदर्थं चरेद्धर्ममप्राप्य म्रियते व्रतं । स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नुयान्मनुरब्रवीत् " ॥

छागलेयः

" पूर्वं व्रतं गृहीत्वा तु नाचरेत्काममोहितः । जीवन्भवति चंडालो मृतः श्वा चाभिजायते" ॥

वायवीये

" लोभान्मोहात्प्रमादाद्वा व्रतभंगो भवेद्यदि । उपवासत्रयं कुर्यात् कुर्याद्वा[2] केशमुंडनं ॥
" प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् " । वाशब्दः समुच्चये ॥

अथ साधारणप्रयोगः । तत्र प्रायश्चित्तं तावत्स्त्रीरोगिवृद्धबालादिष्वर्द्धं[3] । पंचवर्षात्पूर्वं पादः[4] । षोडशवर्षाधिकब्रह्मचारिणि द्विगुणं । यतौ चतुर्गुणं । क्षत्रविट्शूद्राणां पादपादह्रानिः । ब्रह्मवधे चतुर्विधसाहसे च तेषां द्वित्रिचतुर्गुणं । सर्वपापेष्वनुग्राहकप्रयोजकानुमंतृनिमित्तानां क्रमात्पादपादह्रानिः[5] । निमित्तिनः पादः[6] । अनुलोमानां मातृतुल्यं प्रतिलोमानां शूद्रतुल्यं । स्त्रीशूद्रयोरंगप्रधानजपहोममंत्ररहितं प्रत्याम्नायाश्च प्राजापत्ये धेनुरेका देया । तन्मूल्यं वा । तच्च चत्वारिंशन्माषात्तदर्द्धं वा हेमरूप्यं चैतावत् त्रिपुराणं वा रूप्यं । द्वात्रिंशद्गुंजः पुराणः । द्वादशविप्रभोजनं । अयुतं गायत्रीजपः । गायत्र्या सहस्रतिलाहुतयः । संहितापारायणं । पद्भ्यां तीर्थसंबंधि योजनगमनं । शुष्कक्लेशाय

---

१ घ-स्वगोय। २ ई-यदर्थं च; ग-घ-यो यदर्थं। ३ ई-द्वादर्ध। ४ घ-पादः। ५ घ-पादहानिः।
६ ग-घ-पादं।

द्वादशस्नानानि प्राणायामशतद्वयं पावकेष्टिः पावनी वेति । एकस्मिन् चान्द्रायणे प्राजापत्यप्रत्याम्नायास्त्रिगुणा । अतिकृच्छ्रे द्विगुणा । 'त्रिंशत्प्राजापत्यसममब्दमि'त्यादि । प्रायश्चित्तसदाचारादिकायां तिथौ दिनान्तेऽपराह्णेऽपि वा द्वौ त्रींश्चतुरः पञ्च सप्त दश वा विप्रानाहिताग्नीनन्यान्वा एकमेवाध्यात्मविदं पर्षत्त्वेनोपवेश्य तेभ्यो गोवृषौ तन्निष्क्रयं वा दत्वा साष्टाङ्गं भूमौ प्रदक्षिणीकृत्य

" सर्वे धर्मविवेक्तारो गोप्तारः सकला द्विजाः । मम देहस्य संशुद्धिं कुर्वन्तु द्विजसत्तमाः ॥
" मया कृतं महाघोरं ज्ञातमज्ञातकिल्बिषम् । प्रसादः क्रियतां मह्यं शुभानुज्ञां प्रयच्छथ ॥
" पूज्यैः कृतः पवित्रोऽहं भवेयं द्विजसत्तमैरिति " मन्त्राभ्यां तान्प्रार्थयेदाचारात् ।

ततः सभ्यास्तच्छक्तिं विचार्य समस्या तत्तत्प्रायश्चित्तविधिवाक्यमुक्त्वा शतघ्नी बालवृद्धरोग्यादिष्वनुग्रहं कृत्वा सभ्यान्यानुवादकविप्रद्वारामुककर्मजन्यपापनाशार्थमिदं प्रायश्चित्तमशक्तावमुकप्रत्याम्नायेन त्वया कार्यं तेन त्वं शुद्धो भविष्यसीति । सर्वप्रायश्चित्ते तु तव जन्मप्रभृति अद्य यावत् ज्ञानाज्ञानकामाकामसकृदसकृत्कृतकायिकवाचिकमानसिकसांसर्गिकातिपातकलघुपातकसंकरीकरणमलिनीकरणापात्रीकरणजातिभ्रंशकरप्रकीर्णकपापानां मध्ये संभावितानां नाशार्थं षडब्दमशक्तौ त्र्यब्दं सार्द्धाब्दं वा प्रायश्चित्तं त्वं कुर्विति । अयं चोपदेशो व्रतकर्त्रा पुस्तकपूजने सभ्येभ्यश्च तदुद्देशेन गोदाने च कृते वारत्रयं कार्य इति संप्रदायः ।

ततः कर्ता मासपक्षादि स्मृत्वा ' मम जन्मप्रभृत्यद्य यावदित्यादि प्रायश्चित्तमित्यन्तं पूर्वोक्तमुक्त्वा अहं करिष्य ' इति संकल्प्य

"यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च । केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मात्केशान्वपाम्यहमिति" मन्त्रमुक्त्वा कक्षोपस्थशिखावर्ज्जं क्रमेण श्मश्रुपक्षकेशानुदक्संस्थान्वापयेत् । यतिविधवादीनां सशिखं वपनं । ब्रह्महत्यादिष्वपि सशिखं सर्वाङ्गलोम्नां च । सधवानां द्व्यङ्गुलकेशाग्रच्छेदनं । राजतत्पुत्रबहुश्रुतविप्राणामिच्छया वपनाभावः । तदा च द्विगुणं व्रतं । दक्षिणा च द्विगुणा । इत्थं वापयित्वाऽऽयुर्बलमित्यादिना च दन्तधावनं कृत्वा दश स्नानानि कुर्यात् । तत्र भस्मस्नानं । 'ईशानः सर्वविद्यानामिति' शिरसि । 'तत्पुरुषायेति' मुखे । 'अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्य' इति हृदि । ' वामदेवायेति ' गुह्ये । 'सद्यो जातमिति' पादयोः । प्रणवेन सर्वाङ्गे । यद्वा ' ईशानाय नमः ' शिरसि । ' तत्पुरुषायेति नमो ' मुखे । ' अघोराय नमो ' हृदि । 'वामदेवाय नमो' गुह्ये । 'सद्यो जाताय नमः ' पादयोः । प्रणवेन सर्वाङ्गे । 'अग्निरिति भस्म । वायुरिति भस्म । जलमिति भस्म । स्थलमिति भस्म । व्योमेति भस्म । सर्वं ह वा इदं भस्मे'ति मन्त्रैः क्रमान्मुखादिषु । ततो गोमयमादाय त्रिधा कृत्वा सूर्याय प्रदर्श्य 'अग्रमग्रं चरन्तीनामोषधीनां वनेवने । तासामृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनं । त्वं मे रोगांश्च शोकांश्च नुद गोमय सर्वदेति'

मन्त्रेणैतेन नाभेरधः परेण नाभेरूर्ध्वमास्यमन्येन च शिरः क्षालयेत्। मानस्तोकेति वा मन्त्रः। ततोऽश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुंधरे। मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतमिति' मृत्तिकामभिमन्त्र्य "उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना। मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभिमन्त्रिता। मृत्तिके हर तत्सर्वं यन्मया दुष्कृतं कृतम्। मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम्। त्वया हतेन पापेन जीवामि शरदः शतमिति "ब्रह्मादीयमन्त्रेण खनित्वा 'नमो मित्रस्येति' सूर्यं प्रदर्श्य त्रिधा कृत्वैकस्माद्भागात्षट्चतस्रो वा मृदः। पादयो र्जङ्घोरुकटिबस्तिषु प्रत्येकं चतस्रः। गुह्ये षट्। उदरकुक्षिपृष्ठवक्षोहस्तकण्ठेषु द्वे द्वे। शिरस्येका।। मृत्परिमाणमार्द्रामलकमात्रं। ततः 'आपो अस्मान्मातरः'। 'इदं विष्णुरि'त्येताभ्यां 'देवस्य त्वे'त्यनेन वा स्नात्वा गायत्र्या गोमूत्रेण। 'गन्धद्वारेति' गोमयेन। 'आप्यायस्वेति' दुग्धेन[1]। 'दधिक्राव्ण' इति दध्ना। 'तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धाम नामासि। प्रियं देवानामनाधृष्यं देवयजनमि'त्याज्येन। 'देवस्यत्वे'ति कुशोदकेन स्नायात्। यद्वैतानि दशापि स्नानान्यमन्त्रकाण्येव कार्याणि। ततो "हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः। यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः। यन्मया मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतं। तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु पुनः पुनः" इत्येताभ्यां तीर्थं प्रार्थ्य। 'ॐ नमो नारायणाय' इत्यष्टाक्षरेण तीर्थं प्रकल्प्य 'ॐ भूर्भुवः स्वरिति' त्रिराचम्य सकृन्निमज्य 'या प्रवत' इत्येतया व्याहृतिभिर्गायत्र्या जलमभिमन्त्र्यापामार्गदूर्वाकुशैः 'काण्डादिति' द्वाभ्यां 'या शतेन चे'ति द्वाभ्यां प्रणवव्याहृतिगायत्री 'आपो हिष्ठाभि' र्मार्जयित्वाऽन्तर्जले 'ऋतं चेति' तृचं जप्त्वा निर्निमज्य देवर्षिपितृन्संतर्प्य शुष्कं वासो धृत्वा ऽधिकैर्विप्रैरावाहनाग्नौकरणस्वधावाचनरहितपार्वणविधिना श्राद्धं कुर्यात्। तत्र सर्वेष्वपि विप्रेषु विष्णोरेवावाहनं। ततः एकां गां च हिरण्यं च दत्वा व्याहृतिभिः शाकल्पाग्नौ अष्टाविंशत्यादिसंख्ययाऽऽज्यक्रमादग्निवायुसूर्यप्रजापतिदैवत्यं हुत्वा ब्रह्मकूर्चहोममपि कुर्याद्दाचारात्। तत्र ताम्रे पालाशे पात्रे वा पात्रेऽरण्यायाः कृष्णाया वा गोमूत्रं पलमितमष्टमाषमितं वा गायत्र्याऽऽदाय श्वेतायाः अङ्गुष्ठार्द्धमितं षोडशमाषमितं वा गोमयं 'गन्धद्वारामिति' ताम्राया हेमवर्णाया वा पयः सप्तपलं द्वादशमाषमितं गोमयाष्टगुणं गोमूत्रं त्रिगुणं वाऽ'प्यायस्वेति' रक्ताया कृष्णाया वा दधि त्रिपलं दशमाषमितं गोमयात्पञ्चगुणमष्टगुणं गोमूत्रद्विगुणं वा 'दधिक्राव्ण' इति कपिलाया नीलाया [illegible] घृतमेकपलमष्टमाषमितं गोमयाच्चतुर्गुणं वा 'तेजोऽसि शुक्रमिति' कुशोदकं च पलमितं चतुर्माषमितं वा 'देवस्य त्वेति' गृह्णीयात्। गोमूत्रादि कापिलं वा ग्राह्यं। अलाभे गव्यमात्रं। एतन्मन्त्रान्ते गृह्णामीति वाक्यशेषः। ततः 'आपो हि ष्ठेति'

१ ई-यो दुग्धेन। २-'यत्र' इत्यपि पाठः श्रूयते।

हस्तेनालोड्य 'मा न स्तोक'इति यज्ञियकाष्ठेन निर्मथ्य सप्तावरै कुशै त्रिभि पलाशपत्रैर्वा जुहुयात् । मन्त्रास्तु । *"ॐ इरावती धेनुमतीहि भूत"। पृथिव्या इद न ममेति त्याग । 'इद विष्णु' । विष्णवे इद । 'मानस्तोके' । रुद्राय । 'शन्नोदेवी' अम्द्य सोमाय स्वाहा । इद्रवते स्वाहा । गायत्र्या । सवित्रे । 'प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो' प्रजापतये । ॐ स्वाहा । प्रजापतयेद० । अय च ब्रह्मकूर्चहोमोऽन्ते[1] प्रमाणवान् । तत स्विष्टकृदादि होमशेष समाप्य तारकोद्ये होमावशिष्ट पचगव्य प्रणवेनालोड्य प्रणवेन निर्मथ्य प्रणवेन पीत्वा सम्योपदिष्ट सकल्पित प्रायश्चित्त साक्षाद्यथासंभव प्रत्याम्नायेन वा कृत्वा पूर्ववद्व्याहृतिभिराज्यहोम ब्रह्मकूर्चहोम विष्णुश्राद्ध च कृत्वा गोहिरण्यादिदक्षिणा च दत्वा शिरसा तृणभारमानीय गोभ्यो दत्वा ताभिर्भक्षिते शुद्ध्येत् ।

॥ इति श्रीमीमासकशंकरभट्टात्मजनीलकंठकृते भगवंतभास्करे प्रायश्चित्तमयूखे ×साधारणः प्रायश्चित्तप्रयोगः ॥

अथ कृच्छ्रादिस्वरूपं । याज्ञवल्क्यः (प्रा ३१९–३२०)

"एकभक्तेन नक्तेन तथैवाऽयाचितेन वा । उपवासेन चैकेन लघुकृच्छ्र उदाहृत ॥

'यथाकथचित्रिगुण प्राजापत्योऽयमुच्यते । एष एवातिकृच्छ्र स्यात्पाणिपूरान्नभोजन" ॥ इति । लघुकृच्छ्रस्यैव शिशुकृच्छ्र इति नामान्तर । अनुलोम प्रतिलोमो दडकलितवदावृत्त स्वस्थानविवृद्धो वा । एताश्चत्वारोऽपि पक्षान्स्मृत्यन्तरसिद्धान्यथाकथचित्पदेनैव सजग्राह योगी । ग्राससख्यामाहापस्तवः

"साय द्वाविंशतिर्ग्रासा प्रात षड्विंशति स्मृता । चतुर्विंशतिरायाच्या पर निरशन स्मृत ॥

"कुक्कुटाण्डप्रमाणा स्युर्यथा वाऽस्य विशेन्मुख" ॥ पाराशर्ये तु

"साय तु द्वादश ग्रासा प्रात पचदश स्मृता" इति पूर्वार्द्ध । चतुर्विंशतिमते तु

"प्रातस्तु द्वादश ग्रासा साय पचदशैव तु । आयाचिते तु द्वावष्टौ पर वै मारुताशन" ॥ इति । ग्रासा च सख्याना शक्त्या विकल्प । अतिकृच्छ्रे उपवासभिन्नर्वादिने भोजनेषु पाणिपूरान्नविधि । पाणिपूरमेकग्रासमित । "एकैक ग्रासमश्नीयात्त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् । त्र्यह चोपवसेदत्यमतिकृच्छ्र चरन् द्विज" इति मनूक्तेः (११।२१३)।

सत्य प्राजापत्यमाह गौतमः (२६।१–१६) "हविष्यान्प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयादथापर त्र्यह नक्त भुजीतापर त्र्यहं न कचन याचेताथापर त्र्यह मुपवसेत्तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकाम सत्य वदेदनार्य्यैर्न सभाषेत रौरवयौधाजपे नित्य

१ घई—माते । * ॐ इरावती धेनुमती हि भूत सूयवसिनामनवेदशस्या । व्यस्कभ्ना रादसी विष्णवेते दाधर्थ पृथिवामभितो मयूखै । इति ब–पाठ । २ पादकृच्छ प्रकीर्तित इति मुद्रितयाज्ञवल्कीये पाठ ।

× ॥ स्वसाधारण

प्रयुंजीतानुसवनमुदकोपस्पर्शनमापो हि ष्ठेति ' तिसृभिः पवित्रवतीभिर्मार्जयीत ' हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका ' इत्यष्टाभिरथोदकतर्पणं न मोहमाय मोहमाय मंहमाय मंहमाय धुन्वते तापसाय पुनर्वसवे नमो मौंज्यायौर्व्याय सुविविद्राय वसुविंदे सर्वविद्राय नमः। परावसुविंदे सर्वविदाय नमः पराय सुपाराय पारदाय पारयिष्णवे नमो रुद्राय पशुपतये महते देवाय त्र्यंबकायैकचरायाधिपतये हरये शर्वायेशानायोग्राय वज्रिणे घृणिने कपर्दिने नमः। सूर्यायादित्याय नमो नीलग्रीवाय शितिकंठाय नमः। कृष्णाय पिंगलाय नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धायेंद्राय हरिकेशायोर्ध्वरेतसे नमः। सत्याय पावकाय पावकवर्णाय कामाय कामरूपिणे नमो दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमः सौम्याय पुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमश्चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नम इति। एत एवादित्योपस्थान एता एवाज्याहुतयो द्वादशरात्रस्यांते चरुं श्रपयित्वै'ताभ्यो जुहुयादग्नये स्वाहा मोमाय स्वाहाग्नीषोमाभ्यामिंद्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये स्विष्टकृत इत्यंते ब्राह्मणभोजनमेतेनातिकृच्छ्रो व्याख्यात " इति। नमोऽहमाये-त्यादयस्त्रयोदशमंत्रा नमः पूर्वानमोंताश्चेति हरदत्तः। कौथुमब्राह्मणे तु तथैव पाठः।

अथ कृच्छ्रातिकृच्छ्रः। याज्ञवल्क्यः (प्रा. ३२१)

" कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिं "। इति। पयो जलं। " चरेत्कृच्छ्रा-तिकृच्छ्रं तु पिबेत्तोयं तु शीतलमिति " ब्रह्मांडपुराणात्।

अथ पराकः। स एव (प्रा. ३२१) "द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तित" इति।

मासोपवासकृच्छ्रमाह जाबालः 'अनश्नन्मासमेकं तु महापातकनाशनमिति'।

यावककृच्छ्रमाह शंखः

" गोपुरीषाद्यवानश्नन्मासमेकं समाहितः। व्रतं तु यावकं कुर्यात्सर्वपापापनुत्तये " ॥

तप्तकृच्छ्रमाह **मनुः** (११।२१४)

" तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान्। प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः" ॥

पराशरः

" षट्पलं तु पिबेदंभस्त्रिपलं तु पयः पिबेत्। पलमेकं पिबेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रो विधीयते " ॥

तप्तकृच्छ्रमुक्त्वा शंखलिखितौ " एष एव शीतैः" शीतकृच्छ्र ॥ इति।

ब्रह्मकूर्चमाह जाबालः

" अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः। पंचगव्यं पिबेत्प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः" ॥

प्रजापतिः

१ अतः परं रव पुस्तकं आरभ्यते।

"पालाश पद्मपत्र वा ताम्र वाऽथ हिरण्मय। गृहीत्वाऽऽसादयित्वा तु तथा कर्म समाचरेत्" ॥

पराशरः (११।२९–३०)

" गोमूत्र कृष्णवर्णाया श्वेतायाश्चैव गोमय । पयश्च ताम्रवर्णाया रक्ताया गृह्यते दधि " ॥ " कपिलाया घृत ग्राह्य सर्वं कापिलमेव वेति " ॥ स एव (११।३०–३१) " मूत्रमेकपल दद्यादङ्गुष्ठार्द्ध तु गोमय । क्षीर सप्तपल दद्याद्दधि त्रिपलमुच्यते ॥ " घृतमेकपल दद्यात्पलमेक कुशोदकम् " । गवा वर्णांतरस्य पचगव्यपरिमाणांतरस्य च बोधवाक्यानि ग्रथातरे द्रष्टव्यानि । तदर्थस्तु प्रयोगेऽस्माभि सगृहीत ।पराशरः(११।३३) " आपो हि ष्ठेति चालोड्य मानस्तोकेति मथयेत् " ॥ स एव (११।३४) " सप्तावरास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्रा शुकत्विष । तैरुद्धृत्य तु होतव्य पचगव्य यथाविधीति"॥

प्रजापतिस्तु

" स्थापयित्वाऽथ दर्भेषु पालाशै पत्रकैरथ । तत्समुद्धृत्य होतव्य देवताभ्यो यथाक्रम " ॥

पराशरः (११।३५–३६)

"इरावती इद विष्णुर्मानस्तोके च शवती । एताभिश्चैव होतव्य हुतशेष पिबेद्द्विज "।प्रजापतिः " अग्नये चैव सोमाय सावित्र्या च तथैव च । प्रणवेन तथा हुत्वा स्विष्टकृच्च तथैव च"॥ मरीचिः " अग्नयेस्वाहा । सोमाय स्वाहा । इरावते । इद विष्णु । मानस्तोके । गायत्र्या । प्रजापते न त्वदेतानी त्याज्याहुतीरग्नौ जुहुयात् " ॥ पराशरः (११।३९) "आलोड्य प्रणवेनैव निर्मथ्य प्रणवेन तु । उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेच्च प्रणवेन तु"॥ मरीचिः " पालाशेन च पत्रेण बिल्वपत्रेण वा पिबेत् । तृतीय ताम्रपात्र वा ब्रह्मपात्राणि तानि वै"॥

वृद्धपराशरः

" यत्त्वगस्थिगत पाप देहे तिष्ठति मामके । ब्रह्मकूर्चो दहेत्सर्वं शुष्कमग्निरिवेंधनमिति " ॥ पानदिने चोपवास । " ब्रह्मकूर्चोपवासस्तु दहत्यग्निरिवेंधनमिति " (६।२९) पराशरोक्तेः

अथ सांतपनं । शंखः (१८।८)

" गोमूत्र गोमय क्षीर दधि सर्पि कुशोदक । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्र सातपन स्मृत ॥ " एतदेव त्र्यहाभ्यस्त यतिसातपन स्मृतम् " ॥ महासातपनमाह याज्ञवल्क्यः (प्रा. ३१६) " पृथक् सातपनद्रव्यै षडह सोपवासक । सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽय महासातपन स्मृत "॥ यमः " एतान्येव च पेयानि एकैक च त्र्यह त्र्यह । अतिसातपन नाम श्वपाकमपि शोधयेत् " ॥

द्वादशाहोऽय ।

" त्र्यह पिबेत्तु गोमूत्र त्र्यह वै गोमय पिबेत् । त्र्यह दधि त्र्यह क्षीर त्र्यहं सर्पिस्ततः शुचि "॥

पचदशाहोऽय ।

---

१ घर–पय । २ घय–शुभत्विष । ३ अघरवघयरइंद्दा–मानव ४ घयर–न स्मृत । ५ ङ्ग–दशाहोऽय

जावालः

" एकैकमेतदेव हि त्रिरात्रमुपयोजयेत् । त्र्यह चोपवसेदन्त्य महासातपन विदुरिति " ॥

एकविंशतिरात्रोऽय । अथ तुलापुरुषकृच्छ्रः । शंखः (१८।९)

" पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूना प्रतिवासर । उपवासातराभ्यासात्तुलापुरुष उच्यते " ॥

अथ चांद्रायणं । यमः

" वर्द्धयेत्पिण्डमेकैक शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् । एतच्चान्द्रायण नाम यवमध्य प्रकीर्तित ॥

" एकैक ह्रासयेत्पिड कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् । एतत्पिपीलिकामध्य चाद्रायणमुदाहृत ॥

" त्रींस्त्रीन्पिडान्समश्नीयान्नियतात्मा दृढव्रत । हविष्यान्नस्य वै मासमृपिचाद्रायण स्मृतम् ॥

" चतुर प्रातरश्नीयाच्चतुर सायमेव च । पिंडानेतद्धि बालाना शिशुचान्द्रायण स्मृतम् ॥

" पिंडानष्टौ समश्नीयान्मास मध्यदिने रवौ । यतिचान्द्रायण ह्येतत्सर्वकल्मपनाशन " ॥

यतिचाद्रायणमिति सज्ञामात्र । तेन न यतिमात्रस्यैवात्राधिकार किंतु सर्वेषा । एव शिशुचान्द्रायणेऽपि यवपिपीलिकामध्ययोस्तिथिह्रासे वृद्धौ वा ग्रासानामपि ह्रासवृद्धी । तथा च विष्णुः " ग्रासानास्यापिकारमश्नीयात्ताश्चद्रकलाभिवृद्धौ क्रमेण वर्द्धयेद्धानौ च ह्रासयेदमावास्याया च नाश्नीयादिति " । एतेन यत्कल्पतरुकृच्छूलपाणी आहतु "कृष्ण-प्रतिपदि पचदश ग्रासा । तत एकैकहानावमावास्यामेको ग्रास । शुक्लप्रतिपदादिषु व्यादि वृद्धिरिति" तदपास्तं । ' अमावास्या न भुञ्जीत एप चान्द्रायणो विधिरिति ' पराशरोक्तेश्च । सामान्यचान्द्रायणमाह स एव " यथाकथचित्पिडाना तिस्रोऽशीतीरश्नीयात्स सामान्यचान्द्रायण " इति । प्रतिदिन सख्यानियमानादरेण मासेन चत्वारिंशदुत्तर शतद्वय ग्रासानश्नीयादित्यर्थ । पिपीलिकायवमध्यभिन्नचान्द्रायणेषु दिनातरेऽप्यारभो न प्रतिषेधेन । ग्रासपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः (प्रा ३२४)

" तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान् शुक्ले शिख्यडसमितान् " । शिखी मयूर ।

चाद्रायणप्रकरणे पराशरस्तु (१०।२) ' कुक्कुटाडप्रमाण तु ग्रास वै परिकल्पयेत् " ॥

शंखस्तु " आर्द्रामलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुव्रते स्मृता " इति ।

एतेषा च परिमाणाना शक्त्या विकल्प । एकादश्यादौ नित्यप्राप्त उपवासस्तावच्चाद्रायण विधिना बाध्यते । एतस्य " धर्मार्थं च चरेदेतच्चद्रस्येति सलोकताम्मिति " काम्यत्वाल्लशुनभक्षणादिनिमित्ते विहितत्वेन नैमित्तिकत्वाच्च । काम्यस्त्वेकादश्याद्युपवासोऽन्य द्वारा कारणीय । प्रतिनिधिना कृतेऽपि फलप्राप्ते कात्यायनादिभिरुक्तत्वात् । वचनानि

---

१ ' पादद्वय तथा त्यक्त्वा शत्रूर्णा परिवासनात ' इति मुद्रितपुस्तके पाठ । २ अयं श्लोक यमऽपि दृश्यते (यम १०) ३ दल—आरभो ।

स्वम्मत्कृते समयमयूखे द्रष्टव्यानि । अथ चेकादश्याप्युपवासश्चेष सामान्यश्चान्द्रायण भिन्नेष्वेव । तत्र प्रतिदिनग्रासग्रहणनियमाभावात् । गौतम'(२७।१–१२)"अथातश्चान्द्रायण । तस्योक्तो विधि कृच्छ्रे । वपन व्रत चरेच्छ्वोभूता पौर्णमासीमुपवसेदाप्यायस्व स ते पयासि नवो नव इति चैताभिस्तर्पणमाज्यहोमो हविषश्चानुमन्त्रणमुपस्थान चन्द्रमसो 'यद्देवा देवहेडनमिति' चतसृभिराज्य जुहुया'द्देवकृतस्येति'चाते समिद्भि । ॐभू । ॐभुव । स्व । तप । सत्य । यश । श्री । ऊर्क् । इट् । ओज । तेज । पुरुष । धर्म । शिव । इत्येतैर्ग्रासानुमन्त्रण । मनसा । नम स्वाहेति प्रमाणमास्याविकारेण चरुभैक्षसक्तुकणयावकशाकपयोदधिघृत-मूलफलोदकान्युत्तरोत्तरप्रशस्तानि । पौर्णमास्या पचदश ग्रासान् भुक्त्वा एकैकापचयेन पूर्वपक्षमिति" । बौधायनः (३।८।१–३)" अथातश्चान्द्रायणकल्प व्याख्यास्याम । शुक्लचतुर्दशीमुपवसेत् कृष्णचतुर्दशीं वा केशश्मश्रुनखलोमानि वापयित्वा श्मश्रूण्येव वेत्यादि " ॥

यम

" आयस तैजस पात्र चक्रोत्पन्न विवर्जयेत् । असुराणा हि तत्पात्र देवपात्रमचक्रक " ॥ चक्रोत्पन्न घटशरावादि । स एव ' अगुष्ठग्रथित ग्रास सावित्र्या चाभिमन्त्रयेत् " । अत्र ग्रासैरेव प्राणाग्निहोत्रमाह बौधायनः (३।८।१०) " अश्नीयात्प्राणायेति प्रथमं । अपानायेति द्वितीयम् । व्यानायेति तृतीयम् । उदानायेति चतुर्थं । समानायेति पचम । यदा चत्वारस्तदा द्वाभ्या पूर्व । यदा त्रयस्तदा द्वाभ्या पूर्वौ । ग्रासद्वयपक्षे प्रथम माद्यैस्त्रिभिरत्य द्वाभ्यामेकपक्षे सर्वैरेकमित्यर्थ " ।

अथ प्रयोगः । चतुर्दश्या कृतनित्यक्रिय पूर्वाह्णे प्राणानायम्य मासपक्षाद्युल्लिख्यामुकपापक्षयकाम श्रीकामो देवताप्रीतिकामो रसायनादिसिद्धिकामो वाऽमुकचान्द्रायण करिष्य इति सकल्प्य अग्ने व्रतपते व्रत चरिष्यामीत्यग्निमन्त्रैर्व्रतमास्थाय निवेद्य केशश्मश्रुलोमनखानि श्मश्रूण्येव वा वापयित्वा तद्दिन उपोष्य परदिनेऽमा चेत्तत्राप्युपोष्य पौर्णिमा चेत्पचदश ग्रासान्भुञ्जीत । तत अमोत्तरपक्षे उपचय पौर्णिमोत्तरपक्षेऽपचयो ग्रासाना । प्रतिदिनमुदिते चद्रे "आप्यायस्व सोम तर्पयामि । स ते पयासि चद्र तर्पयामि । नवो नवो चद्रमस तर्पयामीति " तर्पयित्वाऽऽज्येनैतैरेव मत्रैर्लौकिकेऽग्नौ हुत्वैतैरे चपात्रस्थ हविरनुमन्त्र्यैतैरेव चन्द्रमुपस्थाय ' यद्देवा देवहेडनमिति ' चतसृभिश्च प्रत्यृचमाज्य जुहुयात् । सर्वत्राग्नये न ममेति त्याग । ततो 'देवकृतस्येति' त्रिभि समित्त्रयं हुत्वा । 'ॐ भू । ॐ भुव । स्व । तप । सत्य । यश । श्री । ऊर्क् । इट् । ओज । तेज । पुरुष । धर्म । शिव '। इत्येतै पचदशभिरेकैकक्रमेण पात्रस्थ ग्रासमनुमन्त्र्य मनसा नम स्वाहेत्युक्त्वा सर्वाननुमन्त्र्यैकैकमगुल्यग्रैर्गृहीत्वा सावित्र्याऽनुमन्त्र्य भक्षयेत् । तत्र प्रथमदिन एकग्रासभक्षणे प्राणाय स्वाहेत्यान्य पचापि

१ वर्द्ध–क ।

मन्त्रा । द्व्यार्ग्रासयोराद्येस्त्रिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैरेकं । द्वाभ्यामपरं । त्रिषु ग्रासेषु द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वौ एकेनान्त्यं । चतुर्षु द्वाभ्यां पूर्वं एकैकेनान्यान् पञ्चम्योऽधिका ग्रासास्तूष्णीमेव भक्षणीया । समाप्तो प्यवरान् विप्रान् भोजयित्वा गां दक्षिणां दद्यात् । असमाप्तिप्रत्यहं त्रिषवणस्नानं सौरमन्त्रैः कृताञ्जलिरादित्योपस्थानं गायत्र्या व्याहृतिभिः कूष्माण्डैर्वाऽऽज्यहोमः । दिवा स्थितिः । रात्रावुपवेशनं । अशक्तौ शयनं । यथाशक्ति । 'आपो हि ष्ठेति' सूक्तं । 'एतोन्विन्द्रं' । ऋतं चेति तृचः ' शन्न इन्द्राग्नी ' 'स्वस्तिनो मिमीतां' । ' पुनन्तु मा देवजनाः ' । ऋषभं विरजं रौरवयौधाजपे सामनी च पठेत् । एतेषामसमर्थे गायत्रीं व्याहृतीः प्रणवं वा जपेत् । एतच्च विप्रभोजनदक्षिणादानादिजपान्तं सर्वेष्वपि प्राजापत्यादिकृच्छ्रेषु तुल्यं ।

॥ इति चान्द्रायणव्रतप्रयोगः ॥

अथ सोमायनं । मार्कण्डेयः

" गोक्षीरं सप्तरात्रं तु पिबेत्स्तनचतुष्टयात् । स्तनत्रयात्सप्तरात्रं सप्तरात्रं स्तनद्वयात् ॥

" स्तनेनैकेन षड्रात्रं त्रिरात्रं वायुभुग्भवेत् " । एतत्त्रिंशद्दिनसाध्यं । चतुर्विंशतिदिनसाध्यमाह । चतुर्थीप्रभृति चतुस्तनेन त्रिरात्रं । त्रिस्तनेन त्रिरात्रं । द्विस्तनेन त्रिरात्रं । एकस्तनेन प्रभृति पुनश्चतुःस्तनात् । 'या ते सोम चतुर्थी तनूः तस्यै स्वाहा' । एवं पञ्चमीषष्ठीत्येव यथार्थास्तिथिहोमाः । एकमार्द्यो ऽनेनोभ्यः पूतश्चन्द्रमसः समानतां सामान्यतां समानलोकतां सायुज्यं गच्छति । समाप्ते ब्राह्मणतर्पणं दक्षिणादानं च । चतुर्थी कृष्णा । समानता तुल्यत्वं । सामान्यताऽपरं चन्द्रत्वं सायुज्यं चन्द्राभेदः । सर्वेषां कृच्छ्राणां फलार्थत्वमप्याह व्यासः " श्रीकामः पुष्टिकामश्च स्वर्गकामस्तथैव च । देवताराधनपरस्तथा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ " रसायनानि मन्त्राश्च तथा चैवौषधानि च । तस्य सर्वाणि सिध्यन्ति यो नरः कृच्छ्रकृद्भवेत् ॥ "वैदिकानि च सर्वाणि यानि काम्यानि कानिचित्।सिध्यन्ति सर्वेऽत्र तानि कृच्छ्रकर्तुर्न संशय "॥इति अथप्राजापत्यद्विप्रत्याम्नायाः । तत्र तावच्चान्द्रायणद्वादशाब्दादिव्रतनिषेधेष्वपि पापेषु प्राजापत्यकल्पनामाहतुर्यमोशनसौ

" यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनं । प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शोधयेन्नात्र संशयः "॥ प्राजापत्यश्च व्रतान्तरानुरोधेनावृत्तो वा । प्राजापत्यप्रत्याम्नायश्चतुर्विंशतिमते

" कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् । तिलहोमसहस्रं तु वेदपारायणं तथा ॥ " विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च । अन्या वा पावमानेष्टिः समान्याहुर्मनीषिणः "॥ अपरार्के

---

१ यईरनलघ–ऋक्माभ्या । २ घ–गाम्यतां । ३ अ अपर । ४ घ–रसायनादि । ५ घयईर–दानानि । ६ अयघईरक्ष—च । ७ घ—प ।

"समिद्धृतहविर्धान्यतिलान्वा मास्ताशन । हुत्वा द्वादशसाहस्र गायत्र्या कृच्छ्रमाप्नुयादिति" ॥
द्वादशाभिर्धिक महस्र द्वादशसहस्र । याज्ञवल्क्योऽपि (प्रा ३१०)
" यत्र यत्र च सकीर्णमात्मान मन्यते जन । तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या वाचन तथा" ॥
सकीर्ण पापयुक्त । वाचन दान तिलैरित्यत्रापि सबध्यते तिलदानमित्यर्थ । वेद
पारायण सहितापारायण । अयुतगायत्रीभिरल्पातरितत्वात् । सहिताध्ययन यावत्त काल
सावित्रीं जपेदिति अपरार्के प्रचेतःस्मृतेश्च । पराशरः
" कृच्छ्रोऽयुत तु गायत्र्या उदवासस्तथैव च । धेनुप्रदान विप्राय सममेतच्चतुष्टयमिति " ॥
उदवासोऽहोरात्रमिति महार्णवे । मार्कंडेयः
"प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनु दद्यात्पयस्विनीं । धेनोरभावे दातव्य मूल्य तुल्य न सशय" ॥ इति ।
सवर्त्तः " गवामभावे दातव्य तुल्य मूल्य न सशय " इति । मूल्यमुक्त
माधवीये ब्रह्मपुराणे " गवामभावे निष्क स्यात्तदर्द्ध पाद एव वा " । रूप्यपरिमाणे
निष्कपरिभाषामाह याज्ञवल्क्यः (आ ३६९) " निष्क सुवर्णाश्चत्वार" इति । सुवर्ण
चतुष्टय समतोलित रूप्य निष्कमित्यर्थ । लीलावत्यां
"वराटकाना दशकद्वय यत्सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्र ।
" ते षोडश द्रम्म इवावगम्यो द्रम्मैस्तथा षोडशभिश्च निष्क इति " ॥
मूल्यातरमपि प्रायश्चित्तविवेके षट्त्रिंशन्मते
"धेनु पचभिराढ्याना मध्याना त्रिपुराणिका । कार्षापणैकमूल्या हि पवित्राणा प्रकीर्तिता" ॥
दरिद्राणामिति क्वचित्पाठ । पुराण द्वात्रिंशत्कृष्णलमित रजत ।
" द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषक । ते षोडश स्याद्धरण पुराणश्चैव राजता " ॥
इति मिताक्षराया स्मृतेः । कार्षापणस्तु × "कार्षापण स विज्ञेय कार्षिकस्ताम्रिक पण"
इति मनूक्तेः (८।१३७) ।
नारदोक्तोऽपि
" कार्षापणो दक्षिणस्या दिशि रौप्य प्रवर्तते । पणैर्निबद्ध पूर्वस्या षोडशैव पण स तु " ॥
मूल्याध्याये कात्यायनः
" द्वात्रिंशत्पणिका गावश्चतुष्कार्षापणोवर । वृषे षट्कार्षापणका अष्टानवडुहि स्मृता ॥
" दशकार्षापणा धेनो अश्वे पचदशैव त्विति " । एतेषा च गोमूल्यपमाणा शक्ताशक्त-
भेदेन व्यवस्था यत्तु अपरार्के

१ धय—चतु । × कार्षापण स्तु विज्ञेयस्ताम्रिक कार्षिक पण इति मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तके पाठः ।

" द्वादशैव सहस्राणि जपेद्देवीमुपोषित । जलते विधिवन्मौनी प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥" इति जलते जलसमीपे । तथा तत्रैव चतुर्विंशतिमतमुक्त " अतिकृच्छ्रे पराके च प्राजापत्यत्रय कुर्यात्कृच्छ्रे गोमिथुनमिति " । अत्र द्वादशसहस्रगायत्रीजपो गोमिथुन च गौतमाद्युक्तप्राजापत्यविषय । शक्तविषय वा । तत्रैव

" अन्नदानहिरण्येन द्वादश ब्राह्मणान् शुचीन् । तर्पयेन्मारुताशी च श्रोत्रियान्कृच्छ्र उच्यते ॥
" उपोष्य श्रद्धया युक्तस्तिलपात्राणि धर्मत । द्वादश ब्रह्मवादिभ्य प्राजापत्येन तत्सम ॥
" स्वयमाहृत्य यो मूर्द्धा तृणभारानुपोषित । दद्याद्गोमण्डले कृच्छ्रे द्वादशैव न संशय ॥
" प्राणायामशत कृत्वा द्वात्रिंशोत्तरमात्रिषु । अहोरात्रोपितस्तिष्ठेत्प्राङ्मुखे कृच्छ्र उच्यते ॥
" नमस्कारसहस्राणि द्वादशैव द्वदत । गोविप्रपितृदेवेषु कुर्यात्कृच्छ्रत्रय भवेत् " ॥

तिलपात्राण्युक्तानि यमेन

" तिलपात्र त्रिधा प्रोक्त कनिष्ठोत्तममध्यम । ताम्रपात्र दशपल जघन्य परिकीर्तितम् ॥
" द्विगुण मध्यम प्रोक्त त्रिगुण चोत्तम स्मृत " । वसिष्ठः

" अपि चेत्त्वरते कर्तुं दिवस मारुताशन । रात्रौ स्थित्वा जले विप्र प्राजापत्येन तत्सम ॥
" गोमूत्रेण समायुक्त यावक चोपयोजयेत् । कृच्छ्रमेकाहिक प्रोक्त दृष्टमङ्गिरसा स्वय ॥
"निश्चयाशीनो दिवा तिष्ठेत्रिरात्र मारुताशन । प्राजापत्य विजानीयात्कूष्माण्डैर्जुहुयाद्घृतमिति"॥

पराशरः (१२।६६)

" कृच्छ्रो देव्ययुत चैव प्राणायामशतद्वय । पुण्यतीर्थे नार्द्रशिर स्नान द्वादशसङ्ख्यया " ॥

माधवीये स्मृत्यन्तरे

"प्राजापत्य चरन्विप्रो यद्यशक्त कथचन । अहानि पञ्च विप्राग्र्यान् भोजयेत्सम्यगीप्सितान्" ॥

अत्र कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन पञ्चस्वप्यहस्सु त्रयस्त्रयो विप्रा । पञ्चः

" एकमध्ययन कुर्यात्प्राजापत्यमथापि वा । स्याद्द्वादशसाहस्र गया शुद्धिं विचक्षण " ॥
एकमध्ययन सम्वत्सरसहिताध्ययनम् । तथा षड्पर्वासरपि प्राजापत्य इति निबन्धकृतः ।

चतुर्विंशतिमते

"प्राजापत्ये तु गामेका दद्यात्सातपने द्वय । पराकतप्तातिकृच्छ्रे तिस्रस्तिस्रस्तु गास्तथेति " ॥

सातपनमत्र महत् । इतरत्र सार्द्धप्राजापत्योक्ते । तथा च षट्त्रिंशन्मते
" पराकतप्तातिकृच्छ्रस्थाने कृच्छ्रत्रय चरेत् । सातपनस्य वा स्यार्द्धमशक्तौ व्रतमाचरेदिति " ॥

मृत्यर्थसारे ॥ " पराके पञ्च तप्तकृच्छ्रे षडिति [1] । अपरार्के मार्कण्डेयः
" प्राजापत्यसमा धेनुस्तद्द्वय कृच्छ्रतप्तके । पराके तु सुवर्ण स्याद्धेमशृङ्गी तथैव च " ॥ इति

---

१ ह लो । २ ख-पृष्या धयर-विपासन । ३ बद्दर-पुष्टि ।

पराके सुवर्णधेनुद्वयमूल्यसम। हेमशृङ्गीग्रहणेन सकलास्यदोहाद्युपस्कारवर्ती धेनु लक्षयति। गोरनुवृत्तो। " एका कृच्छ्रे तिस्रश्चान्द्रायणे स्मृता " इति। मदनरत्ने स्मृतौ

"प्राजापत्ये तु गामेकामतिकृच्छ्रे द्वय स्मृत। चान्द्रायणे पराके च तिस्रो गा दक्षिणास्तथेति"॥

वृद्धविष्णुः " चान्द्रायणमकुर्वाणा कुर्यु कृच्छ्रचतुष्टय"। एतद्यतिचान्द्रायणविषय। स एव "चान्द्रायणपराकाभ्या निष्कृतिं यो न शक्नुयात्। स करोत्यात्मशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यस्य पचकमिति"

इदमृषिचान्द्रायणपर। पिपीलिकायवमध्ययोरष्टधेनूक्ते। शिशुचान्द्रायणादौ च धेनुत्रयोक्ते। यत्तु चतुर्विंशतिमते " अष्टौ चान्द्रायणे देया प्रत्याम्नायविधौ सदेति " तत्पिपीलिकायवमध्यविषयमिति धनिन। धर्मविवृत्तौ चतुर्विंशतिमते च

" चान्द्रायण मृगारेष्टि पवित्रेष्टिस्तथैव च। मित्रविंदापशुश्चैव कृच्छ्रत्रयमथापि वा॥
" तिलहोमायुत चैव पराकद्वयमेव च। गायत्र्या लक्षमेक तु सामान्याहुर्मनीषिण॥
" नित्यनैमित्तिकाना च काम्याना चैव कर्मणा। इष्टीना पशुबन्धानामभावे चरव स्मृता॥"इति।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रे तु धेनुत्रय। अत्र

"विप्रदडोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रे निपातने। कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यंतरशोणित"॥

इत्यतिकृच्छ्रे धेनुद्वयोक्तेस्तद्विषयनिपातनादधिकेऽसृक्पाते विहितस्य कृच्छ्रातिकृच्छ्रस्याति कृच्छ्राद्याधिक्यावगमाद्धेनुत्रय प्रत्याम्नायो गम्यते। यदा त्वतिकृच्छ्रे तिस्रस्तदा तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रे ततोऽधिके चतस्र। तथा चोत्तरोत्तराधिक्येनाह हारीतः

" अनाश्रमी सवत्सर प्राजापत्य चरित्वाऽऽश्रममुपेयात्। द्वितीयेऽतिकृच्छ्र। तृतीये कृच्छ्रमत ऊर्ध्वं चान्द्रायणमिति "। चतुर्विंशतिमते

" कृच्छ्रे पचाऽतिकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहस्त्रिशदेव तृतीये
चत्वारिंशच्च तप्ते त्रिगुणनगुणिता विंशति स्यात्पराके।
कृच्छ्रे सातापनाख्ये भवति पडधिका विंशति सैव हीना
द्वाभ्या चान्द्रायणे स्यात्तपसि कृशतनुर्भोजयेद्विप्रमुख्यान् "॥

अत्र सख्यान्वितमहरह पट मोजनान्वायि। तेन कृच्छ्रे प्रत्यह पचदश। एवमुत्तरत्रेति केचित्। युक त। सख्यावीप्सयो परम्परानन्वितयोरेव क्रियान्वय। तेन कृच्छ्रे पचसु दिने ष्वेकैको भोज्य। अतिकृच्छ्रे पचस्वेकैकस्त्रि द्वौ द्वाविति पचदशैव। तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रे त्रिंशद्द्वादशदिने विभज्य भोज्या। सातपने चान्द्रायणे च विंशतौ त्रैगुण्यमन्वेति। सौम्य कृच्छ्रे एका धेनु। ब्रह्मकूर्चे द्वे पराके तिस्र। मासोपवासे सार्द्धसप्तेति निबंधकृतः। शूल

१ रय-पाङ्।

पाणिस्तु । पराके पच । चान्द्रायणे सार्द्धसप्त । शिशुचान्द्रायणे तप्तकृच्छ्रे च पादोनचतुष्टय । कृच्छ्रातिकृच्छ्रे सांतपने च षट् । मासोपवासे पचदशेत्यूचे ।

अथ तीर्थप्रत्याम्नायाः । ब्रह्महत्यान्तमुपक्रम्य भविष्यत्पुराणे

" विन्ध्यादुत्तरतो यस्य निवास परिकीर्त्तित । पराशरमत तस्य सेतुबन्धस्य दर्शन " ॥

विंध्योत्तरवर्त्तिनमुक्त्वा तत्रैव

" चातुर्विद्योपपन्नस्तु विधिवद्ब्रह्मघातके । समुद्रसेतुगमन प्रायश्चित्त विनिर्दिशेत् " ॥

स्मृतिसंग्रहे स्मृत्यर्थसारे च " भागीरथ्या स्नान षष्टियोजनागतस्य षडब्दसम " । अत्र यात्रायोजनवृद्धावर्द्धकृच्छ्रवृद्धि । एकयोजनागतस्य मध्ये पर्वतादिभिर्व्यवधाने कृच्छ्रत्रय । तृतीयांशाधिकक्रोशादागतस्य भागीरथ्या विध्युक्तस्नानमेव कृच्छ्र । अशक्तस्य त्वर्द्धयोजनागतस्य । शक्तस्यापि मार्गस्य दुर्गमत्वे भागीरथीस्नानमर्द्धयोजनागतस्यैक कृच्छ्र इत्यादि कल्पयति । प्रयागस्नानषष्टियोजनागतस्य द्वादशाब्दसमं गगाद्वारे गगासागरसगमे चैव । यमुनास्नान विंशतियोजनागतस्य द्वादशाब्दसम । मथुराया द्विगुण सरस्वत्या चतुरब्दकृच्छ्रसम चत्वारिंशद्योजनागतस्य । प्रभासे द्वारवत्या च द्विगुण । अनयोर्नद्योर्योजनवृद्धौ पादकृच्छ्रवृद्धि । दृषद्वतीशतद्रुविपाशावितस्ताशरावतीमरुद्वृधादिषु स्नान त्रिंशत्कृच्छ्रसम पञ्चदशयोजनागतस्य । चन्द्रभागावेत्रवतीशरयूगोमतीदेविकाकौशिकीगडक्यादिदेवनदीषु स्नान षोडशकृच्छ्रसम ।[1] द्वादशयोजनागतस्य एतासु महानदीषु परस्परसगमे त्रिनदीफल । अन्यासु महानदीषु षट्कृच्छ्रसम । महानदेषु महानद्यर्द्ध । शोणमहानदे गगार्द्धफल । नदेषु नद्यर्द्ध वैरोचननदे महानद्यर्द्ध नर्मदाया चतुर्विंशतियोजनागतस्य चतुर्विंशतिकृच्छ्रसम । कुब्जिकासगमे द्विगुण । शुक्लतीर्थे चतुर्गुण । ताप्त्या दशकृच्छ्रसम दशयोजनागतस्य । पयोष्ण्यामष्टयोजनागतस्याष्टकृच्छ्रसम । तत्र तत्र सगमे त्रिगुण । गोदावर्य्यां षष्टियोजनागतस्य त्र्यब्दसम । त्रिंशद्योजनागतस्यैकाब्द सुतीर्थेषु प्रतिलोमानुलोमस्नान षष्टिकृच्छ्रसम । वजरासगमे प्रयागे तद्द्विगुण । तत्सगे गोदावरी भीमश्वरे त्रिगुण । कुशातर्पणे वजराया द्वादशयोजनागतस्य द्वादशकृच्छ्रसम गोदावर्यो विश्लेषे समुद्रात षड्गुण प्रणीताया चतुर्योजने । पूर्णाया तदर्द्ध योजने । कृष्णवेणाया पचदशयोजने पचदशकृच्छ्रसम । तुगभद्राया विंशतियोजनागतस्य विंशतिकृच्छ्रसम । मलापहारिण्यामष्टकृच्छ्रसममष्टयोजनागतस्य । निवृत्त्या षट्कृच्छ्रसम षड्योजनागतस्य गोदावर्य्या यात्रायोजनवृद्धौ योजने पादकृच्छ्र । सिंहस्थे गुरौ सर्वत्र जान्हवीसम । कन्यास्थे गुरौ कृष्णवेण्या सर्वत्र जान्हव्यर्द्ध तुगभद्राया तुलास्थे गुरौ रवौ वा जान्हव्यर्द्ध आद्य कर्के रवौ च । कृष्णवेणाया मलापहारिणीसगमे प्रयागे विंशद्योजनागतस्य

---

१ घ-त्रिंश ।

त्रिंशत्कृच्छ्रसम । भीमरथ्या सगमे प्रयागे द्विगुण । तुगभद्रासगमे त्रिगुणं* निवृत्तिसगमे चतुर्गुणं । ब्रह्मेश्वरे पचगुण । पातालगगाया मल्लिकार्जुने षड्गुण । तत पूर्व षष्टिकृच्छ्रसम । लिंगालये द्विगुण । समुद्रसगमे चैव । कावेर्य्या महानद्या पचदशकृच्छ्रसम दशयोजनगतस्य । ताम्रपर्णीकृतमालापयस्विनीषु द्वादशयोजने द्वादशकृच्छ्रसम । महापादोद्भूता वेदाद्रिपादोद्भूताश्च नद्य स्वदैर्घ्यानुसारेण एकद्वित्रिकृच्छ्रफलदा । विन्ध्यशैलाद्भवा द्विगुणा । हिमोद्भूतास्त्रिगुणा । स्मृतो पुराणे च यथाकथचिदुक्तो कुल्या निरात्रफल्गा । अल्पनद्य कृच्छ्रदा । नद्यो द्विकृच्छ्रदा । महानद्यस्त्रिकृच्छ्रदा । सवत्र यात्रात्ती कृच्छ्रसख्या योजनसख्यया स्यात् । एकयोजनगादिषड्योजनगाता स्रवत्य कुल्या । ततो द्वादशयोजनगाता अल्पनद्य । चतुर्विंशतियोजनगाता नद्य । चतुर्विंशतियोजनाधिकगा महानद्य । समुद्रगाश्च महानद्य । यत्र महानदीसमाख्यास्ति ताश्च महानद्य । उपवाससहित नदीस्नान कृच्छ्रसम । योजनादर्वागपि । शुनीगर्दभीचाडालीशूद्रीकष्टगादि नद्य पापनद्यश्च वर्ज्या । सर्वत्र समुद्रस्नान दर्शे कार्यं । देवतासमीपे सर सरिन्नदीसगमेषु सर्वदा कार्यं । समुद्रस्नान पचदशयोजनगतस्य प्रख्यातदेवतासमीपे द्विगुण । तत्र स्नात्वा तद्देवतादर्शने त्रिगुण । सेतोर्गमन त्रिंशत्कृच्छ्रसम । त्रिंशद्योजनगतस्य । स्नात्वा रामेश्वरदर्शने षष्टिकृच्छ्रसम । विंध्यदेशीयाना सेतुरामेश्वरे जान्हव्या च त्रिगुण फलम् । जान्हवीकेदारयोश्च तथैव । दक्षिणदेशीयाना जान्हव्या षड्गुण । गगादेशीयाना सेतुरामेश्वरे षड्गुण । स्कददर्शने त्रिंशत्कृच्छ्रसम त्रिंशद्योजनगतस्य । यत्र गगासज्ञाऽस्ति तत्र चैव । श्रीरगपद्मनाभपुरपोत्तमचक्रकोटमहालक्ष्मीदर्शनलोणारस्थाने त्रिंशद्योजनगतस्य त्रिंशत्कृच्छ्रसम । केदारे त्रिगुण । सर्ववैष्णवमाहेश्वरसौरशाक्तादिपीठेषु दर्शने पचदशकृच्छ्रसम । प्रख्याते द्विगुण । अहोवलेपि तथा । श्रीशैलप्रदक्षिण षष्टिकृच्छ्रसम । श्रीशैले एकशृंग दर्शन द्वादशकृच्छ्रसम । अन्येषु प्रख्याततीर्थदेवदर्शनेषु षट्कृच्छ्रफल सिद्धक्षेत्रेऽन्यक्षेत्रे स्वयभूदर्शने त्रिंश कृच्छ्रसम त्रिंशद्योजनगतस्य । सर्वत्र कृच्छ्रसख्या योजनमान्यया ज्ञेया ।

इति तीर्थप्रत्याम्नाया ॥

अथ पातित्यहेतवः । गौतमः (१२।१।२) " ब्रह्महत्यासुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसबन्धागस्तेननास्तिकनिन्दितकर्माभ्यासिपतितात्यागपतितत्यागिन पतिता पातकसयोजकाश्च " । मातापितृयोनिसबद्धा गोमातृष्वसृपितृष्वसृधात्मभगिनीगामी । स्तेयी सुवर्णतत्समयो । नास्तिको वेदाप्रामाण्यवादी । अपतितत्यागी गुरुमभिशप्य तैस्त्यक्ता पातकसयोजका स्वससर्गेण दोषहेतव इति भाष्यः । अपरार्के तु पातकसयोजका प्रयोजकादयस्तेऽपि पतिता इति । एव कल्पतरावपि । यमः

* वर्धनपाठ । २ ख-ना । ३ ङ-तथैव । ४ ङ स्था ५ ङ-स्था ।

" मातृष्वसा मातृसखी दुहिता च पितृष्वसा । मातुलानी स्वसा श्वश्रूर्गत्वा सद्यः पतेन्नर" ॥ इति । मनुः (१०।९२) " सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च " । स एव (५।१९) " छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटं । पलांडुं गृंजनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेन्नरः " ॥ यमः (२।३)

" जलाग्न्युद्बंधनभ्रष्टाः प्रव्रज्यानाशकच्युताः । विषप्रपतनप्रायशस्त्रघातहताश्च ये ॥ "नवैते प्रत्यवसिताः सर्वलोकबहिष्कृता " इति ।

उपनयनमुख्यगौणकालातिक्रमेण व्रात्यानां पातित्यमाह याज्ञवल्क्यः (आचारे ३८.)
" अत ऊर्ध्वं पतंत्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः । सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमादृते क्रतोः " ॥ आश्वलायनोऽपि (१।१९।६–७) "अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवंति । नैतानुपनयेन्नाध्यापयेन्न याजयेन्नैभिर्व्यवहरेयुरिति " ॥

अत्रिः

" आरूढपतितं विप्रं मंडलाच्च विनिःसृतं । उद्बद्धं कृमिदष्टं च स्पृष्ट्वा चांद्रायणं चरेत्" ॥ आरूढो गृहस्थव्यतिरिक्त आश्रमी ब्रह्मचर्यस्खलनाद्द्विजातिकर्मानधिकारी । मंडलात्स्वसजातीयेभ्यो विनिःसृतो बहिर्भूतः । उद्बद्ध उद्बंधनात् च्युत आत्महंता । कृमिदष्टः श्वादिदंशक्षते उत्पन्न कृमिः ॥ मनुः (११।१७५)

"चांडालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति" ॥ गौतमः (२१।८–९) "न स्त्रीषु गुरुतल्पं पतंतीत्येके भ्रूणहनने हीनवर्णसेवायां स्त्रीपततीति"। मातृपितृयोनिसंबंधागः पततीत्यस्यापवादः । तासु गुर्वंगनाव्यतिरिक्तासु गच्छन्नपि न पततीत्येके मन्यंते । किंतु प्रायश्चित्तीयते । गौतमस्तु पततीति मन्यते । 'सोऽयं बुद्ध्यबुद्धिपूर्वापेक्षोऽभ्यासानभ्यासापेक्षो वा व्यवस्थितो विकल्प ' इति भर्तृयज्ञः । भ्रूणहनने गर्भवधे । हीनसेवायां स्वापेक्षया हीनवर्णपुरुषगमने प्रतिलोमगमने च । याज्ञवल्क्यः (प्रा. २९८) "नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनं । विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवं " ॥ अपिशब्दाद्ब्रह्महत्यादीन्यूपपातकान्यप्यभ्यस्तानि । नीचो हीनवर्णः शूद्रः । तद्गमनं च गर्भोत्पत्त्यंतं । अत एव

" व्यभिचाराद्दतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते । गर्भभर्तृवधादौ च तथा महति पातके" इति याज्ञवल्क्यवाक्ये (आ. ७२) शूद्रकृते गर्भे इति प्राचां व्याख्यानं ।

" ब्राह्मणक्षत्रियविशा भार्याः शूद्रेण संगताः । अप्रजाता विशुद्ध्यंति प्रायश्चित्तेन नेतरा " ॥ इति वासिष्ठात् (२१।१२) । यत्तु शौनकः " पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि स्त्रीणामपि तान्येव । ब्राह्मणी हीनवर्णसेवायामधिकं पततीति " तत्र हीनवर्णसेवा गर्भांतं शूद्रगमनं प्रतिलोमगमनमात्रं च । वसिष्ठः (२८।७)

+ द्विजेऽति मुद्रित मनुस्मृति पुस्तके पाठः । १ ग–स्मृता

" त्रीणि स्त्रिया पातकानि लोके धर्मविदो विदु । भर्तुर्वधो भ्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातन "॥ भ्रूणहत्योक्तिर्दृष्टातार्था । स एव (वासिष्ठे २१।१०)

' चतस्रस्तु परित्याज्या शिष्यगा गुरुगा च या । पतिघ्नी च विशेषेण जुंगितोपगता च या "॥

जुगित प्रतिलोमज । शिष्यगमनादीनामपि पातित्यहेतुपातिवधसाहचर्यात्पातित्यहेतुत्व । त्यागश्च वस्त्रान्नगृहवासादिजीवनहेत्वावच्छेदेन। नीचाभिगमनादावपीदृगेव त्याग । प्रायश्चित्त चिकीर्षतीना त्वत्यागमाह याज्ञवल्क्यः (प्रा २९७)

" पतितानामेप एव विधि स्त्रीणा प्रकीर्त्तित । वासो गृहान्तिके देयमन्न वास सरक्षण "॥

मनुः

*"पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरा पिबेत्। पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयत '॥ इति ।

' द्विजातिभार्याया शूद्राया सुरापाननिषेधार्थमिदमिति ' **विज्ञानेश्वरः** (पृ २६२ प १८) **माधवस्तु** ब्राह्मण्यादीनामप्यय निषेध । स्त्रिया भर्तुरससर्गेऽपि दोषार्थमुत्तरार्द्धं । सहाधिकारस्त्रिया अर्द्धशरीरत्व । पतितमर्द्धशरीर यस्येति बहुव्रीहिरित्यूचे । तन्न । ब्राह्मण्यादीन्प्रति प्रतिषेधे वचोवैयर्थ्यापत्ते । बहुव्रीहौ लक्षणापत्तेश्च । अतो **विज्ञानेश्वर** एव सम्यगूचे।

अथ साधारणप्रायश्चित्तानि । **गौतमः** (१९।१७–२०) " सवत्सर षण्मास श्चत्वारस्त्रयो द्वावेकश्चतुर्विंशत्यहो द्वादशाह षडहस्त्र्यहोऽहोरात्र इति काला । एतान्यनादेशे विकल्पेन क्रियेरन्नेनासि गुरूणि गुरूणि लघूनि लघूनि । कृच्छ्रातिकृच्छ्रे चाद्रायणमिति प्रायश्चित्तमिति " । **विष्णुधर्मोत्तरे**

" सायप्रातस्तथा कृत्वा वासुदेवस्य कीर्त्तन । सर्वपापविनिर्मुक्त स्वर्गलोके महीयते "॥

प्रभासखंडे श्रीभगवद्वाक्यं

"नाम्ना मुख्यतर नाम कृष्णाख्येय परतप । प्रायश्चित्तमशेषाणा पापाना मोचक पर "॥ **वाराहे**

" वासुदेवस्य सकीर्त्य सुरापो व्याधितोऽपि वा । मुक्तो जायेत नियत महाविष्णु प्रसीदति ॥

" गोविंदेति तथा प्रोक्ते भक्त्या वा भक्तिवर्जिते । दहते सर्व पापानि युगातेऽग्निरिवोत्थित " ॥

विश्वामित्रः

" कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्धयभ्युदयकारण । प्रकाशे च रहस्येव अनुक्ते सशये स्फुटे ॥

"प्राजापत्य सातपन शिशुकृच्छ्र पराकक । अतिकृच्छ्र पर्णकृच्छ्र सौम्यकृच्छ्रोऽतिकृच्छ्रक ॥

" महासातपनः शुध्द्यै तप्तकृच्छ्रस्तु पावन । जपोपवासकृच्छ्रस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधक ॥

"एते व्यस्ता समस्ता वा प्रत्येक द्व्येकशोऽपि वा । पातकादिषु सर्वेषु उपवासेषु यत्नत ॥

" कार्याश्चाद्रायणैर्युक्ता केवला वा विशुद्धये । शिशुचान्द्रायण प्रोक्त यतिचाद्रायणं तथा ॥

---

* मनुस्मृतावय श्लोको न लभ्यते पराशरसहितायां तु अयमेव पाठो दृश्यते (पराशर' १०।२७) ।

वासिष्ठे २१।१५ । ज्ञ तु ।

" यवमध्य तथा प्रोक्त तथा पिपीलिकाकृति। उपवासस्त्रिरात्र वा मास पक्षस्तदर्द्धक ॥
" षडहो द्वादशाहादि कार्यं शुद्धिफलार्थिना। उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ॥
" प्रकाशे वाऽप्रकाशे वा अभिसधाद्यपेक्षया। जातिशक्तिगुणान्दृष्ट्वा सकृद्बुद्धिकृत तथा ॥
" अनुबन्धादिक दृष्ट्वा सर्वं कार्य्यं यथाक्रम ॥
"प्रकाश उक्त यत्किचिद्द्विशद्भागो रहस्यके। त्रिशद्भाग षष्ठिभाग कल्पो जात्याद्यपेक्षया"॥

याज्ञवल्क्यः (प्र ३२७)

" अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन च । धर्मार्थं न्च चरेदेतच्चन्द्रस्येति सलोकताम " ॥

षट्त्रिंशन्मते त्रयाणा समुच्चय प्रतिपादित

" यानि कानि च पापानि गुरोर्गुरुतराणि च। कृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रैस्तु शोध्यते मनुरब्रवीत्"॥

केवलप्राजापत्यस्य तु नैरपेक्ष्य चतुर्विंशतिमतेऽभिहित " लघुदोषे त्वनादिष्टे प्राजापत्य समाचरेदिति "। उशनसा तु द्वयो समुच्चय उक्त

" दुरिताना दुरिष्टाना पापाना महतामपि। कृच्छ्र चान्द्रायण चैव सर्वपापप्रणाशनमिति "॥

दुरितमुपपातक । मनुना तु पराकस्य नैरपेक्ष्यमुक्त (११।२१९) "पराको नाम कृच्छ्रोऽय सर्वपापापनोदन " इति । गौतमोऽपि (२१।२१–२३) " प्रथम चरित्वा शुचि पूत कर्मण्यो भवति। द्वितीय चरित्वा यदन्यन्महापातकेभ्य पाप कुरुते तस्मात्पापात्प्रमुच्यते। तृतीय चरित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यत " इति। प्रथमादिपदै कृच्छ्रोऽति कृच्छ्र कृच्छ्रातिकृच्छ्रश्चोच्यते। हारीतः

" चान्द्रायण पराक च तुलापुरुष एव च। गवा चैवानुगमन सर्वपापप्रणाशनमिति "।
तथा "गोमूत्र गोमय क्षीर दधि सर्पि कुशोदक। एकरात्रोपवासश्च श्वपाकमपि शोधयेदिति"॥

एतेषा व्यवस्था विष्णुपुराणे

" पापे गुरुणि गुरूणि स्वल्पान्यल्पे च तद्विद । प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगु स्वायम्भुवादय " ॥

भविष्यत्पुराणेऽपि

" एव विषयभेदेन व्यवस्थाप्यानि पुत्रक। प्रायश्चित्तानि सर्वाणि गुरूणि च लघूनि च ॥
" अन्यथा हि महाबाहो लघूनामुपदेशत। गुरूणामुपदेशो हि निःप्रयोजनता व्रजेदिति"॥

गौतमेनाप्युक्त (१९।१९) " एनसि गुरुणि गुरूणि लघुनि लघूनीति "। एवमन्यान्यपि द्रष्टव्यानि।

अथ महापापसाधारणप्रायश्चित्तानि। शंखः

" नित्य त्रिषवणस्नायी कृत्वा पर्णकुटीं वने। अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशन ॥
" ग्राम विशेद्वा भिक्षार्थी स्वकर्म परिकीर्त्तयेन्। एककाल समश्नानो वर्षे द्वादशमे गते ॥

१ घघ–निरपक्षोऽपि प्राजापत्यचतुर्विंशतिम । २ ङ–पाट ।

" रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः । व्रतेनैतेन शुद्ध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे " ॥
शिववाक्यं
" आराध्यमान मा राम पश्येयुरिह सागरे । महापातकयुक्ता ये तेषा पाप विनश्यति " ॥
विष्णुः (३९–६)
" अश्वमेधेन शुद्ध्येयुर्महापातकिनस्त्विमे । पृथिव्या सर्वतीर्थाना तथाऽनुसरणेन च " ॥ महापापानुवृत्तौ च्यवनः " एतेषा प्रायश्चित्त भवति पृथिवीप्रदक्षिणामावर्त्तेत " । स एव । ' उभयशिरस वा प्रदाय ब्राह्मणेभ्य " इति । उभयशिरसमुभयतोमुखीं । आपस्तंबः (१।९।२५।१०–११) " अथाप्युदाहरति । स्तेय कृत्वा सुरा पीत्वा गुरुदारान् गत्वा ब्रह्महत्या च कृत्वा चतुर्थकालमितभोजिन स्युरपोऽभ्युपेयु । सवनानु कल्पस्थानासनाभ्या विरहत एते त्रिभिर्वर्षैरपपाप नुदति " । महापापानुवृत्तौ विश्वामित्र कश्यपौ
" वत्सरत्रितय कुर्यान्नर कृच्छ्र विशुद्धये । आत्मतुल्य सुवर्ण वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिकृत् ॥
" हिरण्यदान गोदान भूमिदान तथैव च । नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपीति " ॥
इति सर्वपातकसाधारणप्रायश्चित्तानि ॥

अथ पापभेदाः
विष्णुः " अतिपातकमहापातकानुपपातकोपपातकेषु प्रवर्त्तते । जातिभ्रंशकरेषु सङ्करीकरणे ऽपात्रीकरणेषु मलावहेषु प्रकीर्णकेषु च " । तत्र महापापान्याह मनुः (११।५४)
" ब्रह्महत्यासुरापान स्तेय गुर्वङ्गनागम । महान्ति पातकान्याहु सयोग चैव तै सह " ॥
ब्रह्महत्या साक्षाद्विप्रमारण। अकामकृते तस्मिन् प्रायश्चित्तमाह। याज्ञवल्क्यः ' (प्रा २४३)
' शिर कपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन्। ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् '॥ शिर कपाली स्वहतविप्रशिरोऽस्थिधृक् । ध्वज आरोपितशवशिरादड । यत्तु मध्यमाङ्गिराः
" गवा सहस्र विधिवत्पात्रेभ्य प्रतिपादयेत् । ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव चेति " ॥ तत् " द्विगुण सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत् " इत्येतद्वाक्यविहितद्विगुण व्रतचरणाशक्तविषय । यच्च शंख ' प्रमाप्य द्वादश सवत्सरान् षट् त्रीन् सार्द्ध सवत्सर व्रतान्यादिशेत्तेषामते गोसहस्र तदर्धं तस्यार्द्धमर्द्धं च दद्यात्सर्वेषा वर्णानामानुपूर्व्येणेति " तन्मातापितृभ्रातृगुर्वादिविषयम् । आनुपूर्व्येणेति तु द्वादशाब्दषडब्द त्र्यब्दसार्धाब्दाना गोसहस्र तदर्धतदर्धाना सर्वेषा वर्णाना शक्ताशक्त बोधयति न तु द्वादशाब्दादिव्रतचतुष्टय गोसहस्र चतुष्टयसहितब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य । तथा च " पर्षद्या ब्राह्मणाना तु सा राज्ञा द्विगुणा मता । वैश्याना त्रिगुणा प्रोक्ता तदर्द्धं च व्रत स्मृत"मित्यङ्गिरसा " शूद्रो वा ब्राह्मण

१ ब्रह्महत्यामहत्वा चतुर्थकालमित कल्प इत्यापस्तम्बीयपाठ ।

हत्वा प्रायश्चित्तचतुष्टयमिति " भविष्यवचनेन च ब्राह्मणापेक्षयेतरवर्णानामधिकप्रायश्चित्त विधानात् । इदं च व्रतं यावज्जीवव्रताचरणाशक्तस्य । शक्तस्य तु भविष्यपुराणे
" मातरं पितरं हत्वा सोदरं भ्रातरं तथा । गुरुं हत्वा श्रोत्रियं च आहिताग्निमथापि वा ।
" यावज्जीवं चीर्त्वा प्रतिहन्ता विशुद्ध्यतीति " । एवं च यदापस्तम्बेन चोक्तं "विप्रहाऽरण्ये कुटीं कृत्वा वाग्यतः शवशिरोध्वजः । शाणीयतन्त्यामात्मन्युपरि जान्वाऽऽच्छादयेदि " त्युपक्रम्य " एतदेव व्रतं योत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत् । तास्मिंल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यत इति " ॥
तेन मातापितृगुर्वादिवधविषयं । मनुः (११।७४–७७)
"यजेत वाऽश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा । अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताऽग्निष्टुताऽपि वा ॥
" जपन्वाऽन्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् । ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्नियतेन्द्रियः ॥
"सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् । धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥
" हविष्यभुग्वाऽनुसरेत्प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् । जपेद्वा नियताहारस्त्रिः कृत्वो वेदसंहितामिति " ॥
'सर्वस्वं वा धनं वा गृहं वेति प्रायश्चित्तत्रयमिति' विज्ञानेश्वरः (पृ २९४)।'उत्तरार्द्धं पूर्वार्द्धस्यैव शेषः । न स्वतन्त्रप्रायश्चित्तद्वयविधानार्थमिति मेधातिथिः ।युक्तं चैतत्।कियत्सर्वस्वमित्याकाङ्क्षा-पूरणात् । अन्यथा पणादिसर्वस्वदानेऽपि शुद्धिः स्यात् । काश्यपः " आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिकृदिति " । एतेषां च प्रायश्चित्तानां व्यवस्थोक्ता भविष्ये
" जातिमात्रं यदा विप्रं हन्यादमतिपूर्वकम् । वेदविच्चाग्निहोत्री च तत्र तस्य भवेदिदम् ॥
" जपन्वाऽन्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेदिति " । तत्रैव
" जातिमात्रं यदा हन्याद्ब्राह्मणं ब्राह्मणो गुहम् । वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः ॥
" प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिति पापविशुद्धये । धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदमिति " ॥
एतस्मिन्नेव विषये पराशर आह (१२।५८–६१)
" चातुर्विद्योपपन्नस्तु विधिवद्ब्रह्मघातके । समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥
" सेतुबंधपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात्समाहरेत् । वर्जयित्वा विकर्मस्थान् छत्रोपानद्विवर्जितः ॥
" अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः । गोकुलेषु च गोष्ठेषु ग्रामेषु नगरेषु च ॥
" *तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु च । एतेषु ख्यापयेदेनः पुण्यं गत्वा च सागरम् ॥
" ब्रह्महा विप्रमुच्येत स्नात्वा तस्मिन्महोदधौ ॥
" ततः पूतो गृहं प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् । दत्वा वस्त्र पवित्राणि पूतात्मा प्रविशेद्गृहम् ॥
" गवां चाऽपि शतं दत्वा चातुर्विद्याय दक्षिणाम् । एवं शुद्धिमवाप्नोति चातुर्विद्यानुमोदितः "॥
अत्र विशेष उक्तो भविष्ये

*तथा १ व गुह । २ ह्र–प्राप्तु ।

-" विंध्यादुत्तरतो यस्य निवासः परिकीर्त्तितः । पराशरमतं तस्य सेतुबंधनदर्शनामिति "॥ तत्रैव
" तिरस्कृतो यदा विप्रो ह्रियमाणो मृतो यदि । निर्गुणः सहसा क्रोधाद्गृहक्षेत्रादिकारणात् ॥
" त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात्प्रतिलोमां सरस्वतीं । गच्छेऽद्वापि विशद्धयर्थं तत्पापस्येति निश्चितम् "॥
तत्रैव "अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं निर्गुणोपरि । क्रोधाद्वै म्रियते यस्तु निर्निमित्तं तु भर्त्सितः ॥
" वत्सरत्रितयं कुर्यान्नरः कृच्छ्रं विशुद्धय " इति । एतस्मिन्नेव विषये निमित्तिनो निर्गुणत्वे
तत्रैव
" केशश्मश्रुनखादीना कृत्वा तु वपन वैने । ब्रह्मचर्यं चरन्विप्रो वर्षेणैकेन शुद्धयतीति "॥
षट्त्रिंशन्मते
" षंढं वा ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् । चांद्रायणं वा कुर्वीत पराकद्वयमेव वेति "॥
विप्रवधे व्यासः
" ब्रह्महाऽब्दत्रय विप्र गायत्रीमभ्यसेत्सदा । प्राणायामशतं कुर्यात्प्रत्यहं नियतः शुचिः ॥
" भिक्षाशी निवसेन्नित्यमरण्ये संयतेंद्रियः । षोडश ब्राह्मणान्विप्रो भोजयित्वा समाहितः ॥
" प्रयच्छेद्वस्त्रयुग्मानि हिरण्यं वाऽपि शक्तित " इति । एतानि च प्रायश्चित्तान्यनुपेतब्राह्मणवधेऽपि ज्ञेयानि । ब्राह्मण्याविशेषात् । तत्तुं षडब्दं निर्गुणविप्रवधे षडब्दस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एतस्याप्युपनयनाभावेन निर्गुणत्वात् । कामतो विप्रवधे मनुः
" प्राणातिकं तु यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्त मनीषिभि । तच्च कामकृतं प्राप्य विज्ञेयं नात्र संशयः "॥
कालिकापुराणे
-" इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विज । कामतो ब्राह्मणवधे जीवतो नास्ति निष्कृतिः "॥
कामानुवृत्तावंगिराः
" शरीरं न दहेद्यावद्ब्रह्महा पापकृत्तम. । तावत्तस्य न शुद्धिः स्याद्भगवान् मनुरब्रवीत् "॥
मरणेऽशक्तस्यापवाद उक्तस्तेनैव " स्यात्त्वकामकृते यत्तद्द्विगुणं बुद्धिपूर्वक " इति ।
मध्यमांगिराः " विहित यदकामाना कामात्तद्द्विगुणं भवेदिति " । क्वचित्तदपवादो भविष्ये
" ब्राह्मणं जातिमात्रं तु कामतो विनिपात्य वै । चरेद्द्वादशवर्षाणि गुणी निर्गुणमव हीति " । तत्रैव
" हत्वा तु प्रहरंतं वै ब्राह्मण वेदपारगं । कामतोऽपि चरेद्धीर द्वादशाब्दान्स्यमुत्तमम् " ॥
अकामतस्त्वर्द्धं । क्षत्रियादीना विशेषो भविष्ये
" हत्वा तु क्षत्रियो विप्रं गुणाढ्यमिह कामतः । प्रायश्चित्तं चरेद्धीर विधिवत्कायशुद्धये ॥
"लक्ष्यः शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः।प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिरा"॥
इति । पतिताग्निषु विशेषमाह कात्यायनः
" महापातकसंयुक्तो दैवात्स्यादग्निमान्यदि । पुत्रादि पालयेदग्नीन्युक्त आ दोषसंक्षयात् ॥

---

१ ङ्ग–स्य । २ घय–यदि । ३ यरघ–तथा । ४ ङ्ग–ष्य । ५ अई—यत्तु । ६ ई–प्रमाप्या;–ङ्ग–प्रामाप्य, यरघ–प्रमाप्याकामतो ।

"प्रायश्चित्तं न कुर्याद्यः कुर्वन्वा म्रियते यदि । गृह्यं निर्वापयेच्छ्रौतमप्स्वग्नीत्सपरिच्छदमिति"॥ पत्नीविधानात्पुनरग्निहोत्रहोममपि कुर्यात् । उशनाः

"आहिताग्निस्तु यो विप्रो महापातकवान् भवेत् । प्रायश्चित्तैर्न शुद्ध्येत तदग्नीनां तु का गतिः ॥ "वैतानं प्रक्षिपेत्तोये शालाग्निं शमयेद्बुधः" । पतितेनापि प्रायश्चित्ताङ्गत्वेन संध्यावन्दनं कार्यं "संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यत्किंचित्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेदिति" दक्षोक्तेः (२।१९)। आरब्धप्रायश्चित्तमहापातकिनमुपक्रम्य "सम्यक्संध्यामुपासीत त्रिकालं स्नानमाचरेदिति" स्मृतेश्च । ब्रह्मवधव्रतमन्यत्राप्यतिदिशति याज्ञवल्क्यः (प्रा २९१) "यागस्थक्षत्रविड्घाती चरेद्ब्रह्महणि व्रतं । गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदकः" इति । व्रतपदात्तु देवातिदिश्यते न मरणं । गर्भश्च विज्ञातो संभूत । जारजे तु ब्राह्मण्याभावान्न तद्वध इव प्रायश्चित्तं किन्तु गोलकादिवधनिमित्तरूपनिमित्तमिति निबंधकृतः । यद्यप्याचार्यमते कुण्डगोलकादिषु ब्राह्मण्यमस्त्येव तथापि कुण्डगोलकादिवधप्रायश्चित्तमेव । अन्यथा तद्विधिर्व्यर्थं स्यात् । स्त्रीपुन्नपुंसकविशेषत्वेनाज्ञातश्चेत् स्त्रीत्वेन ज्ञाते उपपातकप्रायश्चित्तं ब्राह्मण्यादिस्त्रीमात्रवधस्योपपातकत्वामिति विज्ञानेश्वरादयः (पृ २९६)। नपुंसकत्वेन ज्ञाते षंढवधप्रायश्चित्तं पूर्वमुक्तम् । आत्रेयीमाह वसिष्ठः (२०।३१—३६)

" रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुः । त्रयोदशादिनानि अत्र ह्येष्यदपत्यं भवतीति" । रजस्वला त्रिदिनं । तदूर्ध्वं त्रयोदशेति षोडश । अत्र ह्येष्यदिति हेतुना वन्ध्याव्युदासः । यमस्तु "जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता मन्त्रवच्च या । गर्भिणी त्वथ वा या स्यात्तामात्रेयीं विदुर्बुधाः" इति ॥ विष्णुः (५०।५—६) " एतन्महाव्रतं ब्राह्मणं हत्वा द्वादशवत्सरं कुर्यात् । यागस्थक्षत्रियवैश्य गर्भिणीं रजस्वलां वाऽत्रिगोत्रां वेति" ॥ सत्यगिराः

" आहिताग्नेर्द्विजातेस्तु हत्वा पत्नीमनिंदिता । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव चेति "॥ तद्यागस्थपत्नीपरं । " सवनस्थां स्त्रियं हत्वा चरेद्ब्रह्महणि व्रतमिति" पराशरोक्तेः (१२।६६)। ब्रह्मवधव्रतं प्रक्रम्य मनुः (११।८८)

"उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरभ्य गुरुं तथा । अपहृत्य च निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधमिति"॥ विप्रवधफलित्वेन साक्ष्यनृतोक्तिः । स्त्री सवनस्था । यथावर्णमित्यनुवृत्तौ । याज्ञवल्क्यः (प्रा २९२) "चरेद्व्रतमहत्वाऽपि घातार्थं चेत्समागतः"। अत्रातिदेशित्वात्पादोनमिति मदनादयः । अथ सवनस्थक्षत्रियादिवधे मनुः (११।१२७—१२८) " अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः । ऋषभैकसहस्रा गा दद्यात्सुध्यर्थमात्मनः ॥

१ घर—चार घ—भार । वा गुर्विणी—मुद्रित विष्णुपाठ । २ नह्ल—श्रा । ३ घ—स्त्रीत्वे ज्ञाते । ई—स्त्रीत्वेन ज्ञात । ४ ह्ल—अनघाति ।

" त्र्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतं " ॥ गोसहस्रं समनस्थवधेति धनाढ्यस्य तपस्यशक्तस्येति मेधातिथिः ।
" वैश्यहाऽब्दं चरेदेतद्दद्याद्वैकशतं गवां । षण्मासान् शूद्रहाऽप्येतद्धेनूर्दद्याद्दशाथ वेति " ॥ कामतस्तु हारीतः
" ब्राह्मणं क्षत्रियं हत्वा षड्वर्षाणि व्रतं चरेत् । वैश्यं हत्वा चरेदेव व्रतं त्रैवार्षिकं द्विजः ॥ " शूद्रं हत्वा चरेद्वर्षं ऋषभैकादशाश्च गा इति " ॥ श्रोत्रियवधे तु स एव "तुरीयो न क्षत्रियस्य वधे ब्रह्महणि व्रतं । अर्द्धं वैश्यवधे कुर्यात्तुरीयं वृषलस्य तु " ॥ यमः " कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत चान्द्रायणमथाचरेत् । दशासंख्याश्च गा दद्यादगच्छेदो यदा भवेत् " ॥ अगच्छेदे एतेषां समुच्चय इति शूलपाणिः । योगीश्वरः (प्रा. २९३)
"विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो निपातने। कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते"॥ इदं शस्त्रस्याप्युपलक्षकं । बृहस्पतिः
"काष्ठादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत् । अस्थिभेदेऽतिकृच्छ्रं तु पराकं वाऽङ्गकर्तने" ॥ याज्ञवल्क्यः (प्रा. २९२)
" गुरुं त्वङ्कृत्य हुङ्कृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः । बध्वा तु वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनं " ॥ सुमन्तुः " देवर्षिब्राह्मणाचार्यमातापितृनरेन्द्राणां प्रतिषेधने आक्रोशने जिह्वां दहेत्सहिरण्यं दद्यादिति " । एतदभ्यासविषयं । यमः
" आक्रुश्य ब्राह्मणं कण्ठे प्रायश्चित्तं विधीयते । त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् " ।
मिथ्याभिशंसने याज्ञवल्क्यः (प्रा २८९)
" मिथ्याभिशंसने दोषो द्विः समो भूतवादिनः । मिथ्याभिशस्तदोषं च समादत्ते मृषा वदन् " ॥
प्रायश्चित्तमाह वसिष्ठः (२३।३९)
" ब्राह्मणमनृतेनाभिशस्य पतनीयेनापतनीयेन वा मासमब्भक्षः शुद्धवतीरावर्तयेत् " । शुद्धवती ' एतोन्विन्द्रमि'त्याद्या । याज्ञवल्क्यः (प्रा २८६)
" महापापोपपापाभ्यां योऽभिशंसेन्मृषा परं । अब्भक्षो मासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः " ॥ इदं च उपपापाभिशापे । आवृत्ते सकृच्च महापापाभिशंसने गुरुविषये कामतः सदावृत्तौ तु शंखलिखितौ " नास्तिकः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याभिशंसी चेत्येते षड्वर्षाणि ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयुः । संवत्सरं धौतभैक्ष्यमश्नीयुः षण्मासान्वा गा अनुगच्छेयुरिति " । एतत्सजातीयेन सजातीयेऽभिशस्ते । विजातीये तु
" प्रतिलोमापवादे तु द्विगुणस्त्रिगुणो दमः । वर्णानामानुलोम्ये तु तस्मादर्द्धार्द्धहानितः इति " (व्य. २०७) याज्ञवल्क्योक्तदण्डानुरूपं बोध्यं । अथ प्रसङ्गान्मिथ्याभिशस्तस्य याज्ञवल्क्यः (प्रा. २८७)

" अभिशस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा । निर्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव च " । एतदुपपातकविषयं । अतिपातके तु " एतेनाभिशस्तो व्याख्यात इति " वासिष्ठं (२३।२७) । गामभक्ष्यभक्षणं । अतिपापे महापापे च पैठीनसिः " अनृतेनाभिशस्यमानः कृच्छ्रं मासं चरेत् । पातकेषु द्विमासं कृच्छ्रमिति " । जातिमात्रक्षत्रियादिवधे तु मनुः (११।१२६)

"तुरीयो ब्रह्महत्याया क्षत्रियस्य वधे स्मृतः । वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडश"॥ इति । " क्षत्रियस्य वधं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणत्रयं । वैश्यस्य तु द्वयं कुर्याच्छूद्रस्यैकमेव तु " ॥ अस्मिन्नेव विषये मनूक्तानि त्रैमासिकद्वैमासिकमासिकान्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि ज्ञेयानि । अशक्तस्तु याज्ञवल्क्यीयं त्रिरात्रोपवाससहितवृषभैकादशगोदानं । मासं पयसोऽभ्यादानं । " कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चेति " क्रमात् ज्ञेयं । न चैषां सामान्यविहितत्वाद्विशेषविहितैः प्रायश्चित्तैर्बाधः । स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवध इति क्षत्रियादिवधस्योपपातकत्वोक्तेरानर्थक्यापातात् । एवं सर्वेष्वप्युपपातकेषु सामान्यविशेषविहितानां व्यवस्था ज्ञेया । पराशरः(६।१७)

" वैश्यं शूद्रक्रियासक्तं विकर्मस्थं द्विजोत्तमः । हत्वा चान्द्रायणं तस्य त्रिंशद्गाश्चैव दक्षिणा" ॥ इति । द्विजोत्तम पतितो विप्रः क्षत्रियश्चेति माधवः । अथ धनहर्तृप्रेतक्रियाया अकरणे शंखः

" प्रेतस्य प्रेतकार्याणि अकृत्वा धनहारकः । वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं प्रयतश्चरेत् " ॥ अज्ञानाद्दुर्वृत्तक्षत्रियादिवधे तु संवर्तः " निहत्य क्षत्रियं मोहात्त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति" । तथा " कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत स नरो वैश्यघातकः । कुर्याच्छूद्रवधे विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तथेति" ॥ पराशरः (६।१९)

" शिल्पिनं कारुकं शूद्रं स्त्रियं वा यस्तु घातयेत् । प्राजापत्यद्वयं कृत्वा वृषैकादश दक्षिणेति" ॥ एतानि तु प्रायश्चित्तानि क्षत्रियादिहन्तुर्विप्रस्यैव । क्षत्रियादेः सजातीयवधे तु पादपादन्यूनं । वैश्यस्य क्षत्रियवधे द्विगुणं । शूद्रस्य विट्क्षत्रिययोर्वधे द्विगुणं त्रिगुणं चेत्युक्तं प्राक् । व्यभिचारोत्पन्नवधे तु याज्ञवल्क्यः (प्रा २६२) " चान्द्रायणं चरेत्सर्वानवकृष्टान्निहत्य तु " । अवकृष्टा व्यभिचारजाः । हारीतः

" चण्डालश्वपचप्रतिलोमहननस्य भवेदिति । कारयेत्द्वादश कृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं भवेदिति" । आंगिराः

"सर्वान्त्यजानां गमने भोजने च प्रमापणे । पराकेण विशुद्धिः स्यादित्यांगिरसभाषितम्"॥ इति । एतदज्ञानतो वधे । ज्ञानतस्तु चान्द्रायणमिति विज्ञानेश्वरः । विपरीतमिति माधवः । तदाह लौगाक्षिः

" हनने[२] प्रतिलोमानां शूद्रजानां कथं भवेत् । ज्ञानपूर्वो पराकः स्यादज्ञानादैन्दवं तथेति "॥ चान्द्रायणं द्विविधमष्टधेनुकं त्रिधेनुकं च । पराकोऽपि पञ्चधेनुकस्त्रिधेनुकश्चेति द्विविधः । तत्र

१ ई–प्रमापणे । २ घयर–नं ।

ज्ञाने महतोश्चान्द्रायणपराकयोर्निर्देशः । अज्ञानतस्तु अल्पयोरिति ग्रंथयोरविरोधः । यत्तु मासा इत्यनुवृत्तौ ब्रह्मगर्भः 'अंतरप्रभवाणां तु सूतादीनां चतुर्द्विषडिति" तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । तत्र सूतस्य वधाभ्यासे षण्मासाः । वैदेहकस्य चत्वारः । चंडालस्य द्वौ । मागधस्य चत्वारः । क्षत्तुरायोगवस्य च द्वौ इति । श्वपाकचंडाल्योश्चौरयोर्वधे तु । देवलः "चौरः श्वपाकश्चंडालो विप्रेणाभिहतो यदि । अहोरात्रोषितो भूत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति"॥ अथ स्त्रीवधे हारीतः "षड्वर्षाणि राजन्ये त्रीणि वैश्ये अध्यर्द्धं शूद्रे क्षत्रियवद्ब्राह्मणीषु वैश्यवत् क्षत्रियासु शूद्रवद्वैश्यासु शूद्रार्द्धमितरासु" । शूद्रार्द्धं नवमासिकं । इतरासु शूद्रासु । एतच्च श्रोत्रियपत्न्या गुणवत्या कामतो वधविषयं । सपत्नमातृभगिनीदुहितृस्नुषात्मपत्न्या चातिप्रत्यासन्नावधविषयं च । सपत्नभगिनीपितृष्वसृमातृष्वसृमातुलानीपितृव्यपत्नीभ्रातृभार्याश्वश्रूणां वधेऽप्येतान्येव पादोनानि । सपिंडासगोत्राणां वधेऽर्द्धानि । आसामेव श्रोत्रियपत्नीत्वादिगुणविशेषे तत्तत्प्रायश्चित्तं द्विगुणं कल्प्यमिति निबंधकृतः । आसामेवाकामतो वधे त्वेतदेवार्द्धं कल्प्यं । यत्तु गौतमः (२२।१६–१७) "शूद्रे संवत्सरं वृषभैकादशाश्च गा दद्यादनात्रेय्या चैवमिति" तद्गुणविप्रमात्रपत्नीवधविषयं । यत्तु शातातपः "स्त्रीघाती कृच्छ्रं षण्मासमिति" तदनैवाकामतो द्रष्टव्यं । प्रतिलोमात्प्रसूतानां ब्राह्मण्यादीनामकामतो वधे **योगीश्वरः** (२६)

"दुर्वृत्तब्रह्मविट्क्षत्रशूद्रयोषाः प्रमाप्य तु । दृतिं धनुर्बस्तमविं क्रमाद्दद्याद्विशुद्धये" ॥

दृतिश्चर्मकोशः । बस्तश्छागः । अविर्मेषः । व्यासस्तु

"चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थितः । शणशुक्त्यजमेषांश्च क्रमाद्दद्याद्विशुद्धये" ॥ इति ।

अत्र शणशुक्ती अजापेक्षयाऽधिकमूल्ये ज्ञेये । दृत्यादिदाने सुवर्णमपि दक्षिणा देयेत्यपरार्के । कामतस्त्वाह ब्रह्मगर्भः

"प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासावधिः स्मृता । अंतरप्रभवाणां च सूतानां तु चतुर्द्विषट्" ॥

ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्यानां वधे क्रमेण षट्चतुर्द्विमास्या मासा इत्यर्थः । शूद्रायास्त्वेवं । अंतरप्रभवाणामिति व्याख्यातम् । वैश्यावधे किंचिद्देयं । 'वैशिके न किंचिदिति' **गौतमोक्तेः** (२२।२७) । "किंचिन् नग । शूद्रायामविज्ञे वैश्यां हत्वा दद्याज्जलं नरः" इत्यांगिरः उक्तेः । अपरार्के तु गौतमीये वैश्ये किंचिन्न देयमित्यर्थं कृत्वा आंगिरसे वैश्यां हत्वा जलं स्पृशेदिति पठितं । सदृग्व्यभिचारितविप्रादिवधे **प्रचेताः** 'अनृतुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कृच्छ्राब्दं षण्मासान्वेति । क्षत्रियां हत्वा षण्मासान्मासत्रयं वेति । वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्द्धमासं वेति । शूद्रां हत्वा सार्द्धमासं विंशत्यहानि वेति" । **योगीश्वरोऽपि** (प्रा २६९) "अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत्" ।

---

१ घई-पाठ, ह्य—दुहितृस्नु आत्मपत्न्या-इत्यस्तु स्थाने ■ म २ घयर-वध ।
३ ह्य—मतोवधे ।

शूद्रहत्याव्रतं योगीश्वरोक्तं षाण्मासिकं । दशधेनुदानं वा । अत्र षाण्मासिकमज्ञानाद्ब्राह्मणीवधे च ज्ञानाद्वैश्यावधे दशधेनुदानमिति विज्ञानेश्वरः । कश्चित्तु स्त्रीवधे प्रयोजकस्य प्रायश्चित्ताभावमभ्युपेत्य चाहापरार्के व्यासः

" अकामतः स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वैश्यवच्चरेत् । कामतो द्विगुणं प्रोक्तं प्रदुष्टाया न किंचन ॥
" पुण्यान् लोकानवाप्नोति शूद्रगां यस्तथा नयेत् । पतितामिव भर्तृघ्नीं ता[2] हि संकरकारिणीम् "॥

अथ गोवधे मनुः (११।१०८–११६)

" उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान्पिबेत् । कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥
" चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं मितं । गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥
" दिवानुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् । शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥
" तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् । आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥
" आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः । पतितां पंकलग्नां वा सर्वप्राणैर्विमोचयेत् ॥
" उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशं । न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥
" आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथ वा खले । भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तं चैव वत्सकं ॥
" अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गा अनुगच्छति । स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥
" वृषभैकादशा गास्तु दद्यात्सुचरितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेदिति " ॥

यवान् गोमूत्रपक्वान् 'गोमूत्रेण यवागूं कृतामिति' व्यासोक्तेः । कृतवापः सशिखं कृतवपनः । 'सशिखं वपनं कृत्वेति' पराशरोक्तेः । अनाद्येन श्लोकेनैकं व्रतमुक्तं । द्वितीयेनापरं । अवशिष्टश्लोकैस्तृतीयमिति व्रतत्रयं क्रमाच्छूद्रक्षत्रियविप्रस्वामिकगोवधेषु व्यवस्थाप्य । विप्रस्वामिकगोवध एवानुमन्तृग्राहकसाक्षात्कर्तृषु वेति विज्ञानेश्वरादयः । उक्तावयवत्रयमेकमेव षाण्मासिकं व्रतमिति केचित् । युक्तं चैतत् । "एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः" इति (११।११७) मनुनैकत्वेन परामर्शात् । तच्च कामतो गुणवद्विप्रस्वामिकगोवधविषयं । याज्ञवल्क्यः (प्रा २६३–२६४)

" पंचगव्यं पिबन् गोघ्नो मासमासीत संयतः । गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुध्यति ॥
"कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च चरेद्वापि समाहितः । दद्यात्त्रिरात्रं चोपोष्य वृषभैकादशास्तु गाः"॥ इति।

एतच्च मनूक्तविषय एवाकामतो ज्ञेयं । व्याघ्रः

"गा चेद्धन्यात्तदा कामात्पणसप्तशतं तथा । श्रोत्रियाय दरिद्राय दद्याच्छुद्ध्यर्थमात्मनः" इति ।

यत्तु शंखः

" पादं तु शूद्रहत्यायामुदक्यागमने तथा । गोवधे च तथा कुर्यादगम्यागमने तथेति "।

तच्छ्रोत्रियकुटुम्बिविप्रस्वामिककपिलकर्मोद्भूतगोवधपरं । अत एव बृहस्पतिः

---

१ ज्ञ–णां । २ बई–गां अक–तां । दत्त्वा गाश्च न पिबेत् ३ ज्ञ–मेव ।

" गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेनुं च सुव्रता । खड्गादिना घातयित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेदिति"॥
विशिष्टायां गवि प्रायश्चित्तविशेषमाह । अत एव प्रचेतसा "स्त्रीगर्भिणीगोगर्भिणीबालवृद्धवधेषु भ्रूणहा भवतीति" ब्रह्महत्याव्रतमतिदिष्टं । अस्मिन्नेव विषये यम
" गोसहस्रं शतं वापि दद्यात्सुचरितव्रत । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेदिति "॥
गोगर्भवधे तु षट्त्रिंशन्मते विशेष उक्त
" पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ दृढता गते । पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥
"अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णे गर्भे चेत समन्विते । द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादेषा गोघ्नस्य निष्कृति "॥ इति ।
बृहत्प्रचेता " एकवर्षे हते वत्से कृच्छ्रपादो विधीयते ।
" अबुद्धिपूर्वं पुंस स्याद्द्विपादस्तु द्विहायने । त्रिहायने त्रिपाद स्यात्प्राजापत्यमत परमिति " ॥
एतच्च प्रायश्चित्तमल्पत्वादबुद्धिपूर्वकाप्रमत्तवधिगोवधविषय । यमः
"काष्ठलोष्टादिभिर्गाव शस्त्रैर्वा निहता यदि । प्रायश्चित्तं कथ तत्र शस्त्रे शस्त्रे विधीयते ॥
" काष्ठे सांतपन कुर्यात्प्राजापत्य तु लोष्टके । तप्तकृच्छ्रं तु पाषाणे शस्त्रे वाऽप्यतिकृच्छ्रक ॥
" प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजन । त्रिंशद्गा वृषभ चैक दद्यात्तेभ्यश्च दक्षिणामिति"॥
संवर्त्तः
"एका चेद्बहुभि काचिद्दैवाद्व्यापादिता यदि । पादं पाद तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक्पृथगिति "॥
यादृग्विधगोहत्याया यद्व्रतमुपदिष्टं तस्य पादमित्यर्थ । आपस्तंबः
"पाषाणैर्लकुटैर्वाऽपि शस्त्रेणान्येन वा बलात् । निपातयन्ति ये गास्तु कृत्स्नं कुर्युर्व्रतं हि ते ॥
" तथैव बाहुजानोरपार्श्वमीवादिमोटनैरिति " । लकुट दड । स एव
" अङ्गुष्ठमात्रस्थूलस्तु बाहुमात्रप्रमाणत । आर्द्रस्तु सपलाशश्च दड इत्यभिधीयते " ॥ इति
पराशरोक्ताधिकप्रमाणेऽप्यापि स्थलविशेषे दोषे विशेषहेतुत्वमस्त्येव । पराशरः (९।४)
" दण्डादूर्ध्वं यदन्येन प्रहाराद्यदि घातयेत् । प्रायश्चित्तं तत्र प्रोक्तं द्विगुणं गोवधे चरेदिति "॥
स एव (९।११।१२)
" मूर्छित पतितो वाऽपि दडेनाभिहत स तु । उत्थितस्तु यदा गच्छेत्पञ्च सप्त दशैव वा ॥
"ग्रास वा यदि गृण्हीयात्तोय वाऽपि पिबेद्यदि । पूर्वं व्याध्युपसृष्टश्चेत्प्रायश्चित्त न विद्यते"॥ इति ।
पराशरः (९।४) " रोधनबन्धनयोक्त्राणि घातश्चेति चतुर्विधमिति " । स एव (९।६–१०)
" गोवाटे वा गृहे वाऽपि दुर्गेष्वथ समस्थले । नदीष्वथ समुद्रेषु अन्येषु च नदीमुखे ॥
"दग्धदेशे मृता गावस्तम्भनाद्रोध उच्यते । योक्त्रदामकदोरैश्च कण्ठाभरणभूषणै ॥
" गृहे वाऽपि वने वाऽपि बद्ध स्याद्गौर्मृतो यदि । तदेव बन्धन विद्यात्कामाकामकृत च यत् ॥
"हले वा शकटे पङ्क्तौ पृष्ठे वा पीडितो नरै । गोपतिर्मृत्युमाप्नोति योक्त्रो भवति तद्वध ॥

१ यदर अङ्घ-विशेषप्रायश्चित्त । २ प्रचेतसा इति ह्य-पाठ । ३ यरनघ-ततस्तस्यामित्यर्थः ।

"मत्त. प्रमत्त उन्मत्तश्चेतनो वाऽप्यचेतन । कामाकामकृते रोधो दण्डैर्हन्यादथोपलै ॥
" प्रहृता वा मृता वापि तद्धि हेतुर्निपातने " इति । आपस्तंबः
" दमने दामने चैव रोधे सन्नद्धयोजने । नस्त सजल्पाशैर्वा मृते पादोनमाचरेत् " ॥
दामन मेढिबंधनम् । संवर्त्त
९ "व्यापन्नाना बहूना तु रोधने बधनेऽपि वा । भिषङ्मिथ्योपचारे च द्विगुण गोव्रत चरेदिति " ॥
व्यासः
" औषध लवणे चैव पुण्यार्थमपि भोजनम् । अतिरिक्त न दातव्य काले स्वल्प तु दापयेत् ॥
" अतिरिक्ते विपत्तिश्चेत्कृच्छ्रपादो विधीयत" इति । अपवादमाह स एव
"औषधे तु न दोषोऽस्ति स्वेच्छया पिबतो यदि । अन्यथा दीयमाने तु प्रायश्चित्त न सशय"॥इति।
१० एतत्त्वनभिज्ञस्य । अभिज्ञस्य तु न दोष । यथाह संवर्त्तः
" यन्त्रणे गोचिकित्सार्थ मूढगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपत्ति स्यान्न स पापेन लिप्यते " ॥
यन्त्रण व्याध्यादिनिर्घातनार्थं शस्त्राद्यिप्रवेशन । तथा
" दाहच्छेदशिराच्छेदभेदनैरुपकुर्वता । द्विजाना गोहितार्थं तु प्रायश्चित्त न विद्यत" ॥इति ।
पराशरोऽपि (९।४२)
११ "ग्रामघाते शरौघेण वेश्मभङ्गनिपातने । अतिवृष्टिहताना च प्रायश्चित्त न विद्यत" ॥ इति । तथा
"कूपखाते च धर्मार्थे गृहदाहे च या मृता । ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्त न विद्यत " इति ।
एतच्च बधनादिरहितस्यैव क्वचिद्दहनादिविषयम् ।
इतरत्र त्वापस्तंबः
" कान्तारेष्वथ दुर्गेषु गृहदाहे खलेषु च । यदि तत्र विपत्ति स्यात्पाद एको विधीयत" ॥ इति ।
१२ पराशरः (९।३०)
" दहनात्तु विपद्येत अनड्वान् योक्त्रयन्त्रित । उक्त पराशरेणैव ह्येकपाद यथाविधीति " ।
वल्कलादिनाऽन्येन वारिते रोधादौ त्वापस्तंबः
" पादमेक चरेद्रोधे द्वौ पादौ बधने चरेत् । योजने पादहीन स्याच्चरेत्सर्वं निपातन" ॥ इति ।
पराशरः (८।१)
१३ " गवा बधनयोक्त्रैस्तु भवेन्मृत्युरकामत । अकामकृतपापस्य प्राजापत्य विनिर्दिशेत् ॥
" प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । अनडुत्सहिता गा च दद्याद्विप्राय दक्षिणामिति" ॥
व्यासः (८।४९)
" कण्ठाभरणदोषेण विपत्तिर्यत्र गोर्भवेत् । गोघ्नोऽर्द्ध तु चरेत्तत्र भूषणार्थं हि तत्स्मृतमिति" ॥

१ ङ-प्राह । २ अई-निपातित इति, ङ-निपातनमिति । ३ अवखघट-ने न-ते । ४ घ-प्राग ।
५ ङ-पद्य—। ६ ङ-दि ।

आपस्तंबेनातिदाहादौ विशेष उक्त
" अतिदाहातिवाहाभ्यां नासिकाछेदने तथा । नदीपर्वतसरोधे मृते पादोनमाचरेत् " ॥
अत्रापवाद पराशरः (९।२७)
"अन्यत्राङ्कनलक्षाभ्यां वाहने मोचनेऽपि वा । सायं संगोपनार्थं च न दुष्येद्रोधबन्धने " ॥ इति
स एव (९।२९)
" अतिदाहे चरेत्पाद द्वौ पादौ वाहने चरेत् । नासिक्ये पादहीनं तु चरेत्सर्वं निपातने" ॥ इति।
तथा " नासाभेदनदाहेषु कर्णच्छेदनबंधने । अतिदोहातिदाहाभ्यां कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेदिति " ॥
तत्कपिलत्वाधनेकगुणवद्विषयमिति । स्वामिनो गोरुपेक्षणे प्रायश्चित्तमाह व्यासः
" जलौघपल्वले मग्ना मेघविद्युद्धताऽपि वा । श्वभ्रे वा पतिताऽकस्माच्छ्वापदेनापि भक्षिता ॥
" प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् ।
" शीतेन तहता वा स्यादुद्बन्धनमृताऽपि वा । शून्यागार उपेक्षाया प्राजापत्यं विनिर्दिशेदिति" ॥
स्वामीति पालस्याप्युपलक्षण । सत्कार्यान्तरवैयग्र्यादुपेक्षाया त्वर्द्धं । अत एव विष्णुः
" पल्वलौघमृगव्याघ्रश्वापदादिनिपातने । श्वभ्रप्रपातसर्पाद्यैर्मृते कृच्छ्रार्द्धमाचरेदिति " ॥ अत एव " अपालनात्तु कृच्छ्र स्याच्छून्यागार उपप्लवे " इत्यनेनैवोपेक्षाया प्राजापत्य उक्त ।
आपस्तम्बः
" अस्थिभंगं गवां कृत्वा लांगूलच्छेदनं तथा । पाटनं दन्तशृंगाभ्यां मासार्द्धं तु यवान्पिबेदिति" ॥
एतत्कामत । अकामतस्तु अंगिराः
" शृंगभंगेऽस्थिभंगे वा चर्मनिर्मोचनेऽपि वा । दशरात्रं पिबेद्वज्रं स्वस्थापि यदि गौर्भवेदिति" ॥
पराशरः (९।१७।१९)
" पाषाणेनैव दण्डेन गावो येनाभिघातिता । शृंगभंगे चरेत्पादं द्वौ पादौ नेत्रघातने ॥
"लांगूले पादकृच्छ्रं द्वौ पादावस्थिभंजने । त्रिपादं चैव कर्णे तु चरेत्सर्वं निपातने " ॥ इति।
स एव
" शृंगभंगेऽस्थिभंगे च कटिभंगे तथैव च । यदि जीवति षण्मासात्प्रायश्चित्तं न विद्यते " ॥ इति ।
व्यासः
" यन्त्रस चोपहर्त्तव्य यावद्रोहेत तद्व्रण । सम्पूर्णे दक्षिणां दद्यात्तत पापात्प्रमुच्यते " ॥
पराशरः (९।२२)
" यद्यसम्पूर्णसर्वांगो हीनदेहो भवेत्तदा । गोघातकस्य तस्यार्द्धं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् " ॥
स एव (९।२६)
" प्रेरयन् कूपवापीषु वृक्षच्छेदेषु पातयेन् । गवाशनेषु विक्रेता तत प्राप्नोति किल्बिषमिति " ॥

१ इ–ई। २ घ्यय-गवां शनेषु ।

कूपवाप्यादिनिर्वेषु पानार्थं वृक्षच्छेदनादिदुर्गमेषु भक्षणार्थं प्रेरणे गोमांसाशनहस्ते गोविक्रये च गोवधपापमित्यर्थः। स एव (९।४७)

" गोवृषाणां विपत्तौ च यावंतः प्रेक्षका जनाः। अनिवारयतां तेषां सर्वेषां पातकं भवेत्"॥

संभावितगोपतनदेशे स्वोपभोगार्थकूपादिखनने दोषमाह स एव (९।४१)

" वेश्मद्वारनिवासेषु यो नरः खातुमिच्छति। स्वकार्यगृहखातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्"॥

स्वकार्यपदाद्धर्मार्थे न दोषः। तथा स एव (९।४०)

" कूपखाते तटाखाते दीर्घखाते तथैव च। अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यत"॥ इति। दीर्घखातं वाप्यादि। अत्र स्वयमेव जलार्थं गते मृते च न दोष इत्याह। स एव (९।३९)

" कूपखाते तटोबंधे नदीबंधे प्रपासु च। पानीयेषु विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते "॥

स एव (९।४२)

" निशि बंधनिरुद्धेषु सर्पव्याघ्रहतेषु च। अग्निविद्युद्विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते "॥

एतच्च हितार्थे विहितरज्जुबंधे ज्ञेयम्। अपरार्के व्यासः

" अथात्र चेद्बध्येच्चंडकां सायं गोर्गोपने मृते। गोमूत्रेण तु संमिश्रं त्रिरात्रं यावकं पिबेदिति"॥

एतन्निषिद्धरज्जुबंधनपरम्। रज्जुविधिनिषेधौ प्रागुक्तौ।

न नारिकेलैर्न च शाणवालैर्न चाऽपि मौंजेन न वज्रशृंखलैः।

" एतैस्तु गावो न निबंधनीया बध्वा तु तिष्ठत्परेशु गृहीत्वा "॥ अन्यगोवधे विशेषमाह मनुः

"यो यस्य हिंस्याद्द्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा। स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञो दद्याच्च तत्समम्"॥

पराशरः (९।२६)

" प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम्। तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः "॥

ब्राह्मे " आदौ गोपतये दत्वा गोमूल्यं साधु कल्पितमिति "। एतानि च सर्वाणि प्रायश्चित्तानि वृषवधेऽपि भवन्ति। निमित्तवाक्ये गवामनुवादेन तद्गतस्त्रीलिंगस्याविवक्षितत्वात्। दानं तु स्त्रीगवीनामेव। तद्वाक्ये गवां विधेयत्वेन तद्गतस्त्रीत्वस्य विवक्षितत्वात्। ' गोसहस्रं शतं वापी'त्यादौ लिंगविशेषनिर्देशाभावेऽपि स्त्रीगवीनामेव। तासां दुग्धादिद्वारा बहूपकारकत्वात्। अत एव गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्चेत्यत्र लिंगविशेषानिर्देशेऽपि तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति तच्छब्देनाऽश्वादीस्तिरस्कृत्य गोपरामर्श इव स्त्रिया एवास्याग्रहणे बहूपारकत्वमेव निदानमिति भाति। अन्यथा तत्र वृषाणामपि दानमापद्येतेति दिक्। याज्ञवल्क्यः (प्रा. २७१)

" गजे नीलवृषाः पंच शुके वत्सो द्विहायनः। खराजमेषेषु वृषो देयः क्रौंचे त्रिहायनः"॥

मनुः (११।१३६)

" वामो दद्याद्वयं हत्वा पंच नीलान् वृषान् गजं। अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनमिति "॥

---

१ घयर दद्याघाते। २ घ गोर्पिने, ङ–गोपिने।

एतानि प्रायश्चित्तानि धनिकविषयाणि । निर्द्धनस्य तु जाबालिः
" हस्तिन तुरग हत्वा महिष गा तथैव च । कृच्छ्र सातपन कुर्याद्गोभूकन्याऽनृतेषु च " ॥
विष्णुः
" हस्तिन तुरग हत्वा महिषोष्ट्रौ कपिं तथा । एषु सर्वेषु कुर्वीत सत्रिरात्रमभोजन " ॥
इदमभ्यासविषयम् । अस्मिन्नेव विषये
" सिंहव्याघ्रतुरगाश्च मृगखड्गरुरुद्विपान् । हत्वा सातपन कुर्याद्गोभूकन्यानृतेषु च " ॥
सुमंतुः " वानरसिंहमार्जारमडूकाश्ववधे प्राजापत्यमिति " ॥ पराशरः (६।९)
" हत्वा मूषकमार्जारसर्पाजगरनकुलडुडुभान् । कृशर भोजयेद्विप्रान् लोहदड च दक्षिणेति " ॥
विष्णुः " हत्वा मूषकमार्जारनकुलमडूकडुडुभाजगराणामन्यतम कृसरान भोजयित्वा लोहदडदक्षिणा दद्यात् " । यत्तु शंखः
" हत्वा द्विजस्तथा सर्पो बिलेशयजलेशयौ । ससरात्र तथा कुर्याद्व्रत ब्रम्हवधे तु यदिति " तत्कामकृते । यच्चोशनाः " खरमार्जारमडूकसर्पाजगरमूषकान् । हत्वा कृच्छ्र द्वादशरात्र चरेत्किंचिद्दद्यादिति " तदकामाभ्यासे । विष्णुः (५०—३०) " श्वानं हत्वा त्रिरात्र मुपवसेदिति " । यत्तु माधवीये पैठीनसिः " काकोलूककङ्कलासकर्कखरवृकशृगालभासबर्हिणमूषकचक्रवाकहसप्लवनकुलमडूकाबिडालश्ववधे एतेषामेकैकस्मिन् शूद्रवधवद्विहितमिति " । तत्कामतोऽभ्यस्ताभ्यासविषयम् । मनुः (११।१३६,१३७)
" हत्वा हस बलाका च बक बर्हिणमेव च । वानर श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राम्हणाय गा ॥
" क्रव्यादास्तु मृगान्हत्वा धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् । अक्रव्यादो वत्सतरीमुष्ट्र हत्वा तु कृष्णल" ॥
स एव (११।१३३)
" अभ्रिं कार्ष्णायसीं दद्यात्सर्प हत्वा द्विजोत्तम । पलालभारक षण्डे सैसक चैव माषक ॥
" तित्तिरौ तु तिलद्रोण गवादीनामशक्नुवन् । दान दातु चरेत्कृच्छ्रमेकैकस्य विशुद्धये " ॥
प्रत्येक प्राजापत्य कुर्यादिति केचित् । विज्ञानेश्वरस्तु कृच्छ्रपदं तपोमात्रपर । तपासि च । " सवत्सर षण्मासाश्चत्वारस्त्रयो द्वावेकश्चतुर्विंशत्यहोद्वादशाह षडहस्त्र्यहोहोरात्रा इति काल । एतान्येवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन्नेनसि गुरुणि गुरूणि लघुनि लघूनीति " गौतमोक्तानि (१८।१९) तानि दानतारतम्येन व्यवस्थाप्यानीत्याह । याज्ञवल्क्यः (प्रा २७३)
' उरगेष्वायसो दड षडके त्रपुसीसकम् । कोले घृतघटो देय उष्ट्रे गुजा हयेऽशुकम्" ॥
कोल शूकर । षडकश्च मृगपक्षिसमभिव्याहारात्स एव । न तु गोविप्रादि । तत्र तु तद्वध निमित्तमेव लघुप्रायश्चित्तमिति विज्ञानेश्वरः । मम तु प्रतिभाति । यथा गोब्राह्मणवधनिषेधस्य जात्यवच्छेदेनैव प्रवृत्तेर्न तज्जातीयषडवधे इद प्रायश्चित्त तथा मृगादिविशेषजाति

१ घय मतेषु च र-हतषु । २ ह्र-भा । ३ ह्र-आ । ४ ह्र-च ।

पुरस्कारेणापि प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात्तत्रापि न प्रवर्त्तते । अतो यत्र जातिविशेषपुरस्कारेण प्रायश्चित्त नोक्त तज्जातीयपड्कवध एवैतत्प्रायश्चित्तमिति माधवीये कश्यपः । " मृगमहिषवराहकुञ्जरगण्डशशरभतरक्षुवानरसिंहव्याघ्रवृषभक्तसशल्यकादीनामन्येषा च वधेऽहोरात्रोपोषितश्चिर्णीते घृत दद्यात् " । व्यासः "सर्वांश्च प्राणिन स्थूलान्मडूकनकुले व्यहरिति " । इदमज्ञानत सकृद्वधे । ज्ञानतस्तु याज्ञवल्क्यः (प्रा २७०)

" मार्ज्जारगोधानकुलमडूकाश्च पतत्रिण । हत्वा त्र्यहं पिबेत्क्षीर कृच्छ्र वा पादिक चरेत् " ॥

विष्णुः (५०--३२) " गोधोलूकचापकास्वधे त्रिरात्रमुपवसेत् " । व्यास " शूकरोष्ट्रखरान्हत्वा त्र्यहमेतद्व्रत चरेत् " । यत्तु वसिष्ठः (२१।२४) " श्वमार्ज्जारमडूकनकुलसर्पदहरमूषकान् हत्वा कृच्छ्र द्वादशरात्र चरेत् " इति तदकामतोऽभ्यासविषय । दहरोऽल्पमूषक । यत्तु मनुः (११।१३१)

" मार्जारनकुलौ हत्वा चाष मडूकमेव च । श्वगोधोलूककाकाश्च शूद्रहत्याव्रत चरेत् " ॥

शूद्रहत्याव्रत षाण्मासिक ।

"पय पिबेत्त्रिरात्र वा योजन वाऽध्वनो व्रजेत् । उपस्पृशेत्स्रवन्त्या वा सूक्त वाऽब्दैवत जपेत्" ॥

पराशरः (१३२)

"वृककाककपोताना सारीतित्तिरघातक । अन्तर्जले उभे सन्ध्ये प्राणायामेन शुध्यति" । वृक पक्षिविशेष । सन्ध्ये इत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अतो यावद्भि प्राणायामै सन्ध्याद्वय समाप्यते तावत कुर्यात् । " प्राणायामेनेत्येकवचनमविवक्षित " इति माधवः । इदमकामत सकृद्वध स एव

" कारण्डवचकोराणा पिंगलाकुररस्य च । भारद्वाजादिक हत्वा शिव पूज्य विशुध्यति" ॥

पराशरः (६।८)

" भारडचापभासाश्च पारावतकपिंजलौ । पक्षिणा चैव सर्वेषामहोरात्रमभोजनम् " ॥

यत्तु संवर्तः

" चक्रवाक तथा क्रौंच तित्तिरिं शुकसारिके । गृध्र श्येनमुलूक च तथा पारावतानपि ॥

" टिट्टिभ जालपाद च मद्गु कुक्कुटमेव च । एव पक्षिषु सर्वेषु दिनमेकमभोजनम् " ॥

यदपि पराशरः (६।२)

" क्रौंचसारसहंसाश्च चक्रवाक च कुक्कुट । जलपाद च शरभमहोरात्रेण शुध्यति " ॥

यदपि स एव (६।१)

"गृध्रश्येनशशादीनामुलूकस्य च घातक । अपक्वाशी दिन तिष्ठेत्त्रिकाल मारुताशन" ॥ इति तत्कामकृतविषय । यत्तु संवर्तः

"हंस बक बलाका च श्वाविध बर्हिण तथा । सारस चापभास च हत्वा त्रीन्दिवसान् क्षिपेदिति" ॥

तदभ्यासपरमिति माधवः । यत्त्वङ्गिराः

" काके भासे च गृध्रे च टिट्टिभे खजरीटके । यथा गवि तथा हत्वा भगवानङ्गिराऽब्रवीदिति " ॥

तत्कामतोऽत्यताभ्यासविषय । अतिधनिकस्य तित्तिर्यादौ विशेषमाह **मनुः** (११।१३४)

"घृतकुम्भ वराहं तु तिलद्रोण तु तित्तिर । शुक द्विहायन वत्स क्रौच हत्वा त्रिहायनम्" ॥

धनिकस्य कामतो बलाकादिवधे **माधवीये कश्यपः** " बकबलाकाहससारसकारण्डव चक्रवाककुररगृध्रश्येनखञ्जरीटटिट्टिभोलूकशुकसारिकातित्तिरमयूरमूषकामेजनककलविंककपोत पारावतादीना वधे प्रायश्चित्तमहोरात्रोपित सर्वबीजानि च दद्यादिति " ।

धनिकस्यकामतो वधाभ्यासे तु **याज्ञवल्क्यः** (प्रा २७२)

" हसश्येनकपिक्रव्याज्जलस्थलशिखण्डिन । भास हत्वा तु दद्याद्गामक्रव्यादस्तु वत्सिका " ॥

जलशब्देन बकादय । स्थलशब्देन बलाकादय इति **मिताक्षरायां** । **याज्ञवल्क्य** (प्रा २७५)

" किंचित्सास्थिवधे देय प्राणायामस्त्वनास्थिक " इति । किंचिदष्टमुष्टिधान्य ।

मनुः (११।४०)

" अस्थन्वता तु सत्वाना सहस्रस्य प्रमापणे । पूर्णे वा नस्यनस्ना तु शूद्रहत्याव्रत चरेदिति " ॥

शूद्रहत्याव्रत षाण्मासिकम् ।

अथात्मघाते यमः (२)

" जलाग्न्युद्बन्धनभ्रष्ट प्रव्रज्याऽनाशकच्युता । विषप्रपतनप्राय शस्त्रघातहताश्च ये ॥

" न वैते प्रत्यवसिता सर्वलोकबहिष्कृता । चान्द्रायणेन शुध्यन्ति तप्तकृच्छ्रद्वयेन चेति " ॥

आत्मघातिपुत्रादिर्मृतजातीयवधप्रायश्चित्तसमुचितमेतत्कुर्यात् । मरणमध्यवस्य निवृत्ते तु **वसिष्ठः** (२३।१८–१९) " आत्महननाध्यवसाये त्रिरात्र जीवन्नात्मत्यागी कृच्छ्र द्वादशरात्र चरेत्त्रिरात्र चोपवसेदिति " । एतदल्पाध्यवसाये । अतिपातादिवन्ह्यध्यवसाये तु

पराशरः (१२।५–६)

" जलाग्निपतने चैव प्रव्रज्यानाशनेषु च । प्रत्यावसितवर्णाना कथ शुद्धिर्विधीयते ॥

" प्राजापत्यद्वयेनैव तीर्थाभिगमनेन च । वृषैकादशदानेन वर्णा शुध्यति ते त्रय ॥

" ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि वन गत्वा चतुष्पथे । सशिख वपन कृत्वा प्राजापत्यद्वय चरेत् ॥

" गोद्वय दक्षिणा दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् । मुच्यते तेन पापेन ब्राह्मणत्व च गच्छतीति " ॥

अध्यवसायावृत्तौ **त्वङ्गिराः**

" य प्रत्यवसितो विप्र प्रव्रज्याग्निजलादिभि । अनाशकनिवृत्तस्तु गृहस्थत्व चिकीर्षति ॥

" चारयेत्त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि तु । जातकर्मादिभि प्रोक्तै पुन संस्कारमर्हति " ॥

वैध मरणमध्यवसाय त्यजता तु **पराशरः**

" जलाग्निपतने चैव प्रव्रज्यानशने तथा । अभ्यवस्य निवृत्ताना प्रायश्चित्त कथं भवेत् ॥

" ब्राह्मणाना प्रसादेन तीर्थानुसरणेन च । गवा च शतदानेन वर्णा शुद्ध्यति ते त्रय ॥

" ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि गत्वाऽरण्यं चतुष्पथं । सशिखं वपनं कृत्वा त्रिसंध्यमवगाहनं ॥
" गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेच्चैव दिनेदिने । मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्राह्मणत्वं च गच्छति ॥
" भिक्षार्थी प्रविशेद्ग्रामं गृहान्सप्त वने वसन् । धौतभिक्षां समश्नीयाद्व्रतेनैव विशुध्यतीति " ॥
अनुगमनान्निवृत्तौ त्वापस्तंबः
" चितिभ्रष्टा तु या नारी मोहात्प्रचलिता ततः । प्राजापत्येन शुध्येत तस्माद्वै पापकर्मणः " ॥इति ।
आत्मघातिप्रेतक्रियायां तु वसिष्ठः (२३।१६)
" य आत्मघातिनः कुर्यात्स्नेहात्प्रेतक्रियां नरः । स तप्तकृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणव्रतम् " ॥
उशनाः " प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोद्बंधतृणोदकैः । काष्ठाद्यैश्चात्मनो हंतुर्नृपब्रह्मसरीसृपैः ॥
" शृंगिदंष्ट्रिश्वचांडालविद्युताऽभिहतस्य च । तथा सकरजातस्य नारीचोदकवन्हयः ॥
" तत्स्पर्शो यदि वाऽक्रोशो दिनमेकमभोजनम् । अज्ञानाद्दहनाद्यैस्तु कृच्छ्रः सांतपनः स्मृतः ॥
"बुद्धिपूर्वं पुनस्तस्य कृच्छ्रो गोमूत्रयावकः । तप्तकृच्छ्रोऽपि वाऽशक्तौ मासभिक्षाशनोऽपि वा॥
" कृत्वा च वहनादीनि प्रायश्चित्तमकुर्वता । तप्तकृच्छ्रद्वयाच्छुद्धिरेकः एवानुयायिना " ॥
आत्मघातनिमित्तं प्रायश्चित्तमकुर्वतामात्मघातिपुत्रादीनामित्यर्थः । च्यवनः " आत्मघातक-स्पर्शनवहनदहने तप्तकृच्छ्रं चरेद्विंशतिगावो दक्षिणा ब्राह्मणेभ्यिति "। पराशरः (५।१०)
" चांडालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रैर्हतो यदि । आहिताग्निर्हतो विप्रो विषेणापि हतोऽपि वा ॥
" दहेत्तिराग्निना स दग्धव्यो मन्त्रसंस्कारवर्जितः । स्प्रष्टा द्रष्टा च वोढा च सपिंडेषु च तस्य यः ॥
" प्राजापत्यं चरेत्पश्चाद्विप्राणामनुशासनम् ।
" दग्धाऽस्थीनि पुनर्गृह्य क्षीरे प्रक्षालयेद्बुधः । स्वाग्निभिश्च पुनर्दाहः स्वमंत्रेण पृथक् पृथक् "॥
एतच्च बुद्धिपूर्वकं आत्महनने " प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोद्बंधनप्रपतनैश्चेच्छतामिति "
गौतमोक्तेः (१४।११) । अथापमृत्यौ तु भविष्यत्पुराणे
" चंडालोत्राह्मणाग्निपशुदंष्ट्रिसरीसृपैः । प्रमादान्मरणे चांद्रं तप्तकृच्छ्रमथापि वा " ॥
स्मृत्यर्थसारे तु " तप्तकृच्छ्रद्वयं पंचपंचदशकृच्छ्राणि वा कृत्वा दाहादि कार्यमिति " ॥
अंगिराः
" अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः । तस्याशौचं प्रकर्तव्यं कर्तव्या चोदकक्रियेति ॥
" उर्ध्वोच्छिष्टे ह्यधोच्छिष्टोभयोच्छिष्टे तथैव च " । अस्पृश्यस्पर्शने खट्वादिमरणे ।
पराशरांगिरसौ
" उर्ध्वोच्छिष्ट ह्यधोच्छिष्ट अंतरिक्षे मृतिर्यदि । कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत आशौचिमरणेऽपि च " ॥
तथा
" उर्ध्वोच्छिष्टे ह्यधोच्छिष्टोभयोच्छिष्टे तथैव च । अस्पृश्यस्पर्शमरणे खट्वादौ मरणे तथा ॥

" श्वानक्रव्यादसंस्पर्शे कृमिकीटोद्भवेऽपि च । एतद्दोषानुसारेण प्रायश्चित्त समाचरेत् ॥
" कृच्छ्रास्त्रिपट्पंचदशान् चान्द्रायणमथापि वेति " । शक्त्या कृच्छ्रादिव्यवस्था ।

अथ **पर्युपितशवदाहे गालवः**

" दिवा वा यदि वा रात्रौ शवस्तिष्ठति कर्हिचित् । तत्पर्युपितमित्याहुर्दहने तस्य का गति ॥
" पंचगव्येन सस्नाप्य प्राजपत्यत्रय चरेत् " । द्विजस्य शूद्रप्रेतानुगमने विष्णुः (२२।६२)
" द्विज शूद्रप्रेतानुगमन कृत्वा स्रवतीमासाद्य तन्निमग्नस्त्रिरघमर्षण कृत्वोत्तीर्य्य गायत्र्यष्टसहस्र जपादिति " ॥ अथ **सुरापाने** । सुरा पैष्ट्येव ।

"सुरा वै मलमन्नाना पाप्मा च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरा पिबेदिति"

मनूक्तेः (११।९३) ।

" गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथैवान्या न पातव्या द्विजोत्तमैरिति "

तु तदुक्तिः (११।९४) । समदोषतयेतरानिंदार्था । अत एव **भविष्यत्पुराणे**

" सुरा तु पैष्टी विज्ञेया न तस्यास्त्वितरे समे " इति । **पुलस्त्योऽपि**

" पानस द्राक्षमाधूक खार्जूर तालमैक्षव । मधूत्थं सैरमारिष्ट मैरेय नारिकेरजम् ॥
" समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । द्वादश तु सुरामद्य सर्वेषामधम स्मृतमिति " ॥

द्वादशापि मद्यानि विप्रस्य निपिद्धानि । " नित्यं मद्य ब्राह्मणो वर्जयेदिति " **स्मृतेः** । सुरा तु क्षत्रियविशोरपि । **पूर्वोक्तमनूक्तेः** । तत्र सुरापाने प्रायश्चित्तमाह **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. २५४) " बालवासा जटी वाऽपि ब्रह्महत्याव्रत चरेदिति " । तच्च द्वादशाब्द । प्रायश्चित्तांतरमाह स एव (प्रा २५४) " पिण्याक वा कणान् वाऽपि भक्षयेत्तु समा निशि " । समामब्द । " कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याक वा सकृन्निशीति " **मनूक्तेः** (११।९२) । व्यवहारार्थमेव तत्र तु परलोकायेति **चापरार्के** । केचित्तु " भक्षयेन्नि समा " इति पेठु । मानव तु व्रतांतरमेवेत्याहु । परे समा निशीति बहुवचनात् पेठु । तत्र कपिञ्जलन्यायेनाऽब्दत्रय भवति । **मानवीये** एकवचन तु जात्यभिप्रायेणेत्याहु । इद तु छर्दने सति ज्ञेय ।

" एतदेव व्रत कुर्यान्मद्यपश्छर्दने कृत । पंचगव्य तु तस्योक्त पवित्र कायशोधनमिति "

व्यासोक्तेः । गौडीमाध्व्यो सकृत्पानेऽप्येतदेवेति **विज्ञानेश्वरः** । यत्तु पंचमहापापिन उक्त्वा **आपस्तंबः** (१।२७।११) " चतुर्थकालमितभोजनो योऽभ्युपेयात्स्थानासनाभ्या विहारास्त्रिभिर्वर्षै पापमपनुदतीति " । यच्च **यमः**

"बृहस्पतिसवेनेष्ट्वा सुरापो ब्राह्मण पुन । समत्वं ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी श्रुति ॥
"भूमिप्रदान य कुर्यात्सुरा पीत्वा द्विजोत्तम । पुनर्न च पिबेत्ता तु संस्कृत स विशुध्यतीति " ॥

तानि याज्ञवल्कीयत्रैवार्षिकसमानविषयाणीति **विज्ञानेश्वरः** । यत्तु **भविष्ये**

---

१ घन-अपरार्के । २ अधिकरण ।

"अकामत सुरा पीत्वा पैष्टीं सत्कुलनन्दन । कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा वै पुन संस्कारत शुचि ॥
"कणान्वा भक्षयेदब्द पिण्याक वा सकृन्निशीति" तत्सुरामात्रापनेयरोगार्थपानविषय । तथा च तत्रैव
"तथाऽस्मिन्नेवविषये वासिष्ठ परिकीर्त्तितम् । यदि रोगैर्भवेद्दुष्टो नेतरस्य कदाचन ॥
" कृच्छ्रश्चात्र सुरश्रेष्ठ तप्तश्चैव उदाहृत " । यत्तु मनुः (११।१४६)
" अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा सम्स्कारेणैव शुध्यति । मतिपूर्वमनिर्देश्य प्राणान्तिकमिति स्थितिरिति " तत्र वारुणीपद पैष्टीपरम् । उत्तरार्द्धे प्राणान्तिकनिर्देशात् । पूर्वार्द्धं तु रोगिपरमेव । अत्र सम्स्कारमात्रमेव प्रायश्चित्तमिति केचित् । तन्न
"अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा सम्स्कारेणैव शुद्ध्यति । तप्तकृच्छ्रान्वितेनेह केवलेन विशुद्ध्यतीति" ॥
भविष्योक्ते । अज्ञानादपचार्थमत एव बृहस्पतिः
"गौडीं माध्वीं तथा पैष्टीं पीत्वा विप्र समाचरेत् । तप्तकृच्छ्र पराक च चान्द्रायणमनुक्रमादिति" ।
ज्ञानादज्ञानतश्च पानसादिमद्यपानाभ्यासे क्रमाद्द्वयोरेतयोरावृत्तिमाह यमः
" गोमूत्रवह्निहित कल्पश्चान्द्रायणमथापि वा । अनभ्यासे तयोर्भूयस्तस्त शुद्धिमवाप्नुयात्" ॥
कामत सकृत्पाने पराशर (१२।६७) "मद्यपश्च द्विज कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगां ।
"चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राम्हणभोजनम् । अनडुत्सहिता गा च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् " ॥
इद च गवाधिक्य शक्त प्रति । अज्ञानत सकृत्पाने तु विष्णुबृहस्पती
" पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छ्र चरेद्द्विज । कारयेत्तस्य सस्कार भक्त्या विप्रांश्च भोजयेत् " ॥
पानसादीन्येकादशमद्यान्युक्त्वा अपर्युपि तत्तत्पाने प्रायश्चित्तमाह पराशरः
"द्राक्षेक्षुटक खर्जूर पानसादेश्च यो रस । सद्यो जातस्तु त पीत्वा त्र्यहाच्छुध्येद्द्विजोत्तम " ।
इद तु त्रिरात्र द्राक्षादिरसाना मादकत्व एव द्रष्टव्यम् । अन्यथा सद्यो जातेक्षुरसादावपि स्यात् । सुरासम्पृष्टद्रव्यस्याज्ञानतो भक्षणे आह मनुः । अज्ञानात्प्राश्यविधिरुक्त संस्कारमयूखे । यत्तु सुमंतु " ब्राम्हणस्य सुरापस्य षण्मासानुद्धृतसमुद्रोदकस्नान सावित्र्यष्ट सहस्र जुहुयात्प्रत्यह त्रिरात्रमुपवासस्तप्तकृच्छ्रेण पूतो भवतीति ' तत्रैवार्पिकविषयम् ।
कामत सकृत्सुरापाने याज्ञवल्क्यः (प्रा २५३)
" सुराम्बुघृतगोमूत्रपयसामग्निसन्निभम् । सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छतीति " ॥
यत्तु वसिष्ठः (२०।२२) "अभ्यासे तु सुराया अग्निवर्णां सुरा पिबेदिति " तदकामपर ।
गौडीमाध्व्योर्मत्याऽभ्यासेऽमत्या वाऽत्यताभ्यासे तु माधवीये व्यासः
"मत्या मद्यममत्या वा पुन पीत्वा द्विजोत्तम । ततोऽग्निवर्णां तां पीत्वा मृत शुद्धेत्स विल्विपान् ' ॥

---

१ घ–रोगे । २ यर–प्रमया ।

अथाभक्ष्यभक्षणे विष्णुः

" अभोज्यानामपेयानामभक्ष्याणा च भक्षणे । कृच्छ्रपाद विशुद्ध्यर्थं चरेयु क्षिप्रशोधनम्" ॥ इद त्वज्ञानात्सकृद्भक्षणे । ज्ञानतस्तु सवर्त्तः

" अभोज्यभोजन कृत्वा ब्रह्मक्षत्रविशा गणा । गोमूत्रयावकाहार सप्तरात्रेण शुध्यति " ॥ अभ्यासे तु बृहस्पतिः

" अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणा च भक्षणे । रेतोमूत्रपुरीषाणा शुद्ध्यै चान्द्रायण चरेदिति " ॥ शिश्नविर्गलितमात्रे तमालभगादिद्रव्यविशेषे तु अपरार्के भरद्वाजः

"शिष्टा नाश्नति यत्किचिदन्नमूल्फलादिक । न तद्भोज्य द्विजातीना भुक्त्वा चोपवसेदहरिति"॥ अथ विशेषत तत्र जातितो दुष्टे पलाड्वादौ अज्ञानात्सकृद्रुचे बृहस्पतिः

"लशुन कवक चैव पलाडु गृजन तथा । चत्वार्यज्ञानतो जग्ध्वा तप्तकृच्छ्र चरेद्विज" इति ॥ ज्ञानतस्तु याज्ञवल्क्यः (आ. १७६)

" पलाडु विड्वराह च छत्राक ग्रामकुक्कुट । लशुन गृजन चैव जग्ध्वा चान्द्रायण चरेत् " ॥ गृजन लशुनतुल्य कन्द इति विज्ञानेश्वरः। यत्तीय चूर्ण गायका कठशुद्धचै विटाश्च मद्यार्थमश्नति । स पत्रविशेष इति माधवः ।

" विषदिग्धेन शल्येन यो मृग परिहन्यते । अभक्ष्य तस्य तन्मास तद्धि गृजनमिष्यते " ॥ इत्यपरार्कः ।

यत्तु हेमाद्रिमाधवौ गाजराख्य मूलमिति तन्न। हेमाद्रावेव " गृजन चुक्रिका चुक गाजर पोतिका तथेति ' ब्राह्मे पृथङ्निर्देशात् । शातातपः " लशुन गृजन जग्ध्वा पलाडु च तथा शुनीमि ' त्युक्त्वा " उपायन पुन कुर्यात्तप्तकृच्छ्र चरेन्मुहुरिति " । चान्द्रायणानुवृत्तौ विष्णुः (५१।३-४) " लशुनपलाडुगृजनविड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमास भक्षणे सर्वेष्वेतेषु द्विजातीना प्रायश्चित्ताते पुन सस्कार कुर्यादिति"। यत्तु मनुः (५।१९)

" छत्राक विड्वराह च लशुन ग्रामकुक्कुट । पलाडु गृजन चैव मत्या जग्ध्वा पतेन्नर ॥

" अमत्यैतानि षट् जग्ध्वा कृच्छ्र सातपन चरेत् । यतिचान्द्रायण वाऽपि शेषेषूपवसेदहरिति"॥ अत्र कामतोऽभ्यासे पतन । अज्ञानत औषधार्थे सकृद्भक्षणे सातपन । औषधार्थमेव ज्ञानत सकृदज्ञानतोऽभ्यासे च चान्द्र । पलाड्वाद्येकनाश्यरोगे तु नैव दोष । तथा [illegible] " । चतुर्विंशतिमते । [illegible] [illegible]यणव्रतमिति " ।

तृणराजस्ताल । ऊली पलाडु । पराशरः (११।१०)

" पीयूष श्वेतलशुन वृन्ताक फल्गृञ्जन । पलाडु वृक्षनिर्यास देवस्व कवकानि च ॥

" उष्ट्रीक्षीरमविक्षीरमज्ञानाद्भुजते द्विज । त्रिरात्रोपवासेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति " ॥ सुमतुः " लशुनपलाडुगृजनभक्षणे । सावित्र्यष्टसहस्रेण मूर्द्धिसपातान्नयेदिति " ।

१ ज्ञ—घम । २ ग्र—कवकं ज्ञ—कवच ।

एतन्मुखप्रवेशमात्रपरं । बृहस्पतिः

" अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणां च भक्षणे । रेतोमूत्रपुरीषाणां शुद्ध्यै चांद्रायणं चरेदिति " ॥

मिताक्षरायां स्मृतिः

" नालिकाशणशाकछत्राककुसुंभालाबुविड्भवान् । कुंभीककेषु वृंताककोविदारांश्च वर्ज्जयेत् ॥

" तथा कालप्ररूढानि पुष्पाणि च फलानि च । विकारवच्च यत्किंचित्प्रयत्नेन विवर्ज्जयेदिति " ॥

तथा " वटप्लक्षाश्वत्थदधित्थनीपकदंबमातुलिंगफलानि वर्ज्जयेत् " । यमः

" तंडुलीयककुंभीकव्रश्चनप्रभवांस्तथा । एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यव्रतं चरेदिति " ॥

कामतोऽभ्यासे तु वृद्धयमः

" नालिकां नालिकेरीं च श्लेष्मातकफलानि च । खट्वा वार्त्ताककुंभीकव्रश्चनप्रभवांस्तथा ॥

" भूतृणं शिग्रुकं चैव कुसुंभं कवकानि च । एतेषां भक्षणं कृत्वा चरेच्चांद्रायणं द्विजः " ॥

द्विजपदाच्छूद्रादेरनिषेधः । आपस्तंबः

" भक्षयेद्यदि नीलीं तु प्रमादाद्ब्राह्मणः क्वचित् । चांद्रायणेन शुद्धिः स्यादापस्तंबोऽब्रवीन्मुनिरिति " ॥

षट्त्रिंशन्मते

" शणपुष्पं शाल्मलं च करनिर्मथितं दधि । बहिर्वेदिपुरोडाशं जग्ध्वा नाद्यादहर्निशं " ॥ कौर्मे

" अलाबुं शिग्रुकं चैव जग्ध्वाऽप्येतद्व्रतं चरेत् । औदुंबरं च कामेन तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यतीति " ॥

शंखः "माहिषं गव्यमाजं च भक्ष्यं क्षीरेषु निर्दिशेत् । भुक्त्वा परस्य च क्षीरं मासं कुर्याद्व्रतं बुधः ॥

" अनिर्दशाहं गोक्षीरं माहिषं वाऽजमेव च । गोश्च क्षीरं विवत्सायाः संधिन्याश्च तथा पयः ॥

" संधिन्यमेध्यभक्षाया भुक्त्वा पक्षं व्रतं चरेत् ॥

" क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः । सप्तरात्रव्रतं कुर्याद्यतेस्तत्परिकीर्तितमिति " ॥

अनभ्यासे तु संवर्त्तः

" अवत्सैकशफा स्त्रीणां क्षीरं प्राश्य द्विजोत्तमः । अनिर्दशाया गोश्चैव त्रिरात्रं यावकं पिबेदिति" ॥

अकामतोऽनभ्यासे तु 'शेषेषूपवसेदहरिति'(५।२०)मनूक्त उपवासः । उष्ट्र्यादिक्षीरे [1] शातातपः

" *उष्ट्रीक्षीरपाने मानुषीक्षीरपाने पुनरुपनयनं तप्तकृच्छ्रं च । आममांसघृतसंधिन्यनिर्दशाया* गोः क्षीरप्राशने वृथामांसभक्षणेण च प्राजापत्यं " । कपिलाक्षीरपाने विशेषमाहापस्तंबः

"क्षत्रियश्चैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः । यः पिबेत्कापिलं क्षीरं न ततोऽन्योस्त्यपुण्यकृत्" ॥

भविष्यपुराणे

" कापिलं यः पिबेच्छूद्रो नरके स विपच्यते । हुतशेषं पिबेद्विप्रो विप्रः स्यादन्यथा पशुः " ॥

अन्यथा हुतशेषापाने तत्र शूद्रस्य कपिलाक्षीरपाने च्यवनेन ब्रह्महेति तान्त्र्यातिदेशः कृतस्तेन तस्य तत्र नवाब्दं इतरयोश्चांद्रायणमनादिष्टत्वात् । ब्रह्मपुराणे

" घृतात्फेनं घृतान्मांडं पीयूषमथवार्द्गोः । दधिक्षीरमथाज्यं च दुष्टायाश्चैव गोः पयः ॥

---

१ क्ष–त्य. २ ई–दधि इव धयर दुग्ध ।

" अनिर्दशायाश्च तथा सन्धिन्याश्च तथैव च । सगुड मरिचाक्त च तथा पर्युषित दधि ॥
" जीर्णतक्रमपेय तु नष्टस्वाद च फेनवत् । प्रमादाद्भक्षितैरेभिर्वैने पक्षव्रत चरेदिति " ॥
आर्द्रगो सद्यप्रसूताया । दुष्टाया व्याघ्रादिना । अथ मासभक्षणे मनुः (५।४८)
" नाकृत्वा प्राणिना हिंसा मासमुत्पाद्यते कचित् । न च प्राणिवध स्वर्ग्यस्तस्मान्मास न भक्षयेत् "॥
तत्र विशेषानुक्तावकामत सकृद्भक्षणे " शेषेपूपवसेदहरिति " मनूक्तं (५।२०) ।
कामतस्तु अनुपाकृतमासानीत्याद्युपक्रम्य ' मत्स्याश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यह वसेदिति ' ।
अकामाभ्यासे मनुः " भुक्त्वा मासमभक्ष्य च सप्तरात्र यवान्पिबेदिति " । कामतोऽभ्यासे
विष्णुः " अनर्चित वृथामास भुक्त्वा मास पयसा वर्त्तेतेति " । नरमासादिभक्षणे उशनाः
" नरमास श्वमास च गोमास चाश्वमेव च । भुक्त्वा पञ्चनखाना च महासातपन चरेत् " ॥
स्मृत्यंतरे
" जग्ध्वा मास नराणा च विड्वराह खर तथा । गवाश्वकुञ्जरोष्ट्राणा सर्वं पाञ्चनख तथा ॥
" क्रव्याद कुक्कुट ग्राम्य कुर्यात्संवत्सर व्रतम् " । यमः
मासमूत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमासमेव च । श्वगोमायुकपीना च तप्तकृच्छ्र विधीयते ॥
" उपोष्य वा द्वादशाह कूष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतमिति " ॥ अत्राद्यमकामत । कामतोऽपर ।
वृद्धयमः " शुष्कमासाशने विप्रो व्रत चान्द्रायण चरेदिति " । षट्त्रिंशन्मते " अजावि
महिषमृगाणाममासभक्षणे वेशनखरपिशाशने मतिपूर्वं त्रिरात्रमज्ञानादुपवास " इति ।
क्वचिन्मासभक्षणमनुजानाति याज्ञवल्क्यः (आ १७९)
" प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षिते द्विजकाम्यया । देवान्पितृन्समभ्यर्च्य खादन्मास न दोषभागिति "॥
यत्तु मनुः (५।५६)
" न मासभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफलेति " ॥
तदनुज्ञातपर । न तु निषिद्धपर । निषिद्धाचरणस्य पुण्याजनकत्वादिति शूलपाणिः ।
तन्न । ' सत्यपि पुरुषार्थे नानृत वदेदिति ' निषेधे दार्शपूर्णमासिकेन तेन निषिद्धाचरणस्यैव
क्रत्वुपकारत्वपुण्यजनकत्वदर्शनात् । तत्त्वतस्तु नात्र निषिद्धाचरण पुण्यजनक किंतु
प्रजापतिव्रत इव मासनिवृत्तिसंकल्प । यथैकस्या न भुञ्जीतेति निषेधत्वेऽपि व्रतविधिना
भोजनाभावसंकल्प फलाय विधीयते । एतेन " गृहेऽपि निवसन्विप्रो मुनिर्मासविवर्जनादिति "
(आ १८१) याज्ञवल्कीयमपि व्याख्यात । एतच्च फल सावत्सरिकसंकल्पस्य ।
" वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शत समा । मासानि च न खादेद्यस्तयो पुण्यफल सममिति "॥
मनूक्तं (५।५३) । योगीश्वर (आ १८०)
" वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभि । संमितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् "॥
हन्तृनाह मनुः (५।५१)

" अनुमता विशसिता विहता क्रयविक्रयी । सस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातका " ॥

अत्र च देवान्पितॄनिति सामान्यतोऽनुज्ञातमप्यजादिमास विप्रेण न भक्ष्य । तथा च मनुः (११।९५)

" यक्षरक्ष पिशाचाना मद्य मास सुरासवं । तद्ब्राह्मणेन नात्तव्य देवानामश्नता हवि " ॥

यत्तु मेधातिथिः ' निषिद्धमासपरमेतदि'त्याह । तन्न । विशेषनिषेधवैयर्थ्यापत्ते । न चायं दोषातिशयार्थ । यस्य हि निषेधस्य निषिद्धविषयत्वमेव नियत तत्र निषिद्धविषयात्वाभावगत्या दोषविशेष कल्प्यते । यथा नग्नासु अभ्यगनिषेधे सति पुन षष्ठ्या निषधो दोषातिशयार्थ । केचित्तु मासरसलोलुपा अपक्वमासविषयत्वमस्याहु । उपक्रमे यक्षरक्ष पिचाचानामित्युक्ते । यक्षादीना च क्रव्यात्वादपक्वमेव मासमन्न । तथोपसहारेऽपि "देवानामश्नता हवि "रित्युक्ते (म ११।९५)। देवाना च हवि पक्वमेव विप्रैर्भक्ष्य नापक्वमिति । तत्तुच्छ । न हि यक्षाद्य पक्व नाश्नति । क्रव्यात्त्व तु तेषा पक्वालाभेऽपक्वमप्यश्नतीत्यभिप्रायेण । देवाना हविश्चाममपि विहित यथा'ऽग्निहोत्रे तण्डुलैर्जुहोतीति' 'चिनाग्ना च दधिमधुघृत धाना उदक तण्डुलास्तत्ससृष्टप्राजापत्यमिति'। तथा पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजती त्यत्र पशुरूपाममासस्यैव देवतासबध उक्त । तस्मादुपक्रमे मासमात्रनिन्दार्थ एव । उपसहारोऽपि ब्राह्मणस्तुत्यर्थ एव । अत्र विशेष श्रीपितृकृते द्वैतनिर्णये द्रष्टव्य । अथ ब्रह्मचारिणो मधुमासभक्षणे प्रायश्चित्त देवलः

' मृतान्न मधुमास च यद्यश्नाति व्रती कचित् । त्रिरात्रोपोषित सम्यक् रात्रिमेका जले वसेत् " ॥

इदमज्ञानत सकृद्भक्षणे । ज्ञाने सवर्त्तः

" ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयान्मधुमास कथचन । प्राजापत्य च कृत्वाऽसौ मौञ्जीहोमेन शुध्यति ' ॥

मौञ्जीहोम पुनरुपयन । वसिष्ठः (२३।११–१२) " ब्रह्मचारी चेन्मधुमास मश्नीयाच्छिष्टभोजनीय द्वादशरात्र चरित्वा व्रतशेष समापयेत । सूतकभोजनेषु चैवमिति "। शिष्टभोजनीय शिष्टभोजनयोग्य विहितमित्यर्थ । अभक्ष्यमासादिभक्षणे प्रातिस्विक तदपि कार्यम् । अपरादमाह देवलः " अकामापन्न वाजसनेयेन दुष्यतीति " । अकामापन्न अकाम भक्षित । तथा ब्रह्मचार्यधिकारे बौधायनः (२।१।२५-२७) " स चेद्व्याधीयीत काम गुरोरुच्छिष्ट भैषज्यार्थे सर्वं प्राश्नीयाद्येनेच्छेत्तेन चिकित्सेत्स यदाऽगद स्यात्तदादित्यमुपतिष्ठेद्धस शुचिषदिति " । लघुहारीतः

" आमिषस्य तु यो माडे पक्वमश्नाति सक्त । कुशमूलविपक्केन त्र्यह क्षीरेण वर्त्तयेदिति " ॥

अथ शरीरमलभक्षणप्रायश्चित्तं । तत्र मलानाह मनुः (५।१३४)

" वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्कर्णविण्नखा । श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदो द्वादशैते नृणा मला " ॥

प्रायश्चित्तमाह योगीश्वरः (प्रा २९५)

१ घयर-ता । २ घ -श्या ।

" अज्ञानात्तु सुरा पीत्वा रेतोविण्मूत्रमेव च । पुन संस्कारमर्हंति त्रयो वर्णा द्विजातय " ॥

पुन सस्कार पुनरुपनयनम् । इद च प्रातिस्विकै शारीरमलभक्षण प्रायश्चित्ते समुच्चीयत इति **शूलपाणिः** । स्वतन्त्रमेव प्रायश्चित्तमित्यन्ये । अज्ञानत सकृद्भक्षणे तु **संवर्तः**

" विण्मूत्रभक्षणे विप्र प्राजापत्य समाचरेत् " । ज्ञानत सकृद्भक्षणे **अंगिराः**

' प्राजापत्य चरेद्वैश्योऽतिकृच्छ्र क्षत्रियश्चरेत् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रो विण्मूत्रभक्षण "॥

इति । यत्तु **वसिष्ठः** (२०।१९-२०) " मत्या मद्यपाने सुरायाश्चाज्ञाने कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ घृतप्राशन पुन सस्कारो मूत्रशकृच्छुक्राभ्यवहारेषु चैवमिति " तदपि विप्रस्य ज्ञानत सकृद्भक्षणे । अस्मिन्नेव विषये **गौतमः** (२३।२-३) " अमत्या मद्यपाने पयोघृत मुदकं वायु प्रतित्र्यह तप्तानि स तप्तकृच्छ्र । तत सस्कारो मूत्रपुरीषरेतसा प्राशने चैवमिति " । यत्तु **बृहस्पतिः** " रेतोमूत्रपुरीषाणा शुद्धचै चान्द्रायण चरेदिति " तज्ज्ञानतिपूर्वाभ्यासविषय । केशादिभक्षणे **षट्त्रिंशन्मते** " केशनखरुधिरप्राशने मतिपूर्व त्रिरात्रमज्ञानादुपवास " । यत्तु **स्मृत्यंतरं**

" केशकीटनख प्राश्य मत्स्यकण्टकमेव च । हेमतप्त घृत पीत्वा तत्क्षणादेव शुध्यति " ॥

तन्मुखमात्रप्रवेशविषय । **प्रचेताः**

" अन्ने भोजनकाले तु मक्षिकाकेशदूषिते । अनतर स्पृशेदापस्तच्चान्न भस्मना स्पृशेत् " ॥

अथ **क्रियादुष्टभक्षणे** । तत्रोच्छिष्टभक्षणे **मनुः** (११।१५९)

" बिडालकाकाखूच्छिष्ट जग्ध्वा श्वनकुलस्य च । केशकीटावपन्न च पिबेद्ब्राह्मी सुवर्चलाम् " ॥

पान त्वेकस्मिन्नेव दिने । एतच्चाकामत सकृद्भक्षणे । कामतस्तु **विष्णुः**

" पक्षिश्वापदजग्धस्य रसस्यान्नस्य भूयस । सस्काररहितस्यापि भोजने कृच्छ्रपादक " ॥

अकामतोऽभ्यासे **शातातपः** " श्वकाकावलीढशूद्रोच्छेषेण भोजने त्वतिकृच्छ्र इति " । कामतोऽभ्यासे यावक व्रत प्रकृत्य **शंखः**

" शुनामुच्छिष्टक भुक्त्वा मासमेक व्रती भवेत् । काकोच्छिष्ट गवाघ्रात भुक्त्वा पक्ष व्रती भवेत् " ॥

वृद्धविष्णुः " ब्राह्मण शूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्र पचगव्य पिबेत् । वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्र राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्र ब्राह्मणोच्छिष्टाशने त्वेकाहमिति " । " अकामतो विप्रस्य विप्राद्युच्छिष्ट-भोजने त्रिरात्रोपोषितो ब्राह्मी सुवर्चला पिबेत् । शूद्रोच्छिष्टभोजने षड्रात्रमभोजनमिति " । अकामतोऽभ्यासे तु **यमः**

" भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुद्ध्यति । भूभुजा सह भुक्त्वाऽन्न तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥

" वैश्येन सह भुक्त्वाऽन्नमतिकृच्छ्रेण शुद्ध्यति । शूद्रेण सह भुक्त्वाऽन्न चान्द्रायणमथाचरेदिति " ॥

इद कामाभ्यासविषयमिति **विज्ञानेश्वरः** । कामतोऽभ्यासे त्वेतन्न द्विगुण कल्प्यम् । **विज्ञानेश्वरमते** त्वकामतोऽभ्यासेऽर्द्धं कल्प्य । अन्त्योच्छिष्टभोजने तु **आपस्तंबः**

" अन्त्यानां भुक्तशेषं तु भक्षयित्वा द्विजातयः । चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धं च ब्रह्मक्षत्रविशां विधिरिति "॥ चान्द्रं चान्द्रायणं । अंगिराः

" चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे । चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सांतपनं चरेत् ॥

" षड्रात्रं त्रिरात्रं च वर्णयोरनुपूर्वशः " इति । " द्विजः शुद्धयेत्पराकेण शूद्रः कृच्छ्रेण शुध्यतीति " उत्तरार्द्धं पपाठ शूलपाणिः । सांतपनं महत् । इदमज्ञानतः सकृद्भक्षणे । ज्ञानतस्तु द्वैगुण्यं । पीतोच्छिष्टपाने वृद्धशातातपः

" पीतोच्छिष्टं तु पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः क्वचित् । त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्वामहस्तेन वा पुनरिति" । इदं चाकामतोऽभ्यासे । कामतश्च सकृत्पाने । कामतोऽभ्यासे तु वृद्धशातातपः

" पीतशेषं तु यत्किंचिद्भोजने मुनिभिः स्मृतं । अभोज्यं तद्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् " ॥ स्त्रीणामुच्छिष्टभोजने स्वापस्तंबः " शूद्रोच्छिष्टभोजनसप्तरात्रमभोजनं स्त्रीणां चेति " । इदं च कामतः सकृद्भक्षणे च । अकामतः षड्रात्रं । एतत्सहचारिशूद्रोच्छिष्टभोजने दर्शनादिति केचित् । परेऽर्द्धमेवाहुः । सहभोजने तु वृहद्व्यासः

" माता वा भगिनी वाऽपि भार्या वाऽन्याश्च योषितः ।
न ताभिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति " ।

यत्त्वंगिराः

" ब्राह्मण्या सह योऽश्नीयादुच्छिष्टं वा कदाचन । तत्र दोषं न मन्यन्ते सर्व एव मनीषिणः " इति । तदापद्विषयं विवाहविषयं वा । उच्छिष्टापवादमाहापस्तंबः " पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यं[१] " । आपदि शूद्रगृहभोजने तु पराशरः (११।१९)

" आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि । मनस्तापेन शुद्धयेत्तु द्रुपदानां शतं जपेत् " ॥ दीपोच्छिष्टभक्षणे षट्त्रिंशन्मते

" दीपोच्छिष्टं तु यत्तैलं रात्रौ रथ्याहृतं च यत् । अभ्यंगाच्चैव यच्छिष्टं भुक्त्वा नक्तेन शुध्यति"॥ तैलग्रहणाद्घृते न दोषः । अथ श्राद्धभोजने शंखः

" चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके मतः । पक्षत्रये अतिकृच्छ्रं स्यात्षण्मासे कृच्छ्रमेव च ॥

"आब्दिके कृच्छ्रपादः स्यादेकाहः पुनराब्दिके । अत ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छंखस्य वचनं यथेति"॥ मासिके आद्ये द्वितीयादिषु तु प्रायश्चित्ततारतम्यं कल्प्यं । षण्मासिकशब्देन ऊनषाण्मासिकमपि गृह्यते । एवमाब्दिकपदेन ऊनाब्दिकमपि दोषः पूर्ववदिति शेषः । तृतीयाद्याब्दिकेऽपि । "त्रिरात्रं वाऽन्यमासेषु प्रत्यब्दं चेदृशं स्मृतमिति" षट्त्रिंशन्मते प्रायश्चित्तोक्तेः ।

यत्तु भरद्वाजः

" भुक्त्वा चेत्पार्वणश्राद्धे प्राणायामान्षडाचरेत् । उपवासस्त्रिमासादि वत्सरांतं प्रकीर्तितं ॥

" प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपिंडने । असरूपे स्मृतं नक्तं मतमारणके तथा ॥

१ ई–भुक्ति इ–भुंक्त ।

"द्विगुण क्षत्रियस्यैतत्त्रिगुण वैश्यभोजने। साक्षाच्चतुर्गुण ह्येतत्स्मृत शूद्रस्य भोजने"॥ इति।
तत्र त्रिमासाद्यत्यापद्विषय। यत्तु हारीतः
"चान्द्रायण नवश्राद्धे प्राजापत्य तु मिश्रके। एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्त विधीयते"॥ इति।
तच्छंखवाक्यसमानविषयम्। मिश्रक संवत्सरान्तर्गतमित्यपरार्के। एकादशाहिकमित्यन्ये।
'चान्द्रायण नवश्राद्धे' इत्येतदाद्यनवश्राद्धविषय। 'प्राजापत्य तु मिश्रके' इत्याद्यमासिक-
विषयम्। द्वितीयनवश्राद्धादिषु षट्त्रिंशन्मतोक्तं
"प्राजापत्य नवश्राद्धे पादोन चाद्यमासिके। त्रैपक्षिके तदर्द्धं स्याद्द्वौ पादौ मासिके तथा॥
"पादोन कृच्छ्रमुद्दिष्ट षण्मासे च तथाब्दिके। त्रिरात्र चान्यमासेषु प्रत्यब्द तदह स्मृतमिति"॥
क्षत्रियादिश्राद्धभोजने तु तत्रैव
"चान्द्रायण नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृत। त्रैपक्षिके सांतपन कृच्छ्रं मासद्वये स्मृतम्॥
"क्षत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृत। वैश्यस्यार्द्धादिक प्रोक्त क्षत्रियात्तु मनीषिण॥
"शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वय। सार्द्धचान्द्रायण मासि त्रिपक्षे त्वेव स्मृत॥
"मासद्वये पराक स्यादूर्ध्वं सांतपन स्मृतमिति"॥ यत्तु हारीतः
"एकादशाहे तु त्र्यह भुक्त्वा संचयने तथा। उपोष्य विधिवद्भुक्त्वा कूष्माण्डैर्जुहुयाद् घृत"॥
यदपि विष्णुः
"प्राजापत्य नवश्राद्धे पादोन त्वाद्यमासिके। त्रैपक्षिके तदर्द्धं तु पंचगव्य द्विमासिके"॥ इति।
तदुभयमापद्विषयम्। भारद्वाजः
"अपांक्तेयान्यदुद्दिश्य श्राद्धमेकादशेऽहनि। ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वाऽन्न शिशुश्चान्द्रायण चरेत्॥
"आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति। सकल्पिते तथा भुक्त्वा त्रिरात्र क्षपण भवेदिति"॥
आमश्राद्ध इति नवश्राद्धविषय। यत्तु तत्रैव विष्णुः "आमश्राद्धाशने त्रिरात्रमिति"
तदापद्विषय। यत्तु शंखः "आमश्राद्धाशने विद्वान्मासमेक व्रत चरेदिति" तदभ्यासविषय।
सकल्पित इति षाण्मासिकादिविषय। मनुः (११।१९७)
"मासिकान्न तु योऽश्नीयादसमावर्त्तको द्विज। स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहमुदके वसेदिति"॥
यत्तु संवर्त्तः
"मृतकान्न नवश्राद्ध मासिकान्न तथैव च। ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयान्मधुमास कथचन॥
"प्राजापत्य तु कृत्वाऽसौ मौञ्जीहोमेन शुद्ध्यतीति"। तद्बुद्धिपूर्वविषय।
अनुक्तप्रायश्चित्ते तु सर्वत्र उशनाः
"दशकृत्व पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग्द्विज। तत सध्यामुपासीत शुद्ध्येच्चेत्तु तदनंतरमिति"॥
आमश्राद्धे तु सर्वत्रार्द्ध। तथा च षट्त्रिंशन्मते "आमश्राद्धे भवेदर्द्ध प्राजापत्यादि
सर्वदेति"॥

अथ **संस्कारान्नभोजने** प्रायश्चित्तविवेकेऽङ्गिराः

" जन्मप्रभृतिसंस्कारे बालस्यान्नस्य भोजने । असपिंडैर्न भोक्तव्यं श्मशानांते विशेषतः " ॥

व्यासः

" निवृत्ते व्रतहोमे तु प्राङ्नामकरणात्तथा । चरेत्सांतपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥
" अतोऽन्येषु तु भुक्त्वाऽन्नं संस्कारे तु द्विजोत्तमः । नियोगादुपवासेन शुद्ध्यते निंद्यभोजने" ॥

धौम्यः

"ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । जातश्राद्धे नवश्राद्धे द्विजश्चांद्रायण चरेत् " ॥

आपस्तंबः

" यानकालं नवश्राद्धं संग्रहे चैव भोजनम् । स्त्रीणां प्रथमगर्भे च द्विजश्चांद्रायणं चरेदिति" ॥

स्त्रीणां संग्रहो विवाहः । अथ **हस्तदत्तादिभक्षणे** प्रायश्चित्तमाह **यमः**

" माक्षिकं फाणितं शाकं गोरसं लवणं घृतं । हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु भोक्ता सांतपनं चरेत्" ॥

एतत्कामतः सांतपनं दिनत्रयसाध्यं । अकामतस्त्वाह **पराशरः**

" माक्षिकं फाणितं शाकंगोरसं लवणं घृतम् । हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु दिनमेकमभोजनमिति " ॥

फाणितं इक्षुरसविकारविशेषः । पर्यायदत्तान्नभोजने **वृद्धयाज्ञवल्क्यः**

" ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददन् । द्वयमेतदभोज्यं स्याद्भुक्त्वा तूपवसेदहरिति" ॥

शूद्रहस्तभोजनादौ तु **ऋतुः**

" शूद्रहस्तेन यो भुंक्ते पानीयं वाऽपि पिबेत्क्वचित् । अहोरात्रोषितो भूत्वा पंचगव्येन शुद्ध्यति" ॥

एवं याज्ञवल्क्योक्तेषु (आ. १६८)

" गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पैदा स्पृष्टं च कामत " इत्यादिष्वपि कल्प्यं प्रायश्चित्तं । **मनुः**

" घृतहीनं तु यो भुंक्ते नरस्त्वाहुतिपंचकं । पश्चाद् घृतेन यो भुंक्ते भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" ॥

वृथापाकान्नभक्षणे तु **शातातपः**

" यत्र नाश्नंति देवाश्च पितरश्च यथाविधि । वृथापाकः स विज्ञेयस्तस्य नाद्यात्कथंचन ॥
" वृथापाकस्य भुंजानः प्रायश्चित्तं चरेद्द्विजः । प्राणायामं त्रिरभ्यस्य घृतं प्राश्य विशुध्यति" ॥

लिखितोऽपि

" यस्य चाग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते । न तद्भोज्यं द्विजातीनां भुक्त्वा तूपवसेदहः" ॥

तथा

" वृथाकृशरसंयावपायसापूपशष्कुलीः । आहिताग्निर्द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं चरेदिति " ॥

अनाहिताग्नेस्तूपवासः । **पराशरः** (११।८)

" एकपंक्त्युपविष्टानां विप्राणां सहभोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥
" मोहाद्भुंजीत यस्तत्र पंक्तावुच्छिष्टभोजन. । प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रंसांतपनं तथा " ॥

---

१ घव—पादा।

एतच्च कामत । यत्तु माधवीये स्मृत्यंतरं
" यस्तु भुंक्ते द्विज पंक्त्यामुच्छिष्टाया कदाचन। अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यतीति"॥
तत् कामत । निंदितपंक्तिभोजनेऽगिराः
" यस्तु पंक्तिषु भुजीत कुत्सिताना विशेषत । अहोरात्रोषित स्नात पञ्चगव्येन शुद्ध्यति"॥
क्षत्रियादिपंक्तिषु विष्णुः " ब्राह्मण क्षत्रियपंक्त्यामुपविश्यासस्पृशन् यदा भुंक्ते तदा नक्तमाचरेद्वैश्यपंक्त्यामेकरात्र शूद्रपंक्त्या त्र्यहमाचरेदिति" ॥ इतिक्षत्रियादुष्टाशनप्रायश्चित्त॥
अथाभोज्यान्नाः । व्यासः
" गृध्रो द्वादश जन्मानि दश जन्मानि शूकर । श्वा चैव सप्तजन्मानीत्येव मनुरुवाच ह ॥
" शूद्रान्नेनोदरस्थेन य कश्चिन्म्रियते द्विज ।॥ भवेच्छूकरो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले" ॥
आपस्तंबः
" आहिताग्निस्तु यो विप्र शूद्रान्नेन प्रवर्त्तते। पञ्च तस्य विनश्यति आत्मा ब्रह्म त्रयोऽग्नय "॥
किंचिदपवदति हारीतः
" कदुपक्व स्नेहपक्वं पायस दधिसक्तव । एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत् " ॥
कदुर्भ्राष्ट्र । " क्लीबेऽम्बरीष भ्राष्ट्रोना कदुर्ना स्वेदनी स्त्रियामिति " कोशात्।
याज्ञवल्क्यः (आ १६६)
" शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मान निवेदयेत् " ॥
एतेषा चान्न सप्रोक्ष्य ग्राह्य । " संप्रोक्षयित्वा गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतमिति " विष्णुपुराणात् । आपस्तंबः
" आममन्न मधु घृत धाना क्षीर तथैव च । गुडमासरसा ग्राह्या निवृत्तेनापि शूद्रत "॥
सुमंतुः
" गोरसश्चैव सक्तु च तैल पिण्याकमेव च। अपूपान् भयक्षेच्छूद्राद्यच्चान्यत्पयसा कृतं"॥
पराशरः (११।१४)
" घृत तैल तथा क्षीर गुड तैलेन पाचित । गत्वा नदीतटे विप्रो भुजीयाच्छूद्रभोजित ॥
" आरनाल तथा क्षीर काजिक दधिसक्तव । स्नेहपक्व तथा चान्न शूद्रस्यापि न दुष्यति"॥
लिखितः
" भुक्त्वा वार्द्धुषिकस्यान्नमव्रतस्यासुतस्य च। शूद्रस्य च तथा भुक्त्वा त्रिरात्र स्यादभोजन"॥
इदमकामत । कामतस्तु शूद्रादीनुक्त्वा सुमंतुः
" भुजानोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपण त्र्यह । मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्र रेतोविण्मूत्रमेव चेति"॥
आवृत्तावधिक कल्प्य । याज्ञवल्क्यः

" यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ । तयोरन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्"॥

अथ रजकाद्यन्ने आपस्तंबः

" रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनाम् । यो भुङ्क्ते ब्राह्मणश्चान्नं शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु " ॥

एतत्कामतः । अकामतोऽर्द्धं । यत्तु रजकादीनभिधायाह यमः

"भुक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा पीत्वा च प्रतिगृह्य च । कृच्छ्राब्दमाचरेज्ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयमिति"॥

एतदभ्यासे । यत्तु संवर्त्तः

" अन्त्यजानां यदा भुङ्क्ते शूद्रो मोहात्कथंचन । एकरात्रोषितो भूत्वा दानं दत्त्वा विशुध्यति " ॥

तदापदि । अथ कापालिकान्ने । आपस्तंबः

" कपालिकान्नभोक्तृणां तन्नारीगामिनां तथा । ज्ञानात्कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयं " ॥ कृच्छ्राब्दमभ्यासविषयम् । अथ चाण्डालान्ने

" अन्त्यावसायिनामन्नं भोजयन्तस्तु कामतः । स तु चान्द्रायणं कुर्यात्तप्तकृच्छ्रमथापि वा " ॥

अत्र कामतश्चान्द्रायणमकामतस्तप्तकृच्छ्रं । यत्तु कृच्छ्रपादानुवृत्तौ वसिष्ठः(२०।१७) " एतदेव चण्डालान्नभोजने तत्र पुनरुपनयनं " । तदपि चान्द्रायणसमानविषयं । विष्णुः (५१।५७) " चण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् सिद्धं भुक्त्वा पराकं इति " । तद्बलात्कारोभोजितविषयं । यत्तु मनुसुमन्तू

"चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छतीति "॥

तत्र ज्ञानतोऽत्यन्ताभ्यासे तु पातित्योक्तेर्द्वादशाब्दं । वामनस्तु चतुर्विंशत्यब्दं । म्लेच्छादिभिर्बलाद्भोजितस्य कारिताशुभकर्मणः प्रायश्चित्तमाहापस्तंबः

" बलाद्दासीकृता ये तु म्लेच्छचाण्डालदस्युभिः । अशुभं कारिताः कर्म गवादिप्राणिहिंसनं ॥

" उच्छिष्टमार्जनं चैव तथा तस्यैव भोजनं । खरोष्ट्रविड्वराहाणामामिषस्य च भक्षणं ॥

" तत्स्त्रीणां च तथा सङ्गं ताभिश्च सह भोजनं । मासोषिते द्विजातौ तु प्राजापत्यं विशोधनं ॥

" चान्द्रायणं त्वाहिताग्नेः पराकस्त्वथ वा भवेत् । चान्द्रायणं पराकं च चरेत्संवत्सरोषितः ॥

" संवत्सरोषितः शूद्रो मासार्द्धं यावकं पिबेत् । मासमात्रोषितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुद्ध्यति ॥

" ऊर्ध्वं संवत्सरात्कल्प्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः । संवत्सरैस्त्रिभिश्चैव तद्भावं सन्निगच्छति"॥

शूलपाणिस्तु

" संवत्सरैश्चतुर्भिश्च तद्भावं सोऽधिगच्छति । न्हासो न विद्यते तस्य प्रायश्चित्तैर्दुरात्मनः "॥

इत्यत्र पपाठ । प्राजापत्यचान्द्रायणादि मासं मासमात्रे गवादिहिंसायां तु प्रातिस्विकं तत्तत्प्रायश्चित्तमेवाकामतो विहितं ज्ञेयं । आशौच्यन्ने छागलेयः

" प्राणायामशतं कृत्वा शुद्ध्यते शूद्रसूतके । वैश्ये षष्टिर्भवेद्द्वाभ्यां विंशतिर्ब्राह्मणे दश ॥

" एकाहं च त्र्यहं पञ्च सप्तरात्रमभोजनं " ॥ इदमकामतः । यत्तु मार्कण्डेयः

“ भुक्त्वा तु ब्राह्मणाशौचे चरेत्सातपन द्विज. ” । यत्तु शंखः “ ब्राह्मणस्य तथा भुक्त्वा शौचे मास व्रती भवेदिति ” । तदभ्यासविषय । अत्र सर्वत्र सूतकग्रहण मृतस्याप्युपलक्षण । अंगिराः

“ सूतके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारी विशेषत । पिबेत्पानीयमज्ञानात्समश्नीयात्स्पृशेयदि ॥
“ पानीयपाने कुर्वीत पचगव्यस्य भक्षण । त्रिरात्र भोजने प्रोक्त स्पृष्ट्वा स्नान विधीयते ” ॥

ब्राह्मे

“ योगो मघात्रयोदश्या· कुजरच्छायसज्ञक । मघेन्मघाया मघेन्दो हमश्चैव करे स्थित ॥
“ सूतके मृतके वाऽथ ग्रस्तयो शशिसूर्ययो । छायाया कुजरस्याथ भुक्त्वा तु नरक व्रजेत् ॥
“ भुक्त्वा प्रमादाद्विप्रस्तु सकृच्चान्द्रायण चरेत् ” ॥ एतच्च प्रायश्चित्त यज्जातीयस्याशौचिनोऽन्नं भुक्त तज्जात्युचितमाशौच कृत्वा तदन्ते कार्यं । तथा च विष्णुः (२२।७-८)
“ ब्राह्मणादीनामाशौचे य सकृदन्नमश्नाति तस्य तावदाशौच यावत्तेषा आशौचापगमे प्रायश्चित्त कुर्यादिति ” । ब्राह्मे “ मत्तोन्मत्तातुराणा च मुमूर्षोर्वा कदाचन ” । तथा
“ तद्गृहे नान्नमश्नीयात्प्रवसत्यग्निहोत्रिणि । एतेषा तु गृहे भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायण चरेदिति ” ॥

आपस्तंबो

“ म्लेछादीना पय पीत्वा पुष्करिण्या ह्रदेऽपि वा । जानुदघ्न शुचि ज्ञेयमधस्तादशुचि स्मृत ॥
“ तत्तोय य पिबेद्विप्र कामतोऽकामतोऽपि वा । अकामान्नक्तभोजी स्यादहोरात्र तु कामत ” ॥

इति । तत् जानुदघ्नेन । अत एव शातातपः

“अत्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिकेऽपि वा । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्त न विद्यते” ॥

अथात्यजभांडजले । पराशरः (६।२८)

“ भाडस्थमत्यजाना तु जल दधि पय पिबेत् । ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य शूद्रश्चैव प्रमादत ॥
“ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीना तु निष्कृति । शूद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तित' ॥ इति ।

इदमकामत । कामतस्त्वापस्तंबः

“ मद्यधम्लेछभाडेभ्यो यस्त्वाप पिबते द्विज । कृच्छ्रपादेन शुध्येत पुन सस्कारमर्हति ” ॥

शूद्रोदकपाने शातातपः “ यदि विप्र प्रमादेन शूद्रतोय पिबेत्स्वयम् ”इत्युपक्रम्य

“ उपोष्य बिल्वपत्राना पलाशस्य कुशस्य च । एतेषामुदक पीत्वा तेन शुद्धिमवाप्नुयात् ” ॥

अपवादमाह जाबालः

“ नवभाडे तु पानीय शूद्रविट्क्षत्रजन्मना । पेय तदपि विप्राणा पयो दधि तथैव च ” ॥

शंखः “ घृतदधिपयस्तक्राणामाकरभाडास्थितानामदोष ” इति । शातातपः

“ घृत तैल दधि क्षीर तथैवेक्षुरसो गुड । शूद्रभाडस्थित तक्र तथा मधु न दुष्यति ” ॥

प्रपादिजलपाने लघुहारीतः

" प्रपाजलं सीरघटस्य चैव द्रोणीजलं कोशविनिर्गतं च ।

" पीत्वाऽवगाहेत जलं सवासो उपोषितः शुद्धिमवाप्नुते च " । सीरघटः सीरवृक्षनिर्यासससाधारभूतं पात्रं । द्रोणी नौकाजलनिःसारणपात्रं । कोशविनिर्गतं कूपादेश्चर्मपुटकनिःसारितं । एतत्कामतः । सकृत् आपदि तु न दोष इत्याह स एव

" द्रोण्यामायसयुक्तायां छन्ने प्रावर्त्तके तथा । ग्रामप्रपाजलं चैव पीत्वाऽऽपत्सु न दुष्यति " ॥ छन्ने प्रावर्त्तके सेवके ज्ञात इति शूलपाणिः । यमः

" प्रपामरण्ये घटके च कूपे द्रोणीजलं कोशगतास्तथापः ।

" ऋतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाहुरापद्गतो भूमिगताः पिबेच्च " । आपदि तदेव जलं भूमिष्ठं कृत्वा पात्रांतरेणोद्धृतं पेयमित्यर्थः । अथ संसर्गदुष्टे विष्णुः

" मृद्वारिकुसुमादींश्च फलकंदेक्षुमूलकान् । विण्मूत्रदूषितान्प्राश्य चरेत्कृच्छ्रं च पादतः ॥

" सन्निकृष्टेऽर्द्धमेव स्यात्कृच्छ्रेऽप्यशुचिभोजने " । सन्निकृष्टत्वं महात्संसर्गः । इदं चाज्ञानतः सकृद्भक्षणे रसानुपलब्धौ च । ज्ञानतस्तु द्विगुणं । अभ्यासे त्वावृत्तिः । रसोपलब्धौ तु कामतो व्यासः

" संसर्गदुष्टं यच्चान्यत्क्रियादुष्टं च कामतः । भुक्त्वा स्वभावदुष्टं च तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्" ॥

अज्ञानतो रसोपलंभे त्वर्द्धं । संवर्त्तः

" केशकीटावपन्नं च नीलीलाक्षोपघातितं । स्नाय्वस्थिचर्मसंसृष्टं भुक्त्वा तूपवसेदहरिति " ॥ शातातपोऽपि " केशकीटावपन्नरुधिरमांसाः स्पृश्यस्पृष्टभ्रूणघ्न्यवेक्षितपतत्र्यवलीढश्वशूकरगवाघ्रातशुक्तपर्युषितवृथापक्वदेवान्नहविषां भोजने उपवासः पंचगव्याशनं चेति " । एतदुभयमाप्यकामतः । यत्तु शंखः

" दूषितं केशकीटैश्च मार्जारैर्मूषकैस्तथा । मक्षिकामशकैश्चैव त्रिरात्रं तु व्रतं चरेदिति " ॥ तदनापदि कामतः । रजस्वलादिसंस्पर्शे तु शंखः । " अमेध्यपतितचांडालपुल्कसरजस्वलावधूतकुणिकुनखिसंस्पृष्टानि भुक्त्वाऽतिकृच्छ्रं चरेदिति " । कुणिर्हस्तविकलः । एतत्कामतः । अकामतोऽर्द्धं । श्वादिस्पृष्टभोजने तु लघुविष्णुः

" शूद्रदृष्टं शुना वाऽपि संस्पृष्टं प्राश्य भोजनं । तप्तकृच्छ्रेण शुध्येत प्राजापत्येन वा पुनः ॥

" शक्त्या पराको दातव्य इति धर्मस्य निश्चयः ॥

" क्षत्रवैश्यादिकैर्दुष्टं गर्द्दभैः शूकरैस्तथा । पादहीनं चरेत्कृच्छ्रं शक्त्या सर्वं चरेद्द्विजः " । पाकोत्तरं केशकीटादिपाते तु प्रचेताः

" अन्नं भोजनकाले तु मक्षिकाकेशदूषितम् । अनंतरं स्पृशेदापस्तच्चान्नं भस्मना स्पृशेत् " ॥ तेन सह पक्वं तु त्याज्यं ।

" विशुद्धमपि चाहारं मक्षिकाकृमिजंतुभिः । केशरोमनखैर्वाऽपि दूषितं परिवर्जयेत् " ॥

१ घइल–दत्वा । २ झ–श्वा । ३ घ–तत । ४ घई–नि ।

इति **हारीतोक्तेः**। चडालादिदुष्टे तु **ब्रह्मपुराणे**

" चडालपतितामेध्यैः शुनखैः कुष्ठिना तथा। ब्रह्मसूतिकोदक्याकौलेयककुटुबिभिः॥
" दुष्टं वा केशकीटाक्तं मृद्भस्मकनकाम्बुभिः। शुद्धमद्यात्सहृल्लेखं प्रदुष्टं व्युष्टमेव चेति "॥

कौलेयकः श्वा। कुटुबी प्राणिविशेषः। सहृल्लेखं विष्ठादिस्मारकं। व्युष्टं पर्युषितं।

एतत्स्पृष्टभक्षणे तु **ब्रह्मपुराणे**

"चडालपतितामेध्यैः शुनखैः कुष्ठिना तथा। उदक्यासूतिकास्पृष्टं भुक्त्वा मासं वने वसेदिति"॥

क्लीबादिदुष्टे तु **शातातपः**

" क्लीबाभिशस्तपतितैः सूतिकोदक्यनास्तिकैः। दृष्टं नाद्यात्तदन्नं तु तस्य निष्कृतिरुच्यते॥
" तद्भुक्त्वोपवसेद्रात्रिं तत्स्पृष्टे तु चतुर्गुणं। उच्छिष्टे षड्गुणं प्रोक्तमभ्यासेऽष्टगुणं भवेदिति"॥

काकादिस्पृष्टमपवदति प्रायश्चित्तविवेके **यमः**

" देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्राकृतेषु च। काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तन्न विवर्जयेत्॥
" अन्नं तन्मात्रमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति। घृतानां प्रोक्षणाच्छुद्धिर्द्रवाणामभिपातनात्॥
" संस्पर्शाच्च भवेच्छुद्धिरपामग्नेर्घृतस्य च। छागेन मुखसंस्पृष्टं शुचि चैव हि तद्भवेत् "॥

यमः " गुडादिद्रव्यसंयुक्तं वर्ज्यं पर्युषितं दधि। तथैव यावकादीनि भक्ष्यादिरचितान्यपि "॥

अत्र प्रायश्चित्तं **ब्रह्मपुराणे**

" सगुडं न विशुद्धं च तथा पर्युषितं दधि। दीर्णतक्रमपेयं च नष्टस्वादं च फेणवत्॥
" प्रमादाद्भक्षितैरेभिर्वने पक्षमतं चरेत्। भुक्त्वा तु क्षारलवणं त्रिरात्रं तु वने वसेत् "॥
" सगुडं मरिचाक्तं च वर्ज्यं पर्युषितं दधीति " **मदनः** पपाठ।

अस्थ्यादिदूषितान्नाशने **ब्रह्मपुराणे**

"अस्थ्ना तु दूषितं चान्नं भुञ्जानस्तु यदा भवेत्। स्नात्वाऽर्कमर्घयित्वा तु घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति"॥

शवदूषितजलपाने **पराशरः** (११।३८)

" कूपे च पतितं दृष्ट्वा श्वसृगालौ च मर्कटं। अस्थिचर्मादिपतितं पीत्वाऽमेध्या अपो द्विज॥
" नारं तु कुणपं काकं विड्वराहं खरोष्ट्रकं। गावयं सौप्रतीकं च मायूरं खाड्गकं तथा॥
" वैयाघ्रमार्क्षसैंहं वा कूपे यदि निमज्जति। तडागस्याथ दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि॥
" प्रायश्चित्तं भवेत्पुंसां क्रमेणैतेन सर्वशः॥
" विप्रः शुध्येत्त्रिरात्रेण क्षत्रियस्तु दिनद्वयात्। एकाहेन तु वैश्यस्तु शूद्रो नक्तेन शुध्यति"॥

सुप्रतीको गजः। खाड्गो मृगविशेषः। **हारीतः**

" क्लिन्ने भिन्ने शवे चैव तत्रस्थं यदि तत्पिबेत्। शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्यात्तप्तकृच्छ्रमथापि वेति "॥

तत्कामतोऽत्यन्ताभ्यासे। कामतो मानुषशवोपहतजलपानाभ्यासे चान्द्रायणतप्तकृच्छ्रयोः शक्त्या व्यवस्था। शवदूषिते स्नानमात्रेऽपि **हारीतः**

"यदि कश्चित्ततः स्नायात्प्रमादेन द्विजोत्तमः। जपं त्रिषवणस्नानमहोरात्रेण शुद्ध्यति"॥
कामतो द्वैगुण्यादि कल्प्यं। वृद्धविष्णुः

"जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु महीतले। कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु न तु दूषणं॥
"वापीकूपतडागेषु दूषितेषु विशोधनं। घटानां शतमुद्धृत्य पंचगव्यं ततः क्षिपेदिति"॥

अंगिराः

"कूपे विण्मूत्रसंसृष्टे पीत्वा तोयं द्विजोत्तमः। त्रिरात्रेण विशुद्ध्येत्तु कुंभे सांतपनं स्मृतः"॥
अथ गुणदुष्टाशने। तत्र मनुः (११।१९३)

"शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः। तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्न व्रजत्यधः"॥
शुक्तः। कालं परिवासमात्रेण द्रव्यांतरसंसर्गकालपरिवासाभ्यां वा आम्लीभवति। अत्राकामतः "शेषेषूपवसेदहरिति" (५।२०) मनूक्त उपवासः। विष्णुरपि (२१।३९) "यवगोधूमजं पयोविकारं स्नेहाक्तं चुक्रुपानवं वर्जयित्वा पर्युषितं प्राश्योपवसेत्"। चुक्रुपानवं। सूपशास्त्रोक्तो व्यंजनविशेषः। कामतस्तु संवर्तः "लोहितान्वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा।
"केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युषितं तु यत्। कणोषपक्वं भुक्त्वा च त्रिरात्रं तु व्रती भवेदिति"॥
एतच्चामलकादिफलयुक्तकांजिकादि व्यतिरेकेण।

"कुंडिका सफला येषु गृहेषु स्थापिता भवेत्। तस्यास्तु कंजिका ग्राह्या नेतरस्याः कदाचनेति"॥
मिताक्षरायां स्मरणात्। मनुः (५।१०)

"दधि भक्ष्यं तु शुक्ते च सर्वं च दधिसंभवं। यानि चैवाभिषूयते पुष्पमूलफलैः शुभैरिति"॥

उद्धृतस्नेहादिषु तु गौतमः (९।५८) "उद्धृतस्नेहपिण्याकमथितप्रभृतीनि चाऽऽत्तवीर्याणि नाश्नीयात्" इत्युक्त्वा "प्राक्पंचनखेभ्यश्छर्दनं घृतप्राशनं चेति" (२३।२१)।
पर्युषितापवादमाह याज्ञवल्क्यः (आ. १६९)

"अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंभृतं। अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रिया"॥
अहुतान्नभोजने तु लिखित आह

"यस्य चाग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते। न तद्भोज्यं द्विजातीनां भुक्त्वा तूपवसेदहः"॥
संवर्त्तः

"शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिन्नभाजने। अहोरात्रोषितो भूत्वा पंचगव्येन शुद्ध्यति"॥
भिन्नापवादमाह देवलः "ताम्ररजतसुवर्णाश्मकांसशुक्तिस्फटिकानां भिन्नमभिन्नमिति"॥
भिन्नभाजनं कार्यं।

'भिन्नकास्ये तु योऽश्नीयात्सपा स्नात्वा जपेद्द्विज ।गाय यष्टसहस्र तु एकभक्तस्तदा शुचिरिति"॥
बौधायनोक्तेः । एतच्च ज्ञानत । अज्ञानतस्तु **पराशरः**
" भिन्नभांडे तु भुजानो ह्यज्ञानेन द्विजोत्तम । सुवर्णोदकसस्पृष्टघृत प्राश्य विशुद्ध्यति " ॥
मिताक्षरायां स्मृत्यंतरे
" वगार्काश्वत्थपत्रेषु कुभीतिंदुकपत्रयो । कोविदारकदंबेषु भुक्त्वा चाद्रायण चरेत्" ॥
तथा । " पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैदव चरेत् । वानप्रस्थो यतिश्चैव लभेत चाद्रक फलं"॥
पलाशो ब्रह्मपलाश इति **स्मृत्यर्थसारे हेमाद्रौ** च । अथ **कालदुष्टाशने** । **ब्रह्मपुराणे**
" सूतके मृतके वाऽपि ग्रस्तयोश्चन्द्रसूर्ययो । छायाया कुजरस्याथ भुक्त्वा तु नरक व्रजेत् ॥
"भुक्त्वा प्रमादाद्द्विजस्तु सम्यक् चाद्रायण चरेत्"। **षटत्रिंशन्मते**। " चद्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा
प्राजापत्येन शुद्ध्यतीति " । तदकामत । **बृहन्नारदीये**
" अर्कद्विपर्वरात्रौ च चतुर्दश्यष्टमी दिवा । एकादश्यामहोरात्र भुक्त्वा चाद्रायण चरेत्" ॥
ग्रहणसन्निहितनिषिद्धकाले अज्ञानतो भोजने तु चद्रसूर्यग्रह प्रकृत्य **षटत्रिंशन्मते** "तस्मि-
न्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यतीति "। **प्रायश्चित्तविवेके संवर्त्तः**
" अपोशानमकृत्वा तु यो भुक्ते नापदि द्विज ।भुजानस्तु यदा ब्रूयाद्गायत्र्यष्टशत जपेत् "॥
अष्टशतमष्टोत्तरशत । **स एव**
" अनाचात निवेद्यस्तु भक्षयेद्वाऽपि किंचन।गायत्र्यष्टसहस्र तु जप्य कृत्वा विशुद्ध्यति"॥
लघुहारीतः
" विना यज्ञोपवीतेन भुक्ते च ब्राह्मणो यदि।स्नानं कृत्वा जप चैव उपवासे विशुद्ध्यति "॥
ब्रह्मपुराणे
" रेतोमूत्रपुरीषाणामुत्सर्गश्चेत्प्रमादत । तदादौ तु प्रकर्त्तव्या तेन शुद्धिर्मृद्भुवि ॥
"पश्चादाचम्य तु जले जप यमघमर्षण "। एतदनगीर्णग्रासेन । सकृन्निगीर्णग्रासे तु **आपस्तंब**
" भुजानस्य तु विप्रस्य कदाचित्स्रवते गुद । उच्छिष्टमशुचित्व च प्रायश्चित्तं कथ भवेत् ॥
" आदौ कृत्वा तु वै शौच तत पश्चादुपस्पृशेत् । अहोरात्रोषितो भूत्वा पचगव्येन शुद्ध्यति "॥
यत्तु शातातपः
"मूत्रोच्चारसमुत्सर्गे मोहात् भुक्तेऽथ वा पिबेत्। त्रिरात्र तत्र कुर्वीत इति शातातपोऽब्रवीदिति"॥
तद्भूयो ग्रासाशने । **आपस्तंबः**
' मूत्रोच्चार सकृत्कृत्वा अकृत्वा शौचमात्मन ।मोहाद्भुक्त्वा त्रिरात्र तु यवान्पीत्वा विशुद्ध्यतीति'॥
मूत्रपद पुरीषादेरुपलक्षण । **शातातपः**
"अन्तर भोजनकाले चेदशुचिर्भवति द्विज । भूमौ निक्षिप्य त ग्रास स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति॥

१ नखईयर-दुष्टाशन

" भक्षयित्वा तु तं ग्रासमहोरात्रेण शुद्ध्यति । अशित्वा सर्वमन्नं तु त्रिरात्रेण विशुध्यतीति" ॥
तैलाभ्यंगादिनास्नाननिमित्ते अकृतस्नानस्य संवर्त्तः

" समुत्पन्ने द्विजः स्नाने भुंजीताथ पिबेत्तथा । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत्स्नात्वा समाहितः" ॥
अष्टसहस्रमष्टाधिकसहस्रं । एतच्च सकृदभ्यासे शंखः

" नीलं वस्त्रं परीधाय भुक्त्वा स्नानार्हको भवेत् । त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याच्छित्त्वा गुल्मलतां तथेति" ॥

क्रतुः

"आसनारूढपादो वा वस्त्रार्द्धप्रावृतोऽपि वा । मुखेन भमितं भुक्त्वा कृच्छ्रं सांतपनं चरेदिति" ॥
एवमेव स्थितप्रह्वगच्छच्छयानैरन्नभोजने एकाहत्र्यहादीन्यभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तानि योजनीयानि ।
पराशरः (६।६३)

"भुंजानश्चैव यो विप्रः पादं हस्तेन संस्पृशेत् । स्वमुच्छिष्टमसौ भुंक्ते यो भुंक्ते भुक्तभाजने ॥
"पादुकास्थो न भुंजीत पर्यंकस्थः स्थितोऽपि वा । श्वानचंडालदृष्टश्चैव भोजनं परिवर्जयेत्" ॥ इति ।

इति कर्तृदुष्टाशने प्रायश्चित्तं । अथ वाग्दुष्टभावदुष्टाशने । ब्रह्मपुराणे

"भक्ष्यं त्वभक्ष्यवाक्येन यो वदेद्दोषधर्मतः । गुरोरपि न भोक्तव्यं वाग्दुष्टं तन्महापक्षादिति" ॥
यत्र वर्णाकारादिनाऽभक्ष्यबुद्धिर्विषादिशंका वा जायते तद्भावदुष्टं । तत्राकामतः सकृद्भक्षणे
भावदुष्टादि प्रकृत्य गौतमः (२३।२६) " छर्द्दनं घृतप्राशनं चेति " । कामतस्तु शंखः
" वाग्दुष्टं भावदुष्टं च भाजने भावदूषिते । भुक्त्वाऽन्नं ब्राह्मणः पश्चात्त्रिरात्रं तु व्रती भवेदिति" ॥

हारीतः

" शंकितं प्रतिषिद्धान्नं विद्विष्टान्नमथापि वा । यदि भुंजीत विप्रो यः प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥
" एकरात्रोपवासश्च गायत्र्यष्टशतं जपेत् । प्राशयेत्पंचभिर्मंत्रैः पंचगव्यं पृथक्पृथगिति " ॥

इति सुरापानप्रसक्तानुप्रसक्तप्रायश्चित्तं ।

अथ सुवर्णस्तेये । आपस्तंबः " ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकमिति " ॥ " ते सुवर्णस्तु षोडशेति " याज्ञवल्क्योक्तेः (आ. ३६३) । सुवर्णशब्दः षोडशमाषोन्मितहेमवचनः । एवं चेतोऽन्यूनहरणे न महापातकं । प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः (प्रा. २५८) " अनिवेद्य नृपे शुद्ध्येत्सुरापव्रतमाचरन्निति " । सुरापव्रतं द्वादशाब्दं । " सुवर्णस्तेयानुवृत्तौ महाव्रतं वा द्वादशाब्दानि कुर्यादिति " कल्पतरौ विष्णूक्तेः । " द्वादशभिर्वर्षैर्महापातकिनः पूयते " इति हारीतोक्तेश्च । युगपदनेकसुवर्णहरणेऽप्येकमेव प्रायश्चित्तं नावृत्तिः । हरणक्रियाया एकत्वात् । ब्रह्मवधादौ तु हननक्रियाभेदादावृत्तमेव प्रायश्चित्तं । प्रायश्चित्तांतरे आह स एव " आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिकृत् "।

अत्रात्मसमस्वर्णदानं धनवद्विषयं तत्राशक्तस्तु विप्रतुष्टिकृत्सुवर्णं दद्यात् । यत्तु व्यासः
"एतदेव व्रतं स्तेने पादन्यूनं समाचरेदिति" तन्निर्गुणस्वामिकसुवर्णापहारविषयमिति
निबंधकृतः । वयं तु पादोनसुवर्णापहारविषयमिति प्रतीमः । यदप्यपरार्के
"त्रिः षडब्दं वा चरेत्कृच्छ्रं यजेद्वा क्रतुना द्विजः । तीर्थानि वा भ्रमन् विप्रस्तत स्तेयाद्विमुच्यते"॥
इति तत् क्षुत्क्षामकुटुम्बभरणाय निर्गुणस्वामिकसुवर्णापहारविषयमिति केचित् । ९
युक्तं तु पूर्वरीत्याऽर्द्धसुवर्णापहारविषयत्वं साम्यातिदेशविषयीभूताश्वरत्नाद्यपहारविषयत्वं वा
क्रतुरत्र स्वर्जिदादिः । तीर्थभ्रमणं चाशीत्यधिकशतयोजनगमनं द्रष्टव्यम् । यत्त्वापस्तंबः
"स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुतल्पं च गत्वा चतुर्थकालमितभोजना अपोऽभ्युपेयुः सवनानु
कल्पं स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैः पापं नुदंतीति" । यदप्यंगिराः
"महापातकसंयुक्ता वर्षैः शुद्ध्यंति ते त्रिभिरिति" तदुभयं यदापहारोत्तरमेवानुतापेन १०
स्वामिने प्रत्यर्पयति तद्विषयमिति प्राञ्चः । अन्ये तु सुवर्णचतुर्थांशापहारविषयत्वमाहुः ।
वस्तुतः सगुणविप्रस्य निर्गुणविप्रस्वामिकसुवर्णापहारविषयत्वं युक्तं । तथा च भविष्ये
"विप्रस्य गुणवान्विप्रो निर्गुणस्यापहृत्य च । चतुर्थकाले भुञ्जानस्त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहतीति" ॥
विषयांतरमप्युक्तं तत्रैव
"यदा च निर्गुणः स्वामी क्षत्रियो वैश्य एव च । हृत्वा च ब्राह्मणो वीर तदापस्तंबभाषितं"॥ ११
तत्रैव "क्षत्रियस्य गुणाढ्यस्य हृत्वा विप्रस्तु निर्गुणः । चतुर्थकाले भुञ्जानस्त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहतीति"॥
इदं च वाक्यद्वयं न्यूनाधिकपरिमाणविषयत्वादविरुद्धं । यत्तु सुमंतुः
"सुवर्णस्तेयी मासमविच्छिन्नमष्टसहस्रमाज्याहुतीर्जुहुयात्प्रत्यहं त्रिरात्रमुपवासस्तप्तकृच्छ्रं च
पूतो भवतीति" । यच्चापस्तंबः "स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा संवत्सरं चरेदिति" तत्सुवर्ण
द्वादशभागापहारविषयं । यत्तु सुमंतुः "सुवर्णस्तेयी द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवतीति" २०
तन्मानसापहारविषयमिति प्राञ्चः । निष्फलस्वामिकप्रवृत्तिविषयत्वं तु सम्यक् । मिताक्षरायां
इदं मनसि पापं ध्यात्वा प्रणवपूर्वा व्याहृतीर्मनसा जपेत् । व्याहृत्य प्राणायामं त्रिरात्रं
चरेत् । प्रवृत्तः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेदिति । व्याहृत्याभिलप्य । षट्त्रिंशन्मते
"यवमात्रे सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयं ॥
"सुवर्णकृष्णलं ह्येकमपहृत्य द्विजोत्तमः । कुर्यात्सांतपनं कृच्छ्रं तत्पापस्यापनुत्तये ॥ २१
"अपहृत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजाधमः । गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्व्यपोहतीति" ॥
"सुवर्णस्यापहरणे वत्सरं यावकी भवेत् । ऊर्ध्वं प्राणांतिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्महव्रतं" ॥
वत्सरमिति सुवर्णपरिमाणद्वादशामाषाधिकहेमविषयं । प्राणांतिकं तु ज्ञानपूर्वकापहारविषयं ।
अज्ञानतस्तु द्वादशाब्दं विप्रस्य । यत्तु भवदेवः

१ घनयइर-शक्त । २ ईहा प्य ।

"विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्द्धं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्यते" ॥ इति । विष्णूक्तेः "क्षत्रियादे पादपादहानिरिति" । तदयुक्तं । द्विविधं हि स्तेयं बलावष्टम्भेन क्रियमाणं साहसाख्यमेकमपरं च चौर्यं । तत्राद्ये पादोनादिबाधकेन चतुर्विधसाहसविषयेण 'पर्षद्या ब्राह्मणानामि'त्यङ्गिरोवचसोक्तस्य द्वैगुण्यस्यैव न्याय्यत्वात् द्वितीयेऽपि विप्रस्वामिकसुवर्णस्य 'देवब्राह्मणराज्ञां तु विज्ञेयं द्रव्यमुत्तममिति' नारदेनोत्तमद्रव्यतोक्तेस्तत्र च दण्डभूयस्त्वात्तथा "गोषु ब्राह्मणसंस्थासु" इत्यनेन विप्रस्वामिकगोवधे दण्डगौरवात् "विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वमिति" वचनाच्चात्रापि क्षत्रियादीनां प्रायश्चित्ताधिक्यमेवोचितं न तु पादन्यूनमिति । कामतः सुवर्णस्तेये तु याज्ञवल्क्यः (प्रा २०४) "ब्राह्मणस्वर्णहारी तु राज्ञे मुसलमर्पयेत् । स्वकर्म ख्यापयंस्तेन हतो मुक्तोऽथ वा शुचिः" ॥ मुक्तः प्रहृतोऽपि जीवन् त्वप्रहत एवेत्यर्थः । 'अप्रहतेनस्वी राजेति' गौतमेनाप्रहारे राज्ञो दोषोक्तेः (१२।४२)।

"ततो मुसलमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयं । यदि जीवति स स्तेनस्ततः स्तेयाद्विमुच्यते" ॥ इति संवर्ताच्च । एतेन 'स्तेनपोऽप्याणां बहूनां मृतिसम्भावनायामपहतोऽपि जीवन् शुद्ध' इति माधवोक्तिरपास्ता । मानाभावाच्च । भविष्ये

"महत्यपहृते पुत्र तथाल्पे च हृते गृह । हृतद्रव्यविशेषाद्वै स्वामिनस्तस्करस्य च ॥

"प्रयोजनविशेषाच्च विशेषाद्देशकालयोः । अनुबन्धविशेषाच्च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्" ॥ तत्रैव

"यद्यस्यापहृतं द्रव्यं तत्तस्यैव विनिर्दिशेत् । प्रायश्चित्तं ततः कुर्यादेवं शुद्धिमवाप्नुयात्" ॥ विष्णुः (५२।१४)

"दत्त्वैवापहृतं द्रव्यं धनिकस्याप्युपायतः । प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात्कल्मषस्यापनुत्तये" ॥ अत्र विशेषमाह मनुः (११।१६४) "चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये" इति । तत् द्रव्यं निर्यात्य स्वामिने दत्वा शुद्धये प्रायश्चित्तयोग्यत्वार्थमित्यर्थः । अत एव भविष्ये "तन्निर्यात्येति वाक्यं तु प्रवदन्ति मनीषिणः । तत्पूर्वं चैव योग्यस्य सूचकं नात्र संशयः" ॥ तत्पूर्वं प्रातिस्विकप्रायश्चित्तात् पूर्वं योग्यस्येति भावप्रधानो निर्देशः । योग्यत्वस्येत्यर्थः । केचित्तु सुवर्णपरिमाणादून चोरितं धनं स्वामिने दत्वाऽस्य शुद्धये सान्तपनकृच्छ्रं कुर्यादिति मानवीयस्यार्थः । तच्छब्देन सुवर्णमितं पूर्वं ततो न्यूनं योग्यस्य शुद्धेः कारकमिति तु भविष्यस्यार्थ इत्याहुः । सुवर्णस्तेये तु एकादशगुणाधिकं चोरितं धनं स्वामिने देयं । तथा च मिताक्षरायां

"स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः । स्वामिनेऽपहृतं देयं हर्त्रा त्वेकादशाधिकं" ॥

---

१ ह्य—से । २ ह्य—रे ।

लघुविष्णुः

" स्तेये ब्रह्मस्वभूते तु सुवर्णहरणे कृते । पश्चात्तेनैव दातव्य तस्मै ह्येकादशाधिक ।
" गुणसशुद्धिमावाय ततश्चाद्रायणत्रय । सवत्सरेण दातव्य निपुणा शुद्धिमिच्छता ॥
" अभावे काचनस्य स्याद्व्रतमेतच्चतुर्गुण । चरेद्यतात्मा नि सग पूर्णं वर्षचतुष्टय ॥
" समाप्ते काचन गाश्च रजत चापि शक्तित । देयमत्र द्विजाग्र्येभ्य शुभ पापोपशातय" ॥ इति ।

गुणसशुद्धिरात्मशुद्धि । चाद्रायणत्रयमिति । यवमध्यादीनि त्रीणि चाद्रायणवत्सर-मभ्यसेदित्यर्थ । इद च दोषप्रायश्चित्तादिक रसवेधाद्यापादितसुवर्णसादृश्ये ताम्रादौ न भवति । सुवर्णत्वजातिसमवायाभावात् ।

अथ सुवर्णस्तेयसमेषु मनुः (११।५७)

"निक्षेपस्यापहरण नराश्वरजतस्य च । भूमिवज्रमणीना च रुक्मस्तेयसम स्मृत " ॥ स्मृत्यतरे
" पुरुषाणा कुलीनाना नारीणा च विशेषत । मुख्याना चैव रत्नाना हरणे वधमर्हति" ॥

याज्ञवल्क्यः (प्रा २५०)

" अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरण तथा । निक्षेपस्य च सर्वस्य सुवर्णस्तेयसमितम् " ॥

मनुष्यग्रहणेनैव सिद्धे स्त्रीपद षडब्दावृत्त्यै । विष्णुः "ब्राह्मणभूहरण सुवर्णस्तेयसममिति " ॥ अत्र षडब्दमित्युक्त परिभाषायां । अल्पमूल्यरत्नादौ तु चतुर्विंशतिमते " रत्नाना हरणे विप्रश्चरेच्चाद्रायणत्रयमिति " । मनुरपि (११।१६७)

" मणिमुक्ताप्रवालाना ताम्रस्य रजतस्य च । अय कास्योपलाना च द्वादशाह कणान्नता" ।

स एव (११।१६२)

" मनुष्याणा तु हरणे स्त्रीणा क्षेत्रगृहस्य च । वापीकूपतडागाना शुद्धिश्चाद्रायण स्मृतमिति" ॥

मनुष्यो दास । स्त्री दासी । स्मृत्यतरे

" रूप्य हृत्वा द्विजो मोहाच्चरेच्चाद्रायणव्रत । गद्याणदशकादूर्ध्वमाशताद्द्विगुण चरेत् " ॥
"आमहस्राच्च त्रिगुणमूर्ध्वं हेमविधि स्मृत" इति । गद्याणो गुर्जरदेशे प्रसिद्ध । रत्नताम्राय काम्यमनुष्यापहारेष्वपि प्रायश्चित्तेयत्तायामियमेव मूल्येयत्ता ज्ञेया । मनुः (११।१६२)

"धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्द्विजोत्तम । सजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुद्ध्यतीति "॥

स्मृत्यंतरे " अष्टापद्य स्तेयकिल्बिष शूद्रस्य द्विगुणोत्तराणीतरेषामिति " । किल्बिष दड । स शूद्रस्यापह्रियमाणद्रव्यादष्टगुण । विट्क्षत्रविप्राणा तु षोडशद्वात्रिंशच्चतु षष्टिगुण इत्यर्थ । अत एव मनु (८।३३८)

" अष्टापद्य हि शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिष । षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य तु ॥
" ब्राह्मणस्य चतु षष्टि पूर्णं वाऽपि शत भवेत् " । शंखः

१ ह्र-कर्तव्य । २ ब-पादमादि ३ अ-माचरान् । ३ ख-पशाय यर-मलाव ।

" तथा धनस्यापहारे मणीना रजतस्य च । धान्यापहरणे चैव कुर्यात्संवत्सर व्रतमिति " ॥

इद च दशकुम्भधान्ये तन्मूल्ये च धनाद्यपहृते ज्ञेय । " धान्य दशभ्य कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिके वध " इति मनूक्तेः (८।३२१) । कुम्भमाह कात्यायनः "दशद्रोणा भवेत्खारी कुम्भोऽपि द्रोणविंशतिरिति " । द्रोणस्तु

" पल च कुडव प्रस्थ आढको द्रोण एव च । धान्यमानेषु विज्ञेया क्रमशोऽमी चतुर्गुणा" ॥

इत्येव क्रमाज्ज्ञेय । यत्तु जाबालः

" पक्वान्नमौषध तैल शय्यासन उपानहो । कांस्यायस्ताम्रसीस वा अर्द्ध कृच्छ्रार्द्धमेव च ॥

" उदके फलमूलेषु पुष्पपर्णसुगन्धिषु । क्षुद्राडमधुमासेषु सतोष्य स्वामिन तत ॥

" पाप निवेद्य विप्रेभ्य प्रायश्चित्तेन युज्यत " इति । कृच्छ्रार्द्ध पादमित्यर्थ । तदधिकपरिमाण गुडादिविषय । जाबालः

"मणिमुक्ताप्रवालाना ताम्रस्य रजतस्य च । अय कांस्योपलाना च द्वादशाह कणान्नतेति" ॥

द्वादशगुणप्रायश्चित्तदर्शनात्तन्मूल्याद्द्वादशगुणमूल्यमणिमुक्ताद्यपहार इद । यत्तु विष्णुः

" रजताश्वगोभूमिकन्याना सकृद्धरणे चान्द्रायणमिति " तत्किञ्चिदधिकविषय ।

मनुः (११।१६८)

" कार्पासकीटजोर्णाना द्विशफैकशफस्य च । पक्षिगन्धौषधीना च रज्वाश्चैव त्र्यह पय" ॥ इति । कीटजा पट्टादय । देवद्रव्यापहारे सुमंतुः " देवद्विजद्रव्यहर्त्ताऽप्सु निमग्नोऽघमर्षणमावर्त्तयेदिति" । अत्र संवत्सरप्रथमात्तावत्कालीना वृत्तिर्ज्ञेया ।

स्तेयप्रसङ्गाद्वृत्त्युच्छेदे प्रायश्चित्तमाह शङ्खः

" यस्य यस्य तु वर्णस्य वृत्त्युच्छेद समाचरेत् । तस्य तस्य वधे प्रोक्त प्रायश्चित्त समाचरेत् ॥

" अप्रत्हत्य तु वर्णाना विप्रो भूमिं प्रमोदत । प्रायश्चित्त वधे प्रोक्त ब्राह्मणानुमते चरेन्निति" ॥

एतच्च वृत्त्यर्हभूम्यपहारे ज्ञेय । अत्र चापहारशब्दस्य बलात्स्वानपूर्वं परस्वादानवाचित्वात्प्रमादत इति शास्त्रार्थपरिज्ञानपर । अतोऽभयजवधनिमित्तिकप्रायश्चित्तातिदेशात्पादोन । तच्च कामे कामोक्तस्य अकामे त्वकामस्योचेति । स्तेयापवादमाह शंखः

" अस्तेयमग्नये काष्ठमस्तेय च तृण गवे । कन्याहरणमस्तेय यो हरत्यनलङ्कृतामिति " ॥

कन्याहरण राक्षसविवाहपर । मनुरपि (८।३४२)

" द्विजोऽध्वग क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूल्के । आददान परक्षेत्रान्न दण्ड दातुमर्हति " ॥

तथा

" चणकव्रीहिगोधूमयवाना मुद्गमाषयो । अनिषिद्धैर्गृहीतव्यो मुष्टिरेक पथि स्थितै ॥

---

१ स्वधरय–प्रसादत ।

" तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता । अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्य हीनकर्मण " ॥ इति (११।१६) । इति भट्टनीलकंठकृते प्रायचित्तमयूखे स्तेयप्रायश्चित्तानि[1] ।

अथागम्यागमनप्रायश्चित्तानि । तत्र गुरुतल्पे शंखः

" अध शायी जटाधारी पर्णमूलफलाशन । एककाल समश्नन्वै वर्षे तु द्वादशे गते ॥

" रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पग । व्रतेनैतेन शुद्ध्यन्ति महापातकिनास्त्विम " इति । गुरुतल्पगो गुरुभार्यागामी । गुरु पिता । अत एव संवर्त्तः

" पितृदारान्समारुह्य मातृवर्ज्ज नराधम । भगिनीं च निजा गत्वा निष्कृतिर्न विधीयत " ॥ इति । निष्कृतिर्व्रतरूपः । मरणरूपा त्वस्त्येव

" पितृभार्यां तु विज्ञाय मातृवर्ज्ज नराधम । जननीं वाऽथ विज्ञाय नामृत शुद्धिमाप्नुयादिति " ॥ षट्त्रिंशन्मतात् । अत्र जननीगमन न महापातक किंत्वतिपातक । " मातृगमन दुहितृगमन स्नुषागमनम् " इत्यतिपातकानीति विष्णूक्तेः (३४।१) । " मातृदुहितृभगिनीस्नुषागमनान्यतिपातकानीति " भवदेवीये वृद्धहारीतोक्तेश्च । एतेन गुरुश्चासावगनेति कर्मधारयेण " जननीगमन महापापमिति " भवदेवोक्तिरपास्ता । यत्तु शूलपाणिः

" आचार्यस्तु पिता ज्येष्ठो माता चैव महीपतिः । मातुल श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ॥ " वर्णश्रेष्ठ पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मता " इति देवलोक्तेः । " आचार्य श्रेष्ठो गुरूणामिति " गौतमोक्तेः (२।५६) । " त्रय पुरुषस्य गुरवो भवन्ति माता पिता आचार्यश्चेति " (३१।१–२) विष्णूक्तेश्चाचार्यादिपत्नीगमनमपि महापापमित्याह तन्न । " आचार्यपत्नीं स्वसुता गच्छस्तु गुरुतल्पग " इत्याचार्यादिपत्नीषु गुरुतल्पातिदेशविरोधात् । न चातिदेशो हीनवर्णपत्नीपरो मानाभावात् । देवलादिवचासि त्वाचार्यादीना पूज्यत्वपराणि । कथ च " गुरोश्चालीकनिर्बंध " (११।५५) इत्यत्र गुरुपद केवल-पितृपरमत्र त्वाचार्यादिपरमिति विरुद्ध शूलपाणेर्वच श्रद्धेय । प्रायश्चित्तांतरमाह गिराः " महाव्रत चरेद्वाऽपि दद्यात्सर्वस्वमेव चेति " । व्यभिचारिताया सवर्णाया मातरि सकृद्गमने तु योगी (प्रा. २६०) " चान्द्रायण वा त्रीन्मासानभ्यस्यन्वेदसहितामिति " । गर्भेऽपि तु एतान्येव प्रायश्चित्तानि द्विगुणानि " गमने यद्व्रत प्रोक्त गर्भे तद्द्विगुण भवेत् " इत्युशनोवाक्यात् । गमनावृत्तावपि प्रायश्चित्तावृत्ति । कामतो जनन्यतिरिक्तगुरुभार्यागमने तु याज्ञवल्क्यः (प्रा २५९) " तप्तेऽय शयने सार्द्धमायस्या योषिता स्वपेत् " । तप्ते शरीरदाहक्षमे । मनुरपि (११।१०४)

1 अवकयईरनमध-पाठ ।

" स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ । नैऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मग " ॥ इति आतिष्ठेद्गच्छेत् । निपातो मरणं । अयमेव न दण्ड

" आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते । शिश्नस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते "॥

इति नारदोक्तेः (१२।७९) । जनन्यामकामतोऽपि गमने एतदेव मरणान्तं प्रायश्चित्तद्वयं बोध्यम् । जनन्यां कामतस्तु वसिष्ठः (२०।१४)

" निष्कालको घृताक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानमवदाहयेदिति " । अभ्यासे गर्भोत्पत्तौ चेदमेवात्यानुक्ते । एतानि च प्रायश्चित्तान्यौरसपुत्रस्यैव । दत्तकादीनां न्यूनं कल्प्य मिति निबंधकृतः । " जनन्यां कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाङ्निवृत्तौ द्वादशाब्दं । अकामतः षडब्दं तत्सपत्न्यां कामतः षडब्दं अकामतस्तदर्द्धमि"त्यादि कल्प्यं । शूद्रस्य विप्रागमने तु प्रचेताः

" शूद्रस्य ब्राह्मणीं मोहाद्गच्छतः शुद्धिमिच्छतः ।पूर्णमेव व्रतं देयं माता यस्माद्धि तस्य सेति"॥

गुरूपभुक्तास्वपि साधारणस्त्रीषु गमने गुरुतल्पदोषो नास्तीत्याह व्याघ्रपादः

" जात्युक्तं पारदार्यं च कन्यादूषणमेव च । साधारणस्त्रीयो नास्ति गुरुतल्पत्वमेव चेति " ॥

साधारणस्त्री वेश्या । अथ भगिनीन्यादिगमने मनुः (११।५८)

" रेतःसेकः कुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुरिति " ॥

स्वयोनिर्भगिनी । कुमारी उत्तमजातीया कन्या ।

" सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः । दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथेति " ॥

तत्रैव दण्डविशेषोक्ते । याज्ञवल्क्यः (प्रा २३१)

" सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च । सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतमिति"॥

अत्यावसायिन आह मध्यमाङ्गिराः

" चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा । मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽत्यावसायिन "॥ इति ।

चण्डालादीनाह याज्ञवल्क्यः (आ. ९३–९४)

" ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा । शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥

"क्षत्रिया मागधं वैश्या शूद्रात्क्षत्तारमेव च । शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतं "॥ इति ।

विष्णुः (३६।४–६) "पितृव्यमातामहमातुलपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसमं पितृष्वसृगमनं श्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनं चेति " । अत्र साम्यातिदेशादर्द्धं प्रायश्चित्तमित्युक्तं परिभाषायां । याज्ञवल्क्यः (प्रा २३२–२३३)

" पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि । मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥

देवलोक्ते' इति छायानुपुस्तकेषु पाठः ।

" आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पग " इति । मातुः सपत्नी हीनवर्णा । समोत्तमवर्णागमनस्य गुरुतल्पत्वोक्तेः । नारदः (१२।७३–७५)

" माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा । पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ।
"दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता साध्वी धात्री वर्णोत्तमा च या ।
" आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते " इति । राज्ञी अभिषिक्तक्षत्रियपत्नी । क्षत्रियान्तरपत्न्या लघुप्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । मातृग्रहणं दृष्टान्तार्थं । अत्र च तादृप्यातिदेशेऽतिदिश्यमानं प्रायश्चित्तं पादोनं भवतीति न्युदपादि परिभाषायामेव । तच्चाकामत एकरात्रादूर्ध्वं अत्यन्ताभ्यासविषयं । अत्रैव कामतोऽत्यन्ताभ्यासे तु वृद्धयमः

"रेतः सिक्त्वा कुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च । सपिंडापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते"॥ इति । चडाल्यादीनां कामाकामयोः सकृद्गमने यमः

" चडालपुल्कसानां तु भुक्त्वा गत्वा तु योषितां । कृच्छ्राब्दमाचरेज्ज्ञानादज्ञानादैंदवद्वयमिति ' ॥
इदमेव च कुमार्यादिगमनेऽपि ज्ञेयं । वृद्धयमयाज्ञवल्क्याद्यनेकवचनोपात्तत्वेन तुल्यधर्मत्वात् ।
" बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषां तद्भवेत्कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः " ॥ इति विज्ञानेश्वरादयः । अकामत एकरात्राभ्यासे तु नैवार्षिकं । तथा च मनुः (११।१७८)
" यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्द्विजः । तद्भैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहतीति " ॥
वृषली चात्र चडाली । अपरार्कमिताक्षराकल्पतरुभवदेवीयादिषु । तथा च मिताक्षरायां स्मृत्यन्तरं

"चडाली बधकी वेश्या रजस्था या च कन्यका । ऊढा या च सगोत्रा या वृषल्यः पंच कीर्तिताः"॥
इति । शूद्रीति शूलपाणिः । स्मृत्यन्तरवाक्यं त्वनाकरमिति मेने । अत्रैकरात्रेणेत्यत्यन्तसंयोगवाचिन्या तृतीययाऽभ्यासोऽवगम्यते । कामत एकरात्राभ्यासे तु द्विगुणं । माधवीये व्याघ्रः

" आश्रितस्यापि विदुष आहिताग्नेश्च योषितं । आचार्यस्य च राज्ञश्च भार्यां प्रव्रजितां तथा॥
" धात्रीं पुत्रीं च पौत्रीं च सखीं मातुस्तथैव च । पितुः सर्वां तथा गत्वा गुरुतल्पव्रतं चरेत् "॥
एकरात्रादूर्ध्वं कामतोऽत्यन्ताभ्यासपरमिदं । अस्मिन्नेव विषये मनुः (११।१७५)

"चडालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छतीति"॥
अत्राज्ञानात्रवाब्दं । ज्ञानतो मरणं ।

" जनन्यां च भगिन्यां च स्वसुतायां तथैव च । स्नुषायां गमनं चैव विज्ञेयमतिपातकं ॥
" अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनं । न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथंचनेति ' ॥

---

१ ह-चागगोत्राया । २ घहयरई-स्याइस्य ।

कात्यायनोक्ते । वृद्धहारीतोऽपि "मातृदुहितृभगिनीस्नुषागमनान्यतिपातकानि स्योऽग्निप्रवेशोऽतिपातकिनामिति" । यत्तु संवर्त्तः

" मातरं यदि गच्छेत्तु स्वसृस्नुषा पुरुषाधम । न तस्य निष्कृतिं विद्यात्स्वकां दुहितरं तथेति" ॥

भ्रातृभार्यागमने संवर्त्तः

" पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्यागमे तथा । गुरुतल्पव्रतं कुर्यान्नान्या निष्कृतिरुच्यते" ॥ इति । एतच्चाकामतो बहुकालाभ्यासविषयं । कामतस्तु मरणान्तिकमेव । यत्तु याज्ञवल्क्यः (प्रा २२८) "अनियुक्तो भ्रातृजायां गच्छन् चान्द्रायणं चरेदिति"। तदसवर्णन्यभिचरितभ्रातृजायाविषयमिति । कनिष्ठभ्रातृभार्यागमने चतुर्विंशतिमते

" भ्रातुश्चैव कनिष्ठस्य भार्यां गत्वा तु कामतः । कृच्छ्रद्वयं सांतपनं प्रकुर्वीताथवाऽपि वेति" ॥

आचार्यगमने जातूकर्ण्यः "आचार्यादेस्तु भार्यासु गुरुतल्पव्रतं चरेदिति" । आदिपदादुपाध्यायादीनां ग्रहणं । यत्तु चतुर्विंशतिमते

" चरेच्चान्द्रायणं विप्रो गत्वोपाध्याययोषितं । आचार्यस्य परां तु बौधायनवचो यथेति" ॥

तद्व्यभिचरितोपाध्यायादिपत्नीगमनपरं । यत्तु शङ्खयमः

" चाण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं स्नुषां च भगिनीं सखीं । मातापित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तां शरणागतां ॥

" मातुलानीं प्रव्रजितां सगोत्रां नृपयोषितां । शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं चरेदिति" ॥

यत्तु सुमन्तुः "मातृष्वसृस्नुषाभागिनेयीगोत्राचाण्डालीगमनेषु तप्तकृच्छ्रत्रयं सांतपनं चेति" ॥ यच्चाङ्गिराः

" पतितोऽन्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वेति" ॥

यच्च संवर्त्तः

" चाण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं श्वपाकीं पतितां तथा । एता गत्वा द्विजो मोहाच्चरेच्चान्द्रायणव्रतं" ॥

यच्च हारीतः "गुरुतल्पगो मृन्मयीं स्त्रीप्रतिकृतिमग्निवर्णां कृत्वा तामालिङ्ग्य मृत्युना पूतो भवेत् । एवमेव पितृव्यस्त्रीगमने स्वसृमातृपितृष्वसृगमने कन्यासगोत्रास्वस्त्रीयाभगिनीगमने चान्द्रायणं चेति" । तत्र चान्द्रायणं रेतःसेकात्पूर्वं निवृत्तौ ज्ञेयं । यदपि संवर्त्तः

" भगिनीं मातुराप्तां च स्वसारं चान्यमातृजां । एता गत्वा स्त्रियो मोहात्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥

" कुमारीगमने चैव व्रतमेतद्विनिर्दिशेत्" । तथा

" गुरोर्दुहितरं गत्वा स्वसारं पितुरेव च । तस्या दुहितरं चैव चरेच्चान्द्रायणव्रतं ॥

"मातुलस्य सुतां गत्वा मातुलानीं सगर्भिणीं । एता गत्वा स्त्रियो मोहात्पराकेण विशुद्ध्यतीति"

तद्भगिन्यादिगमनविषयं । यत्तु विष्णुः (५३।५) "चाण्डालीगमने तत्साम्यमाप्नुयात् । अज्ञानाच्चान्द्रायणं" । यच्च गौतमः "चाण्डालीगमने कृच्छ्राब्दो

१ ङ–सगर्भिणीं ।

अमत्या द्वादशरात्र " इति । तत्र साम्यकृच्छ्राब्दयोर्विषय उक्त । चान्द्रायणस्यापि । अज्ञानत सकृदारोहणमात्रे तु द्वादशरात्र । **बौधायनः** " मातृष्वसापितृष्वसाभागिनेयी स्नुषामातुलानीत्यगम्यागमने कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चान्द्रायणमिति " । **संवर्तः**

" *सखिभार्यां समारुह्य श्वश्रू चैव हि मानव । अहोरात्रोषितो भूत्वा ततकृच्छ्रद्वय चरेत्* "॥

चतुर्विंशतिमते

" मातुश्च स्वस्रिया गत्वा पितृव्यतनया तथा । ततकृच्छ्र प्रकुर्वीत पड्रात्र तत्सुतासु च ॥

" गुरोर्दुहितर गत्वा पराक च समाचरेत् । भागिनेयीं द्विजो गत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रत ॥

" मातुलस्य सुता गत्वा पितुश्च स्वस्रिया तथा । प्राजापत्य प्रकुर्वीत हारीतवचन यथा ॥

" मातुश्च स्वस्रिया गत्वा भार्या गत्वा तु कामत । पितृव्यतनया चैव सपाद कृच्छ्रमाचरेत् ॥

" दौहित्रीं पुत्रतनया चरेच्चान्द्रायणव्रत । तत्सुता तत्स्नुषा गत्वा पराक तु समाचरेत् ॥

" सभगिन स्त्रिय गत्वा पादकृच्छ्र समाचरेत् । विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वित ॥

" आचार्यस्य पराक तु बौधायनवचो यथा ॥

" सखिभार्यां समारुह्य जातिस्वजनयोषित । स कृत्वा प्राकृत कृच्छ्रपाद कुर्यात्तत पुन ॥

" कुमारीगमने विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रत । पतिता तद्द्विजो गत्वा तदेव व्रतमाचरेदिति " ॥

बृहन्मनुः

" मातुर्मातृगमने पितृमातृगमे[1] तथा । एतास्त्वकामतो गत्वा द्विजश्चान्द्रायण चरेत् " ॥

संवर्तः

" असतीं मातुलानीं च स्वसार चान्यमातृजाम् एता द्विज स्त्रियो गत्वा ततकृच्छ्र समाचरेत् "॥ इत्याद्यनेकस्मृतिवचनानि सत्रधसन्निकर्षविप्रकर्षापेक्षया योजनीयानि । **गौतमः** (२२।२९ ३२) " द्वे परदारे । त्रीणि श्रोत्रियस्य । द्रव्यलाभे चोत्सर्गो यथास्थान वा गमयेदिति " । तथा यद्दत्त धन तदुत्सृष्टव्य । तदीय तत्रैवाप्रत्यर्पणमित्यर्थ । वार्षिकप्राकृतव्रतमुक्त्वा स एव " उपपातकेषु चैवमिति "(३४) । **यमः** " द्वे वर्षे परभार्यासु त्रीणि श्रोत्रियपत्नीष्विति " । तत्रैव व्यवस्था । ऋतुस्नाते कामतो जातिमात्रब्राह्मणीगमने वार्षिक । तत्रैव गुणविशेषशालिन्या द्वे वर्षे । तादृश्या एव श्रोत्रियभार्याया गमने त्रीणि वर्षाणीति । अथवा श्रोत्रियगुणवद्ब्राह्मणक्षत्रियादिभार्याविषयत्वेनैतानि व्यवस्थापनीयानि । अत एव **शंखः** " वैश्यायामवकीर्णि सवत्सर ब्रह्मचर्यं त्रिषवण वाऽनुतिष्ठेत् । क्षत्रियाया द्वे वर्षे त्रीणि ब्राह्मण्या वैश्यावच्च शूद्रायामिति "। वैश्यावच्चेति ब्राह्मणपरिणीताया । शूद्रपरिणीताया

---

१ द्वा-गमन इत्यपर पा॰ ।

तु षाण्मासिकमेव । शूलपाणिस्तु सच्छूद्रयां वैश्यवत् । असच्छूद्रयां षाण्मासिकमित्याह । तेन क्षत्रियागमने द्विवार्षिकमेव । तदाह प्रजापतिः

"विप्रो नृपस्य भार्यायां यत्करोति समागमे । तदेव क्षत्रियस्यापि कुर्यादत्रैव संगम"॥ इति ।

एवं क्षत्रियस्य वैश्यादिस्त्रीषु क्रमेण वार्षिकं षाण्मासिकं च । एवं वैश्यस्यापि वैश्याशूद्रयोर्वार्षिकषाण्मासिके । शूद्रस्य शूद्र्यां षाण्मासिकमेव । अनुपभुक्तागमने **आपस्तंबः**

" सवर्णायामनन्यपूर्वायां सकृत्सन्निपाते पादः पतत्येवमभ्यासे पादः पादश्चतुर्थे सर्वमिति " ॥

अनुपभुक्तायां एकस्या श्रोत्रियपत्न्यां द्वादशाब्दं । अनन्यपूर्वायामित्युक्तेरेकस्यामेव चतुरभ्यासे नेदं प्रायश्चित्तं किंतु पादपादन्यूनं कल्प्यमिति **शूलपाणिविज्ञानेश्वरौ** ।

व्यभिचरितक्षत्रियावैश्यागमने **संवर्तः**

" क्षत्रियां वाऽथ वैश्यां वा गच्छेद्यः काममोहितः । तस्य सांतपनं कृच्छ्रं भवेत्तत्पापमोचनं" ॥

तत्सवर्णानुलोमविषयं । यत्तु स एव " विप्रामस्वननां गत्वा प्राजापत्यं समाचरेदिति " । तद्व्यभिचरितब्राह्मणीविषये ब्राह्मणस्य । यत्तु **वसिष्ठः** (२१।१६) " ब्राह्मणश्चेदप्रेक्षापूर्वकं ब्राह्मणदारानभिगच्छेदनिवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रो निवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्र "इति। अप्रेक्षा अज्ञानं। निवृत्तधर्मकर्मणो दारानित्यन्वयः । ब्राह्मणस्य स्वैरिण्यां प्रायश्चित्तमाह **यमः**

" ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गत्वा छिन्ने दद्यान्मृगाजिनं । क्षत्रियायां धनुर्दद्याद्वैश्यायामायसीं शिखां ॥

" शूद्रां गत्वा तथा विप्र उदकुंभं द्विजातये । त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा दद्यात्सम्मार्जनीं तथेति"॥

" अत्र त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वेति " प्रत्येकं संबध्यते । एतच्च बंधकीविषयमित्यन्ये । स्वैरिण्यां प्रायश्चित्तांतरमाहतुः **शंखलिखितौ** " स्वैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णः सचैलस्नात उदकुंभं ब्राह्मणाय दद्याद्वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत् । क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितो यवाढकं दद्याद्ब्राह्मण्यां त्र्यहमुपोषितो घृतपात्रं दद्यादिति " । **कल्पतरुकारस्तु** 'प्रकीर्णास्वेवमस्वतंत्रास्विति' वाक्यशेषं पपाठ । प्रकीर्णा केनचिदनवरुद्धा । अस्वतंत्रा त्ववरुद्धा । तदेवं द्विविधस्वैरिणीगमनेऽप्येतदेव प्रायश्चित्तमित्यर्थः । **शूलपाणिस्तु** " स्वैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णे " इत्यत्र प्रसूत इति पठित्वा प्रसूत इत्यनेन स्वैरिण्यामपत्योत्पादनेऽप्येतदेव प्रायश्चित्तमित्याह । तन्न । तादृशपाठस्य कल्पतरुप्रभृतिष्वदृष्टत्वात् । गर्भोत्पादने द्विगुणप्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । बंधकीगमने तु **षट्त्रिंशन्मते**

" ब्राह्मणीं बंधकीं गत्वा किंचिद्दद्याद्द्विजातये । राजन्यां च धनुर्दद्याद्वैश्यां गत्वा तु चैलकं ॥

" शूद्रां गत्वा तु वै विप्र उदकुंभं द्विजातये । दिवसोपोषितो वा स्याद्दद्याद्विप्राय भोजनमिति"॥

किंचिदष्टमुष्टयात्मकं धान्यं " अष्टमुष्टि भवेत्किंचिदिति " स्मृतेः । प्रायश्चित्तांतरमाह **प्रचेताः**

"बंधकीगमने उपस्पृश्य प्राणायामं कुर्यात् । ब्राह्मणबंधकीं गत्वा कमंडलुं दद्यात्क्षत्रिय बंधकीं

---

१ ई–द।

मायुध वैश्यबधकी प्रतोदमिति ”। अत्र त्रिषु वर्णत्रयोपादानात्प्रथम शूद्रबधकीपर । स्वैरिणीबधक्योर्लक्षणमुक्त स्मृत्यंतरे “ चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता पंचमे बधकी मतेति”। महाभारतेऽपि “ अत पर स्वैरिणी स्यात्पचमे बधकी तथेति ” । यत्तु मनुः (३।१७)

“ शूद्रा शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिं। जनयित्वा सुत तस्या ब्राह्मण्यादेव हीयत ” ॥

इति तत्पापगौरवपर । एतानि च प्रायश्चित्तानि गर्भानुत्पत्तिविषयाणि । तदुत्पत्तौ तु यद्विशेषे यत्प्रायश्चित्तमुक्त तदेव तत्र द्विगुण कर्त्तव्य । तथा चोशनाः “ गमने तु व्रत यत्स्यादगर्भे तु द्विगुण भवेदिति ” । आपस्तंबः

“ चाडालमेदश्वपचकपालव्रतधारिणा । अकामत स्त्रिय गत्वा पराकव्रतमाचरेत् ॥

“कामतस्तु प्रसूतो वा तत्समो नात्र सशय । स एव पुरुषस्तस्या गर्भो भूत्वा भिजायत” ॥ इति ।

कामत प्रसूतो वेति यथा कामतो द्विगुणमुक्त तथा गर्भेऽपीत्यर्थ । चतुर्विंशतिमते तु जातिभेदेन गर्भप्रायश्चित्तविशेष उक्त

“ ब्राह्मणीगमने कृच्छ्र गर्भे सातपन स्मृत । राज्ञीगर्भे पराक स्याद्विगर्भे तु त्र्यहाधिक ॥

“शूद्रगर्भे द्विज कुर्यात्तद्वच्चान्द्रायण स्मृत । चाडाल्या गर्भमारोप्य गुरुतल्पव्रत चरेदिति ” ॥

तत्रैव “ वृषल्यामभिजातस्तु त्रीणि वर्षाणि चतुर्थकालसमये नक्त भुञ्जीतेति ” । एतच्च कामतोऽत्यताभ्यासेन गर्भोत्पत्तौ । अभिजात । उत्पादितगर्भ । यत्तु हारीतः

“ब्राह्मणो वृषलीं गत्वा त्र्यह भवति सूतकी। अथास्या गर्भमाधत्ते ब्राह्मण्यादवकीर्यत ”॥ इति।

तथा “ब्राह्मणो वृषलीं गत्वा सद्यो गच्छेदधोगतिं । अथास्या गर्भमाधत्ते पतत्याशु न सशय”॥

इति । तदेतानि पापगौरवख्यापनपराणि । कण्वः

“प्रसूतो यस्तु वेश्याया भैक्षभुङ्नियतेन्द्रिय । शत सहस्रमभ्यस्य सावित्रीमेति शुद्धतामिति ” ॥

अत्र ‘ कैवर्तीं रजकीं चापि वेश्या चापि गतो नर । प्राजापत्यविधानेन कृच्छ्रेणैकेन शुद्ध्यतीति”॥

शातातपवाक्ये वेश्यासमभिव्याहृतकैवर्त्यादिषु गर्भोत्पादेऽपीदमेव प्रायश्चित्तमिति । प्रातिलोम्यव्यवाये [redacted] शख “ प्रातिलोम्ये वध पुसो नार्याः कर्णादिकर्त्तनमिति ” । वध प्रायश्चित्त दृढश्च । नार्याः कर्णादिकर्त्तनं तु यथोक्तप्रायश्चित्तमनिच्छन्त्या । वधे प्रकारविशेषमाह वसिष्ठः (२१।१९) “ शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्वीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येद्ब्राह्मण्या शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्ना खरमारोप्य महापथमनुसव्राजयेत्पूता भवतीति विज्ञायते। वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेल्लोहितदर्भैर्वेष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येद्ब्राह्मण्या शिरसि वपन कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्ना गौरखरमारोप्य महापथमनुसव्राजयेत्पूता भवतीति विज्ञायते । राजन्य

१ मत्स्यन्सयईर-व्याख्यान ।

श्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेच्छरपर्णैर्वेष्टयित्वा क्षत्रियमग्नौ प्रास्येद्ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां खरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत्पूता भवतीति विज्ञायते । एवं वैश्यो राजन्यायां शूद्रश्च राजन्यवैश्ययोरिति" । महापथव्राजनं दण्डः प्रायश्चित्तं च । पूतत्वोक्तेरिति मिताक्षरायां अपरार्के तु प्रायश्चित्तयोग्येति व्याख्यातम् । एतच्च कामतोऽभ्यासे तत्तु शूद्रस्य मरणमेव लिखितचतुर्विंशत्यब्दार्द्धं द्वादशाब्दं । शूद्रस्यैव क्षत्रियावैश्ययोर्नववार्षिकषड्वार्षिके वा । यत्तु वृद्धप्रचेताः

" शूद्रस्य ब्राह्मणीं मोहाद्गच्छतः शुद्धिमिच्छतः । पूर्णमेतद्व्रतं देयं न सा यस्माद्धि तस्य सा ॥

" पादहान्यान्यवर्णासु गच्छतः सार्ववर्णिकं । प्रायश्चित्तमिदं देयमगम्यागमने क्रमात् " ॥

एतद्दिशा वैश्यस्याज्ञानतो विप्रागमने नवाब्दं । क्षत्रियस्य तु षडब्दं । एवमेव शूलपाणिरपि । यत्तु माधवीये संवर्त्तः

" कथंचिद्ब्राह्मणीं गच्छेत् क्षत्रियो वैश्य एव वा । गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुद्ध्यति" ॥

इति । तदत्यन्तव्यभिचारितायामकामतो गमने ज्ञेयं । मिताक्षरायां त्वाचारश्लोकोत्तरार्द्धमेव । " कृच्छ्रं सान्तपनं वा स्यात्प्रायश्चित्तं विशुद्धये " इति । रजस्वलागमने प्रायश्चित्तमाह योगी " त्रिरात्रान्ते घृतं प्राश्य गत्वोदक्यां विशुद्ध्यति " । त्रिरात्रोपवासात् इत्यर्थः । इदमकामतः सकृद्गतौ । अत्रैव कल्पतरौ शङ्खलिखितौ " रजस्वलावधूताभिगमने त्रिरात्रोपवासो गुडप्राशनं च " । कामतः सकृद्गमने शातातपः " रजस्वलागमने सप्तरात्रमिति " । यत्तु वसिष्ठः " रजस्वलागमने शुक्लमृषभं दद्यात्कृष्णपिंगलमिति " । यदप्यापस्तंबः "उदक्यां यदि गच्छेत्तु ब्राह्मणो मदमोहितः । प्राजापत्येन शुद्ध्येत ब्राह्मणानां च भोजनादिति" ॥ तदकामतोऽभ्यासे कामतः सकृद्गतौ च । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे त्वकामतः सकृद्गतौ च । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे तु शंखः " पादं तु शूद्रहत्यायामुदक्यागमने तथेति " । कामतोऽभ्यासमात्रे तु संवर्त्तः

" रजस्वलां तु यो गच्छेद्गर्भिणीं पतितां तथा । तस्य पापस्य शुद्ध्यर्थमतिकृच्छ्रं विशोधनमिति" ॥

दिनभेदात्प्रायश्चित्तविशेषश्चतुर्विंशतिमते

" रजस्वलां तु यो गच्छेत्पराकं तु समाचरेत् । सान्तपनं द्वितीयेऽह्नि प्राजापत्यं परेऽहनीति " ॥

'सान्तपनो महासान्तपनः' इति मदनपारिजाते । यत्तु माधवीये शातातपः " अनुदकमूत्रपुरीषकरणे श्वावस्पर्शे सचैलस्नानं महाव्याहृतिहोमश्च रजस्वलागमने चैतदेवेति " । तदकामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्प्रागेव निवृत्तौ बोध्यम् । कामतस्त्वेतदेव द्विगुणं । यत्तु विष्णुना (३६।७)

३६।(७) "स्वसु सख्या सगोत्राया उत्तमवर्णाया रजस्वलाया शरणगताया प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च गमनमित्येतान्यनुपातकानी" त्यनेन रजस्वला गमने अनुपातकप्रायश्चित्तमुक्त तच्चाग्नेनियपत्न्या कामतोऽत्यतानवृत्तिच्छिन्नाभ्यासविषय । एतानि च रजस्वलान्तर्वत्न्यादिगमनप्रायश्चित्तानि स्वपत्न्यामेव । परपत्न्या तु तादृश्या पारदार्य्यप्रायश्चित्तैर्विजातीयं समुच्चीयते । साजात्ये तु अधिकेन न्यूनस्य प्रसगसिद्धि । साम्ये तु तत्रमिति । एव विधवादिगमनेऽपि योज्य । तत्र प्रायश्चित्त चतुर्विंशतिमते

" विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वित । व्रतस्थागमने कृच्छ्र सपाद तु समाचरेत् " ॥

अथात्यजागमनप्रायश्चित्तं । आपस्तंबः

" रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च । केवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते त्वत्यजा स्मृता " ॥

बृहत्संवर्त्तः "रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनी ।एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयमिति"॥

आपस्तंबः

"म्लेच्छी नटी चर्मकारी रजकी बुरुडी तथा । एतासु गमन कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयमिति"॥

इद च विप्रस्य कामत सकृद्गमने । क्षत्रियादेस्तु पादपादहीन कल्प्य । संवर्त्तः

" रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविना । स्त्रियो विप्रो यदा गच्छेत्कृच्छ्र चान्द्रायण चरेदिति"॥

तदकामत । अत्रैवाहापस्तंबः

"चडालमेदश्वपचकपालव्रतचारिणा । अकामत स्त्रियो गत्वा पराकव्रतमाचरेदिति"॥ यत्तूशनाः

"कापालिकान्नभोक्तृणा तन्नारीगामिना तथा । ज्ञानात्कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैदवद्वय" ॥

तत्कामतोऽभ्यासे । यत्तु शातातपः

" कैवर्त्ती रजकी चैव वेणुचर्मोपजीविनी । प्राजापत्यविधानेन कृच्छ्रेणैकेन शुद्ध्यतीति "॥

तच्छूद्रपर । अस्मिन्नेव विषये द्वित्रिगमनाभ्यासे हारीतः

" कैवर्त्ती ध्वजिनी चैव याश्चान्या अत्यसभवा । कामतस्तु व्रतान्विप्र एतानेव समाचरेत् ॥

" द्वौ मासौ भैक्ष्यभक्षेण द्वौ मासौ यवयावकैः । द्वौ मासौ पचगव्येन षण्मासाश्चरितव्रत ॥

" एव शुद्धिमवाप्नोति प्रायश्चित्तानुरोधत " इति ॥ ये त्वत्यावसायिनश्चाडालादयस्तेषा स्त्रीगमने गुरुप्रायश्चित्तमुक्त गुरुतल्पातिदेशो । एतासा च रजकाद्यंत्यजस्त्रीणा मध्ये यदेकस्या व्यवाये प्रायश्चित्तमभिहित तत्सदृशत्वात्सर्वासु भवति । तथा चोशनाः

" बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषा तद्भवेत्कार्य्यमेकरूपा हि ते स्मृता"॥ इति ।

एतासु गर्भोत्पत्तौ तु विशेष उक्त उशनसा "चाडाल्या गर्भमारोप्य गुरुतल्पव्रत चरेदिति" । एतच्च व्रतातिदेशाद्व्रतशब्दात् । तच्चाकामत पुनरापस्तंबः

" अत्यजाया प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते । निर्वासन कृत्वाकस्यतस्य कार्य्यममदाय" ॥इति ।

अथ स्त्रीणां व्यभिचारे प्रायश्चित्तं । मनुः (११।१७६) " यत्पुंम परदारेषु

१ खअघई-जीविना, ग-जीविनी ।

तच्चैनां चारयेद्व्रतमिति"। एतच्च वाचनिकातिदेशात्पादोनमिति केचित्। पूर्णमेव तु युक्तं। तथा च बृहस्पतिः

"यत्पुंसः परदारेषु समानेषु विधीयते। व्यभिचारेऽपि भर्त्तुः स्त्री तद्व्रतं समापयेदिति"॥

समानेष्वित्यनुलोमानामप्युपलक्षणार्थं। तच्च प्रातिलोम्यव्यवायव्यावृत्त्यर्थं। तत्र गुरुप्रायश्चित्तोक्तेः। भर्त्तुः पुंसः। अव्यवस्थितकल्पना त्वन्याय्यैवेति। अतश्च सवर्णानुलोमव्यवाये स्त्रीपुंसयोरौत्सर्गिकं तुल्यं प्रायश्चित्तं। तस्य क्वचिदपवादस्तथा च संवर्त्तः

"बलात्प्रसह्य भुक्ता चेद्वलमानेन चेतसा। प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात्तत्तस्याः पावनं परमिति"॥

पराशरोऽपि (१०।२६)

"सकृद्भुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः। प्राजापत्येन शुद्ध्येत ऋतुप्रस्रवणेन वेति"॥

बृहस्पतिरपि

"अनिच्छन्ती तु या भुक्ता गुप्तां तां कारयेद्गृहे। मलिनांगीमधःशय्यां पिंडमात्रोपजीविनीम्॥

"कारयेन्निष्कृतिं कृच्छ्रं पराकं वा समं गतां। हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्याऽपि वा भवेदिति"॥

समं समानजातीयं। अत्र सकृदुपगमे कृच्छ्रः द्विरभ्यासे पराकः। अभ्यासे तु चांद्रायणं। तदाहोशनाः "व्यभिचारिणीं भार्यां कुचैलपिंडगुप्तां निवृत्ताधिकारां चांद्रायणं पराकं प्राजापत्यं चारयेदिति"। मनुः (११।१७७)

"सा चेत्पुनः प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपयंत्रिता। कृच्छ्रं चांद्रायणं चैव तदाऽस्याः पापशोधनमिति"॥

इदं चाकामतः। कामतस्तु द्विगुणं। यत्तु ऋष्यशृंगः

"बलेन कामिता नारी सवर्णेन कथंचन। प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं वै तस्याः शुद्ध्यर्थमादिशेदिति"॥

तद्रेतःसेकात्प्राङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यं। पराशरोऽपि (१०।२९)

"बंदिग्राहेण या भुक्ता हत्वा बध्वा बलाद्भयात्। कृत्वा सांतपनं कृच्छ्रं शुद्ध्येत्पाराशरोऽब्रवीत्"॥

इच्छया प्रवृत्तौ तु तस्याः पुंतुल्यमेव प्रायश्चित्तं। तदाहतुः शंखलिखितौ

"इच्छया व्यभिचारिणी परदारेषु पुंसो विहितमेनां चारयेदिति"। अंगिराः

"व्रतं यच्चोदितं पुंसां पतितस्त्रीनिषेवणात्। तच्चापि कारयेन्मूढां पतिताऽऽसेवनात्स्त्रियमिति"॥

आसेवनादिति छेदः। एतच्च कामतः। अकामतस्त्वाह संवर्त्तः

"ब्राह्मण्यकामाद्गच्छेच्चेत्क्षत्रियं वैश्यमेव च। गोमूत्रयावकैर्मासात्तदर्द्धाच्च विशुद्ध्यति॥

"ब्राह्मण्याः शूद्रसंपर्के कथंचित्समुपागते। चांद्रायणेन शुद्धिः स्यात्तत्तस्याः पावनं स्मृतमिति"॥

शूलपाणिस्त्वनिच्छतीविषयमेतदिति मासादिति वैश्ये क्षत्रिये त्वर्द्धमिति। षट्त्रिंशन्मतेऽपि "ब्राह्मणी क्षत्रियवैश्यसेवायामतिकृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरेत्। क्षत्रिययोषितो ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्रार्द्धं प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं च वैश्ययोषितो ब्राह्मणराजन्यवैश्य-

१ घ—कारयेत्। २ घ—पापा।

सेवायां कृच्छ्रपादं कृच्छ्रार्द्धं प्राजापत्यं च । शूद्रायां शूद्रसेवने प्राजापत्यं ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां त्वहोरात्रं कृच्छ्रार्द्धमिति " । बृहत्प्रचेताः

" विप्रा शूद्रेण संयुक्ता न चेत्तस्मात्प्रसूयते । प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः कृच्छ्रं चान्द्रायणत्रयं ॥
" चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रश्च विप्राया वैश्यसंगमे । कृच्छ्रचान्द्रायणे स्यातां तस्याः क्षत्रियसंगमे ॥
" क्षत्रियाशूद्रसंपर्के कृच्छ्रं चान्द्रायणद्वयं । चान्द्रायणं सकृच्छ्रं तु चरेद्वैश्येन संगता ॥
" शूद्रं गत्वा चरेद्वैश्या कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरं । आनुलोम्येन कुर्वीत कृच्छ्रपादावरोपितामिति" ॥

'न चेत्तस्मात्प्रसूयते' इति सर्वत्र संबध्यते ।

"ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण संगताः । अप्रजाता विशुद्ध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः " ॥ इति वसिष्ठोक्तेः (२१।१२)। पादाऽवरोपितं पादहान्या । शूद्रा शूद्रगमने यत्प्रायश्चित्तं तद्विट्क्षत्रियवैश्यगमनपादार्द्धत्रिपादोनं भवति । एवं वैश्याया यद्वैश्यगमनं उक्तं तत्क्षत्रियविप्रगमने पादोनमर्द्धं च भवति । क्षत्रियाया यत्क्षत्रियगमने तद्विप्रगमने पादोनमित्यर्थः ।

गर्भोत्पत्तौ तु चतुर्विंशतिमते

" विप्रगर्भे पराकः स्यात् क्षत्रियस्य तथैन्दवं । ऐन्दवं च पराकं च वैश्यस्याकामकारतः ॥
" शूद्रगर्भे भवेत् त्यागश्चाण्डालो जायते यतः । गर्भस्रावे ऋतुदोषैश्चरेच्चान्द्रायणत्रयं " ॥

एतच्च कामकारत इति विशेषणादकामतः । कामतः पुनः पराकादिद्विगुणं कुर्यात् । गर्भस्राव इति शूद्रगर्भस्रावे । यदा तु संपूर्णशूद्रगर्भस्य प्रसवस्तदा प्रायश्चित्ताभावः । "अप्रजाता विशुद्ध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः " इति वसिष्ठोक्तेः । यदा त्वाहितगर्भैव व्यभिचरति तदा गर्भपातशङ्कया प्रसवोत्तरकालमेव प्रायश्चित्तं कार्यं । तदुक्तं मिताक्षरायां स्मृत्यंतरे

" अंतर्वत्नी तु या नारी समेनोक्रम्य कामिता । प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा यावद्गर्भो न निःसृतः ॥
" जाते गर्भे व्रतं कुर्यात्पश्चान्मासं तु यावकं । न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यः स यथाविधिरिति" ॥

अन्त्यजगमनेऽपि स्त्रीणां प्रायश्चित्तमुक्तं स्मृत्यंतरे ।

" चाण्डालं पुल्कसं म्लेच्छं श्वपाकं पतितं तथा । ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रायणचतुष्टयं "।
तथा " रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनः । ब्राह्मण्येतान्यदा गच्छेदकामान्दिवद्वयमिति " ॥
(१०।१९।१०)"चण्डालेन तु संपर्कं यदि गच्छेत्कथंचन । सशिखं वपनं कुर्याद्भुञ्जीयाद्यावकौदनं ॥
" त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् । आत्मना संमिते कूपे गोमयोदककर्दमे ॥
" तत्र स्थित्वा निराहारा सा त्रिरात्रं ततः क्षिपेत् । शङ्खपुष्पीलतामूलं पत्रं वा कुसुमं फलं ॥
" क्षीरं सुवर्णसंमिश्रं क्वाथयित्वा ततः पिबेत् । एकभक्तं चरेत्पश्चाद्यावत्पुष्पवती भवेत् ॥
" बहिस्तावच्च निवसेद्यावच्च इति तद्व्रतं । प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनं ॥
"गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्ध्यर्थं स्वायंभुवोऽब्रवीदिति " ।एतच्चाज्ञानविषयं । कामतः सकृद्गमने तु ऋष्यशृंगः " सकृत्का स्याद्यथात्यैर्या सा कृच्छ्राब्दं समाचरेदिति " । कामतोऽन्यतसंपर्के

तूशनाः

"अंत्यजेन तु संपर्के भोजने मैथुने कृते । प्रविशेत्संप्रदीप्ताग्नौ मृत्युना सा विशुद्ध्यतीति"।

यत्तु शातातपः

"म्लेच्छेनाधिगता शूद्रा अकामा या कथंचन । कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत ज्ञाने तु द्विगुणं भवेदिति"॥

अत्र च म्लेच्छग्रहणमेकवाक्योपात्तानां चांडालादीनामप्युपलक्षणं । 'बहूनामेकधर्माणामि' त्युशनसो वाक्यात् । यत्तु संवर्त्तः

"चांडालं पुल्कसं म्लेच्छं श्वपाकं पतितं तथा । एतान् गत्वा स्त्रियः श्रेष्ठाः कुर्य्युश्चांद्रायणं परमिति"।

तदकामतोऽप्रवृत्तस्य रेतःसेकात्प्राङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यं ।

आहितगर्भायाश्चांडालादिव्यवाये तु ऋष्यशृंगः

"[1] अंतर्वत्नी तु युवतिः संसृक्ता चांत्ययोनिना । प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भो न निःसृतः॥

"[1] न प्रचारं गृहे कुर्यान्न चांगेषु प्रसाधनं । न शयीत समं भर्त्रा न वा भुंजीत बांधवैः ॥

"प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिं कृत्वाऽऽब्दिकं चरेत् । हिरण्यमथवा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणामिति"।

मानसिकवाचिकव्यभिचारयोः प्रायश्चित्तमाह वसिष्ठः (२१।६–८)

"मनसा भर्त्तुरतिचारे त्रिरात्रं यावकं क्षीरोदनं वा भुंजाना अधःशयीत ऊर्द्ध्वं त्रिरात्रादप्सु निमग्नायाः सावित्र्या चतुर्भिरष्टशतैः शिरोभिर्जुहुयात् पूता भवतीति विज्ञायते । वाक्संबंधे एतदेव मासं चरित्वा ऊर्ध्वं मासादप्सु निमग्नायाः सावित्र्या चतुर्भिरष्टशतैः शिरोभिर्जुहुयादिति"॥

अष्टाधिकं शतमष्टशतं । तैश्चतुर्भिः शिरसीत्यर्थः । इदं च मानसिकव्यभिचारे प्रायश्चित्तं रजोदर्शनादर्वाग्व्यवहार्यत्वसिद्धये । रजोदर्शने तु सति तेनैव शुद्धिः॥ तथा च मनुः (५।१०७)

"मृत्तोयैः शुध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुद्ध्यति । रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्यासेन द्विजोत्तम"॥

इति । अंत्यजादिव्यवाये तु पराशरः "हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्याऽपि वा भवेदिति" । अंकनपक्षे त्याग एव

"चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या । पतिघ्नी च विशेषेण जुंगितोपगता च येति"।

वसिष्ठोक्तेः (२१।१०) । जुंगितः प्रतिलोमजः । अत्र च विशेषविधानात् परित्यागो गृहान्निर्वासनमेव । अन्यत्र तु "विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्त्ता निरुध्यादेकवेश्मनीति" (११।१७६)

मनूक्तो विशेषः । याज्ञवल्क्योऽपि (आ. ७०)

"हृताधिकारां मलिनां पिंडमात्रोपजीविनीं । परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीमिति"॥

अत्र च वासनं वैराग्यजननार्थमेव । यत्तु चतुर्विंशतिमते

"स्त्रीणां नास्ति परित्यागो ब्रह्महत्यादिभिर्विना । तत्रापि गृहमध्ये तु प्रायश्चित्तानि कारयेत् ॥

"परित्यक्ता चरेत्पापं वल्लभे वाऽपि किंचन । तत्पापं शतधा भूत्वा बांधवाननुगच्छतीति"॥

तद्धर्मानुत्पत्तिपरं । तद्युक्तायास्तु परित्यागमाह पराशरः (१०।१०)

१ ब—मि । २ ब—मि ।

" जारेण जनयेद्गर्भं मृते त्यक्ते गते पतौ । तां त्यजेदपरे राष्ट्रे पतितां पापकारिणीमिति "॥
अपरे राष्ट्र इत्युक्ते गृहान्निष्काशनं गम्यते । अत एव चतुर्विंशतिमते
" चतस्र एव संत्याज्याः पतने सत्यपि स्त्रियः । श्वपाकोपहता या तु भर्तृघ्नी पतिपुत्रगेति "॥
अत्र च शिष्यगादीनां त्यागो गर्भविषय एव
" व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते । गर्भभर्तृवधादौ च तथा महति पातके "॥
इति याज्ञवल्क्योक्तेः (आ. ७२) । गर्भः शूद्रादिकृतः ।
"ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण संगताः । अप्रजाता विशुद्ध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः" इति **वसिष्ठस्मरणात्** (२१।१२) । शूद्रग्रहणं प्रतिलोमजोपलक्षणार्थं त्रैवर्णिकव्यावृत्त्यर्थं । तेन शिष्यगागुरुगयोरपि त्रैवर्णिकयोः प्रसवेन त्यागः । अयं च त्यागो न गर्भमात्रे किंतु प्रसवमात्र इति प्राच्यव्याख्यातं । अयमेवाभिप्रायो **माधवाचार्याणां** । **मिताक्षरायां** तु व्यवहारनिरोध एव त्यागशब्देनोक्तो न तु गृहान्निर्वासनमपीति ।

इति स्त्रीप्रायश्चित्तं ॥

अथ **पशुगमने शंखलिखितौ** " तिर्यग्योनिषु गोवर्जं सचैलस्नातो यवसभारं दद्यात् " । इदमकामतः । कामतस्तु **जाबालः** " इतरेषां पशूनां तु कृच्छ्रपादो विशोधनमिति " । कामतोऽभ्यासे **संवर्तः** " पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते " । शुनीगमने विशेषश्चतुर्विंशतिमते " शुनीं चैव द्विजो गत्वा अतिकृच्छ्रं समाचरेदिति " । यत्तु **गौतमः** (२२।३६) " अमानुषीषु गोवर्जं स्त्रीषु गमने कूष्मांडैर्घृतहोम " इति तत्कामाकामसकृदभ्यासेष्वष्टाविंशत्यष्टोत्तरशताष्टोत्तरसहस्रादिसंख्यया योज्यं ।

अथ **गोगमने** । **पराशरः** (१०।११) । " गोगामी च त्रिरात्रेण गामेकां ब्राह्मणे ददत् " । इदमकामतः सकृद्गमने । कामतो **विष्णुः** (५३।३) " गोव्रतं गोगमने च " । कामतोऽभ्यासे तु **शंखलिखितौ** " गोष्ववकीर्णः संवत्सरं प्राजापत्यं चरेदिति " । यत्तु **गौतमः** "गवि गुरुतल्पसम" इति तज्ज्ञानादाजन्माभ्यासे । अथ **व्रतलोपे** । **योगीश्वरः** (आ.२८०) " अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितं । गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुद्ध्यति " ॥

मनुः (११।११८–११९)
" अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे । पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥
" हुत्वाऽग्नौ विधिवद्धोमानंततश्च समित्यृचा । वातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात्सर्पिषाऽऽहुतीः ॥
" एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनं । सप्तागारं चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् (१२२) ॥
"तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकं । उपस्पृशंस्त्रिषवणमब्देन स विशुद्ध्यति" (१३)॥
पाकयज्ञविधानं । अथ पशुकल्प इत्याश्वलायनाद्युक्तं । अत्राहुतीरिति बहुवचना-

१ घयईर–स्त्रीगमने

त्कपिंजलन्यायेनाहुतित्रयमेव ज्ञेयं । वसिष्ठोऽपि । (२३।१-३) "ब्रह्मचारी चेत्स्त्रियमुपेयादरण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्दभं पशुमालभेत् । नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत् । तत्र तस्य जुहुयात् । कामाय स्वाहा । कामकामाय स्वाहा । रक्षोदेवताभ्यः स्वाहेति "। अत्र गर्दभयागात्पूर्वं वायवे स्वाहेत्यादिचतुर्भिराज्यहोमः । गर्दभयागोत्तरं समासिंचन्त्वित्यृचा होम इत्यपरार्के । अत्र पशोरसंभवे चरुरिति विज्ञानेश्वरः । 'श्रोत्रियस्य पशुरश्रोत्रियस्य चरुरिति' माधवः । अयं चामावास्यायां कार्यः । तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः "यो ब्रह्मचार्यवकिरेदमावास्यायां रात्र्यामग्निं प्रणीयोपसमाधायेत्यादि" । एतच्च कामत एव । 'कामतो रेतसः सेकमिति' निमित्तवाक्ये मनूक्तेः (११।१२०) । अत्राशक्तस्य तथा प्रोत्साहितस्य वा योगीश्वरोक्तो गर्दभयाग एव । शक्तस्य तु मनूक्तयागाद्विकल्पसो: समुच्चयः । समुच्चयमेवाह गौतमः (२३।१७) "गर्दभेनावकीर्णी निर्ऋतिं चतुष्पथे यजेत् । तस्याजिनमूर्ध्ववालं परिधाय लोहितपात्रः सप्त गृहान् भैक्षं चरेत् कर्माचक्षाणः संवत्सरेण शुद्ध्येदिति" । इदं च वार्षिकं व्रतमश्रोत्रियविप्रपत्न्यां श्रोत्रियवैश्यपत्न्यां च । यत्तु शंखलिखितौ "गुप्तायां वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं त्रिषवणमनुतिष्ठेत् क्षत्रियायां द्वे वर्षे ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणीति" तद्ब्राह्मणीक्षत्रिययोः श्रोत्रियभार्य्ययोरविकरणे ज्ञेयं । यत्तु पैठीनसिः "अवकीर्णी गर्दभाजिनं वसेत्संवत्सरं प्राजापत्यं चरेदिति" तन्मान्यशूद्रभार्याविषयं । स्वैरिण्यादिभिरवाकिरणे त्वाहतुः शंखलिखितौ "स्वैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णः सचैलस्नात उदकुम्भं दद्यात् । ब्राह्मण्यां वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत् । यवसभारं च गोभ्यो दद्यात् । क्षत्रियायां त्रिरात्रमुपोषितो घृतपात्रं दद्यात् । ब्राह्मण्यां षड्रात्रमुपोषितो गां दद्यात् गोष्ववकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् । षण्ढायामवकीर्णः पलालभारं सीसकमाषकं च दद्यादिति" । कल्पतरौ हारीतः "तस्मात्स्त्रीष्ववकीर्णः निर्ऋत्या एव चतुष्पथे गर्दभं पशुमालभेत् । भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणमवदानैः प्रचर्य प्राक् स्विष्टकृत आज्यस्य जुहोति । कामावकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा कामावपन्नोऽस्म्यवपन्नोऽस्मि कामकामाय स्वाहा । कामाभिवृद्धोऽस्म्यभिवृद्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहा । कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहा ।

"समासिंचंतु मरुतः समिंद्रः सबृहस्पतिः । समायमग्निः सिंचतु यशसा ब्रह्मवर्चसेनेति" तां छवीमूर्ध्ववालां परिधाय मृन्मयं पात्रमादाय सप्तागारं भैक्षं चरेत् । स्वकर्म परिकीर्तयन् त्रयोदशे मासे पूतो भवतीति" । छवी चर्म । विशेषमाह बौधायनः (२।२९-३३) "यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्सोऽवकीर्णी गर्दभपशुमालभेत् । नैर्ऋतः पशुपुरोडाशो रक्षोदेवतो यमदैवतो वा मिश्रात्प्रतिशिश्नमप्सववदानैश्चरंतीति विज्ञायते । अथावकीर्ण्यमावास्यायामग्निमुपसमाधाय सम्यक् परिस्तीर्य्य दार्विहोमकीं परिचेष्टां कृत्वा द्वे आहुती जुहोति कामावकीर्णोऽ-

१ झ-वादवं २ घयर-श्रवणम् । ३ झक्ष-वर्षे । ४ यरघ-वोक्ती । ५ झ-या । ६ झ-र्णि । ७ झ-ष्ठ । ८ यरघ-चेष्ट ।

स्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा कामायाभिदुग्धोऽस्म्यभिदुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहा इति हुत्वा करौ तिर्यगभिमंत्रयेत् समासिंचत्विति "। परिवेष्टेतिकर्त्तव्यता स एव "अथ ब्रह्मचर्यव्रतमवकिरेन्मांसं वाऽश्नीयात्स्त्रियं चोपेयात्सर्वास्वार्तिष्वंतरागारेऽग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य्य प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति । कामेन कृतं कामः करोति कामायैवेदं सर्वान् योगान् कारयति तस्मै स्वाहा । मनसा कृतं मन्युत एवेदं सर्वोऽयं कारयति तस्मै स्वाहा । जयाप्रभृतिसिद्धमाधेनुवरप्रदानात् । अपरेणाग्निं कृष्णाजिनेन प्राचीनग्रीवेणोत्तरलोम्नोमावृत्य वसति व्युष्टायां जघनादात्मानमपकृष्य तीरं गत्वा स्नात्वा आचम्याभिमंत्र्यैर्लिङ्गाभिर्वारुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरिति मार्जयित्वांतर्जलगतोऽघमर्षणेन षोडश प्राणायामान् धारयित्वोत्तीर्य्य वासःपीडयित्वाऽन्यद्धौतं वासः परिधायाचम्य प्रसिद्धमादित्योपस्थानं कृत्वा आचार्यस्य गृहानेति । जयापदेन जयाहोमाः प्रभृति नाग्निर्भूतानामधिपतिरित्यादिसाध्याः होमाः । अतो जयाहोमाद्धेनुवरप्रदानांतमत्र कुर्यादित्यर्थः । अपरेणाग्निमग्निपश्चिमभागे वसतीत्यस्याग्रे रात्राविति शेषः । व्युष्टायामिति उषःकाले जघनात्कृष्णाजिनजघनप्रदेशादात्मानमपकृष्य निःसार्येत्यर्थः । शंखलिखितौ " सर्तरात्रेणावकीर्य्येद्दैक्षाग्निकार्ये कुर्वन्सद्यः कामादुत्सर्गे रेतसोऽन्यत्र स्वप्नात्तत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जुहुयादोंपूर्विकाभिः संवत्सरं वा नक्तं भैक्षं चरेत् । चतुर्थकाले मितभुक् गायत्रीं वा सवनानुगा जपेदिति" । महाव्याहृतिहोमोऽत्र स्तुत्वा-दैक्षाग्निकोपाकरणे । संवत्सरं वेत्यादिना च प्रायश्चित्तद्वयमुक्तं तत्पूर्वोक्तसंवत्सरव्रतसमानविषयं । वत्सरानुगां वत्सरपर्य्यंतमित्यर्थः । स्वप्ने रेतस उत्सर्गे मनुविष्णू (वि.२८।५१ म.२।१८१)
" स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्"॥ दिवा स्वप्ने उत्सर्गे बलादुत्सर्गे च नैर्ऋतयागमात्रं " एतदेव रेतस उत्सर्गे दिवा स्वप्ने वेति " वसिष्ठेन यागमात्रातिदेशात् । कृच्छ्रचांद्रायणादिव्रतांतरेष्वतिदिष्टब्रह्मचर्य्येषु रेतःस्कंदनेऽपीदमेव । ' व्रतांतरेषु चैवमिति ' तेनैवातिदिष्टत्वात् । इदमेव च दीक्षितस्यापि ।

वानप्रस्थयत्योरपि रेतःस्कंदने आह शाण्डिल्यः

"वानप्रस्थो यतिश्चैव स्खंदने सति कामतः । पराकत्रयसंयुक्तमवकीर्णिव्रतं चरेत् " ॥

इदं च ब्रह्मचर्य्यातिदेशोऽवकीर्णिव्रतं गुरुत्वात् परस्त्रीगमन एव । कश्यपः

" सूर्यस्य त्रिर्नमस्कारं स्वप्ने सिक्त्वा गृही चरेत् । वानप्रस्थो यतिश्चैव त्रिः कुर्यादघमर्षणं"॥

स्त्रीसंभोगमंतरेण कामादुत्सर्गे तु कण्वः

" यत्रोत्सर्गं गृही कृत्वा वारुणीभिरुपस्पृशेत् । वानप्रस्थो यतिश्चैव चरेच्चांद्रायणत्रयं " ॥

१ ईनघ गम्रिम । २ घईयर–समाहृत्य । ३ ह्य–मज्या । ४ ह्य–प्रयातेन । ५ घयर–कार्यकरणे । ६ ह्य–नैर्ऋतमात्रं ।

सप्तरात्रं संध्यादि । त्यागेनावकीर्णत्वे तु बृहस्पतिः
" संध्योपासनमुद्दिष्टं प्रथमं ब्रह्मचारिणः । अग्नीन्धनं भैक्षचर्यां चैतत्कुर्वीत प्रत्यहं ॥
" अस्य त्रयस्य करणाद्व्रती रोगविवर्जितः । अवकीर्णिव्रतं कुर्यात्सप्तरात्रं न संशयः " ॥
याज्ञवल्क्योऽपि (प्रा. २८१)
" भैक्षाग्निकार्ये त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः । कामावकीर्ण इत्याभ्यां हुत्वा चाज्याहुतिद्वयं ॥
" उपस्थानं ततः कुर्यात्समासिंचंत्वनेन तु " ॥ कामावकीर्ण इत्येतौ पूर्वमुक्तौ समासिंचंत्विति च । इदं च कार्यव्यासंगादिनाऽग्न्यादित्यागे । तदभावे तु
" अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकं । अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेदिति " ॥
मनूक्तं (२।१८७) बोध्यं । नैष्ठिके विशेषमाह हारीतः
" उपकुर्वाणस्तु यत्कुर्यात्कामतोऽकामतोऽपि वा । तदेव द्विगुणं कुर्याद्ब्रह्मचारी तु नैष्ठिक" ॥इति। एतानि चावकीर्णिप्रायश्चित्तानि त्रैवर्णिकस्यापि ब्रह्मचारिणः समानानि ।
"अवकीर्णी द्विजो राजा वैश्यश्चापि खरेण तु।इष्ट्वा भैक्षाशिनो नित्यं शुद्ध्यंत्यब्दात्समाहिताः"॥
इति शांडिल्योक्तेः । द्विजो विप्र । अत्र यदगम्यागमनप्रायश्चित्तमेतत्प्रायश्चित्तात्समं न्यूनं वा तदनेनैव सिद्धिः । यत्त्वधिकं तेनैव तस्य सिद्धिः । गर्दभयागस्तु पृथगेव कार्य इति । ब्रह्मचारिणो वेदव्रतान्याम्नातानि । तेषां लोपे प्रायश्चित्तमाहाग्निः
" पिता भ्राताऽपरो वाऽपि प्राजापत्यत्रयं चरेत् । महापगास्तु सम्नाप्य पाहि नो अग्न आहुतीः ॥
" पंचभिरिवमाहातव्रतलोपे कृते सतीति " । संवत्सरमध्य एव व्रतलोप एतत्प्रायश्चित्तमिति केचित् । महानाम्न्यादिव्रतलोपे प्रायश्चित्तपूर्वकं तानि समावर्तनदिन एव कार्याणीति प्रयोगपारिजाते । व्यासोऽपि
" वेदव्रतानि कृत्वैवं तथैवारण्यकव्रतं । स्वशाखाविहितं सर्वं कृत्वा वेदमुपक्रमेत् ॥
" अकृत्वेमानि सर्वाणि वेदो वाऽभ्यस्यते यदि । प्रायश्चित्तानि कृत्वैव व्रतान्यपि तथा क्रमात् ॥
" गोदानिकं ततः कृत्वा समावर्तनमारभेदिति " । तत्र प्रायश्चित्तमाह शौनकः
" व्रतानि विधिवत्कृत्वा स्वशाखाध्ययनं चरेत् । अकृत्वाऽभ्यस्यते येन स पापी विधिघातकः ॥
"कृत्वा द्वादश रात्रं तु चारित्वाऽऽज्याहुतीः शतं।हुत्वा चैव तु गायत्र्या स्नायादित्याह शौनकः"॥
देवलोऽपि व्रतानुपक्रम्य
" कालातिक्रमणे कुर्यात्प्रायश्चित्तं विधानतः । कृच्छ्रं द्वादशरात्रं तु हुत्वा चाज्याहुतीः शतं ॥
" अष्टाविंशतिमष्टौ वा क्रमात्कुर्याद्व्रतानि हि । व्यत्यये यावदभ्यस्तं वेदं तावत्पुनः पठेदिति" ॥
एतच्च कामतः । रागाद्यबुद्धिपूर्वं त्यागे तु मनुः (११।२०३)
" वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनमिति " ॥

इति व्रतलोपप्रायश्चित्तं ।

अथ परिवेदनं मनुः (३।१७१)

---

१ घ—कमतः । २ ई—भ्यस्ते यत्र स पापी विधिघातकः ३ घचल—प्रत्येकं कृच्छ्रमेकैकं ।

" दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः " ॥ गार्ग्योऽपि

"सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्दारसंग्रहं । आवसथ्यं तथाऽऽधानं पतितस्त्वन्यथा भवेदिति "॥ सोदर्यग्रहणादसोदर्य्ये न दोषः । तदाह शातातपः

" पितृव्यपुत्रसापत्नपरनारीसुतेषु च । ज्येष्ठेष्वपि च तिष्ठत्सु भ्रातृणां तु कनीयसां ॥

" दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने " । परनारीसुताः क्षेत्रजदत्तकाद्याः । पुत्रदानेन प्रतिगृहीतृकुले पितृत्वपुत्रत्वादिप्रयुक्तकार्य्यप्रवृत्तिर्जनककुले च तन्निवृत्तिः सप्रमाणमुक्ता व्यवहारमयूखे । तेन दत्तकसोदरस्यापि कनिष्ठस्य दत्तकमुक्रम्योद्वाहे न दोषः । शातातपः

" क्लीबे देशांतरस्थे च पतिते भिक्षुकेऽपि वा । योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने " ॥ भिक्षुको यतिः । योगशास्त्राभियुक्तो विरक्तः । कात्यायनोऽपि

" देशांतरस्थक्लीबैकवृषणानसहोदरान् । वैश्यातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

" जडमूकांधबधिरकुब्जवामनपोडकान्[१] । अतिवृद्धानभार्यांश्च कृपिसक्तान्नृपस्य च ॥

" धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा । कुहकांस्तस्करांश्चापि परिविंदन्न दुष्यति " ॥ पोडको भग्नचरणद्वयः । अभार्यो मृतभार्यः । कामतोऽकारिणः स्वेच्छयैव नित्यविवाहमकुर्वाणाः । अत्र ये सर्वात्मना विवाहानधिकारिणः क्लीबादयस्तेषु सत्सु कालविशेषमन्तरेणापि परिवेदने न दोषः । ये तु कालांतरेऽपि संभावितविवाहाधिकारा विरक्तवेश्यातिसक्तशूद्रतुल्य-कृपिसक्तराजपरतंत्रधनवृद्धिप्रसक्तकामतोकारिकुहकतस्करास्तेषु[२] तत्स्वभावत्वावधारणे न दोषः । देशांतरस्थे विशेषमाह वसिष्ठः " अष्टौ दशद्वादशवर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिविष्टम-प्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्तीभवतीति । धर्मार्थमर्थार्थं विद्यार्थं वा देशांतरस्थे द्वादशवर्षं प्रतीक्षा कार्यांतरार्थं त्वष्टौ दश वेति " । तथा च स एव

"द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान्धर्मार्थयोगतः । न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुन.पुनरिति"॥ हेमाद्रिः । शूलपाणिस्तु " द्वादशवर्षाणि ब्राह्मणस्य विद्यासंबंधेनेति " गौतमवाक्ये (१८।१७) ब्राह्मणग्रहणात्स एव द्वादशवर्षाणि प्रतीक्ष्यः क्षत्रियवैश्यशूद्रास्तु दशाष्टौ षडिति । तत्तुच्छं । अश्रुतपट्कल्पनायां प्रमाणाभावात्[३] । धर्मार्थयोश्च क्षत्रियादावपि संभवादिति । विवाहे तु ज्येष्ठानुज्ञायामपि दोषमाह हारीतः

" सोदराणां च सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् । दारैस्तु परिवेद्यंते नाग्निहोत्रेण नेज्ययेति "॥ अथ प्रायश्चित्तं । वसिष्ठः (२०।८) " परिविविदानः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्वा पुनर्निविशेत् " । अत्रापरार्के कनिष्ठेनोढां ज्येष्ठ उद्वहेत् अशास्त्रीयविवाहेन कनिष्ठनिरूपितभार्यात्वानुत्पत्तेर्ज्येष्ठोद्वाहयोग्यत्वात्कनिष्ठस्त्वन्यामुद्वहेदिति[४] । तन्न

१ घ-दो; ई-घोडकान् । २ घ-षेषु । ३ घ-माना । ४ झ-कनिष्ठ भार्यात्वा ।

"ता चैवोपगच्छेदिति" विज्ञानेश्वरोक्तवाक्यशेषात् । भार्यात्वानुत्पत्तिस्तु कनिष्ठोद्वाहेऽपि साधिका । स्पष्टं च हारीतेन ज्येष्ठस्याब्दं व्रतमुक्त्वाऽन्योद्वाह एवोक्तः ।

"समाप्तेऽब्दे तां कन्यां ज्येष्ठायोपपादयेयु.। ततामनुमान्यान्ययाविशेतैवं धर्मो न लुप्यत" इति। तस्मात्परिवेत्ता कृच्छ्रातिकृच्छ्रोत्तरं स्वोढां ज्येष्ठाय ब्रह्मचार्याहृतभैक्षवद्दूरपरिभवपरिहारार्थं निवेद्य तेनानुज्ञाता तामेवोद्वहेदिति वासिष्ठार्थः। यत्तु सुमंतुः परिवेत्तादिपंचानां द्वादशरात्रं सक्तुप्राशनमुक्त्वा कनीयसं प्रत्याह "न भूयश्चैनामभिगच्छेदिति" तत्पुनर्विवाहात्प्रागेवेतिन्यं । तत्रैवं व्यवस्था । सन्निधावकामतः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ । याज्ञवल्कीयं वक्ष्यमाणमुपपातकसामान्यव्रतचतुष्टयं च वर्णशक्त्याद्यपेक्षया योजनीयं । कामतः सन्निधौ कन्यापित्राद्यनुज्ञाया संवत्सरमिति । अत्रैव शंखः "परिवित्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं द्वादशरात्रं भैक्षं चरेयातामिति" । कामत पित्राद्यनुज्ञातोद्वाहे तु मानवं त्रैमासिकं। यत्तु विष्णुः(५४।१६) "परिवित्तिः परिवेत्ता च यया च परिविद्यते । तद्दाता याजकश्चांद्रायणं कुर्युरिति" ॥ तत्कृच्छ्रातिकृच्छ्रविषयं । यत्तु यमः

"कृच्छ्रौ द्वयोः परिवेत्ते कन्यायाः कृच्छ्र एव च।अतिकृच्छ्रं चरेद्दाता होता चांद्रायणं चरेदिति"॥ तदज्ञानत. क्षत्रियविषयं । द्वयो परिवेतृपरिवित्त्योः प्रत्येकं द्वौ कृच्छ्रौ । यत्तु सुमंतुः "परिवित्तिपरिवेतृकन्यादातृयाजकानां द्वादशरात्रं सक्तुप्राशनब्राह्मणतर्पणं च । ता पुनर्भवमानस्तं । न भूयश्चैनामभिगच्छेदिति" तच्छूद्रपरं । प्रसंगादुच्यते । देवलः

"ज्येष्ठायां यद्यनूढाया कन्यायामूह्यतेऽनुजा। या साऽग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषू स्मृतेति" ॥

प्रायश्चित्तमाह वसिष्ठः (२०।९–१०) "अग्रेदिधिषूपति. कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत ता चैवोपयच्छेद्दिधिषूपति ।कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्वा पुनर्निविशेतेति"। "अग्रेदिधिषूपतिः प्राजापत्यं चरित्वा तामेव ज्येष्ठा पश्चादन्येनोढामुद्वहेत् । दिधिषूपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा स्वोढा ज्येष्ठा कनीयस्याः पूर्वं विवोढे दत्वाऽन्यामुद्वहेदिति" मिताक्षरायां । कल्पतरौ च । व्याख्यांतरमपि स्मृत्यर्थसारे। कनिष्ठापतिः द्वादशरात्रं कृत्वा तां स्वोढामेव ज्येष्ठोद्वाहे जाते उद्वहेत् । ज्येष्ठापतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा स्वोढा कनिष्ठापतये ब्रह्मचार्याहृतभैक्षवन्निवेद्य तदनुज्ञातां ज्येष्ठामेवोद्वहेदिति । अपरार्के तु अग्रेदिधिषूपतिस्थाने दिधिषूपतिरिति पठित्वा दिधिषूपतिरिति । तथा च प्रायश्चित्तविकल्प इति । यत्तु गौतमः "परिवित्तिपरिवेतृपर्याहितपर्याधात्रग्रेदिधिषूपतिदिधिषूपतीनां संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमिति" तत्परिवेतृसंवत्सरसमानविषयं । पर्याहितपर्याधात्रो स्वरूपमुक्तं संवर्तेन "अनाहिताग्नौ ज्येष्ठे तु कनीयानाद्धीत चेत्।पर्याधाता कनिष्ठ स्याज्ज्येष्ठ.पर्याहित स्मृत"॥इति।

इति गुरुतल्पप्रसक्तानुप्रसक्तप्रायश्चित्तानि ।

अथ संसर्गप्रायश्चित्तं । तत्र संसर्गभेदानाह बृहस्पतिः

---

१ द्वा–स्फुटं वा ।

" एकशय्यासन पक्तिर्भांडपक्त्यन्नमिश्रण । याजनाध्यापने योनिस्तथा च सहभोजनं ॥
"नवधा सङ्कर प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमै सहेति" । योनि पातकिने कन्यादान । तत्कन्यापरिणयन वेति विज्ञानेश्वरकल्पतरुकारादय । पातकिस्त्रीगमनमित्यपरार्कशूलपाणी । योगापरित्यागात्त्विदमेव युक्त । छागलेयः

" आलापाद्गात्रसस्पर्शान्निश्वासात्सहभोजनात् । सहशय्यासनाद्यानात्पाप सक्रमते नृणामिति"।

देवलः

" सलापस्पर्शनिश्वाससहयानासनाशनात् । याजनाध्यापनाद्यौनात्पाप सक्रमते नृणामिति " ॥

वसिष्ठः (२०।४९) " पतितसप्रयोगे तु ब्राह्मेण वा यौनेन वा यास्तेभ्य सकाशान्मात्रा उपलब्धास्तासा परित्यागस्तैश्च न सपिबेदिति " । मात्रा द्रव्य । एतेषा कर्मणा मध्ये केन कर्मणा कियता कालेन पातित्य तदाह विष्णुः (३५।५) " सवत्सरेण पतति तेन सहाचरन्नेकयानभोजनासनशयनै । यौनस्रौवमुख्यैस्तु सबधै सद्य एवेति " । मुख्यो मुखभवोऽध्ययन च । एकामत्रभोजनेऽपि सद्य पातित्य

" याजन योनिसबध स्वाध्याय सहभोजन । कृत्वा सद्य पतत्येव पतितेन न सशय" ॥ इति देवलोक्तेः । यौनस्रौवमुख्यैरिति सत्यपि द्वद्वनिर्देशे प्रत्येकमेवैषा पातित्यहेतुत्व । य पतितै सह यौनमुख्यस्रौवाणामन्यतम सबध कुर्यात्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तमिति सुमंतूक्तेः । कल्पतरौ तु यश्चैतैर्यौनमौख्यस्रौवाणा सबधानामन्यतमेन सह सवत्सर सपर्कमियात्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तमिति पाठ । तत्रात्यतापद्यज्ञानत पचमहायज्ञादियाजन । तथैवागाध्यापन । तथैव योनिसबधो व्यवहितो विवाहसबधो व्यवहितो विवाहसबधश्चेति ज्ञेय । एतेन

" सवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनादेकशय्यैकभोजनादिति "

हारीतीयं

" षाण्मासिके तु ससर्गे याजनाध्यापनादिभि । एकत्रासनशय्याभि प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत् ॥
" सवत्सरेण सस्पर्शे योनियुक्ते विशेषत । पूर्वोक्तेन विधानेन पतितव्रतमाचरेदिति " च

बार्हस्पत्यं व्याख्यात । जिकनस्तु समुच्चितानामेव याजनादीना सद्य पतनहेतुत्व प्रत्येकहेतुत्व तु सवत्सरससर्गे इति युक्तमूचे । परतु तद्बहुग्रथविरुद्ध । कौर्मे

" याजन योनिसबध तथैवाध्यापन द्विज । कृत्वा सद्य पतेज्ज्ञानात्सहभोजनमेव च ॥
" अज्ञानादथ वा मोहात्कुर्यादध्यापन द्विज । सवत्सरेण पतति सहाध्यापनमेव चेति " ॥

द्वितीयवचनमगाध्यापनपर । बौधायनः

" संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात्सद्यो न शयनादिति " ॥

शयनात्स सद्यो न किंतु सवत्सरेणेति सबध । एतेन

१ घयरख–तया वसनभोजने । २ खरघङ–द्रव्यं । ३ घखल–बृहद्विष्णु । ४ घलखयर–मुखाद्भवो, ई–मुखयाद्भवो ५ लयर–जिनस्तु घ–जिकक्री ।

" संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानाशनासनादिति "

मानवमपि (११।१७९) व्याख्यातं । पैठीनसिस्तु न त्वेकशयनासनादित्यंतपादं पपाठ । अत्र ज्ञानकृत एव संसर्गे पातित्यं नाज्ञानकृते

" संवत्सरं तु पतितैः संसर्गं कुरुते तु यः । यानशय्यासनैर्नित्यं जानन्वै पतितो भवेदिति" ॥

कौर्मोक्तेः

" पतितेन सहोषित्वा जानन्संवत्सरं द्विजः । मिश्रितस्तेन सोऽब्दांते स्वयं च पतितो भवेदिति "॥

देवलोक्तेश्च । अत्र संवत्सरमित्यत्यंतसंयोगवाचिद्वितीयाश्रुतेर्यथाषष्ठ्यधिकशतत्रयदिनन्यापिन्येव संसर्गे पातित्यं भवति न तु तन्न्यूनत्वे इति विज्ञानेश्वरादयः । अत एव "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । भोजनाशनशय्यादि कुर्वाणः सार्वकालिकमिति" देवलीयं सार्वकालिकपदमपि संगच्छते । ब्रह्महादिचतुष्टयसंसर्ग एव च महापातकं न तु संसर्गिसंसर्गोऽपि ।

" ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेदिति "॥

(प्रा. २२७) याज्ञवल्क्यीयादिषु तैरिति सर्वनाम्ना ब्रह्महादिचतुर्णामेव परामर्शात् । " संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् " इत्यादिषु पतितपदमपि ब्रह्महादिचतुःपरमेव । दोषस्तु संसर्गिसंसर्गेऽप्यस्त्येव । " एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं कंचित्समाचरेदिति " मनूक्तेः (११।१८९) । अयं तु संसर्गस्त्रिविधः उत्तमो मध्यमः कनीयांश्च । तत्राद्य-श्चतुर्द्धा । यौनस्रौवमौखैकपात्रभोजनभेदात् । मध्योऽप्येकयानासनशय्यैकपंक्तिभोजनभेदा-च्चतुर्द्धा । अंत्यस्तु संलापस्पर्शनिःश्वासैकभांडपंक्तितदीयान्नभोजनतत्प्रतिग्रहतत्स्पृष्टान्नभोजनादि-भेदादनेकविध इति निबंधकृतः । क्वचित्संसर्गदोषमपवदति वसिष्ठः (१३।५१–५३)

" पतितोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः । सा हि परगामिनी भवति । तामरिक्थामुप-यच्छेतेति " । याज्ञवल्क्योपि (प्रा. २६१) " कन्यां समुद्वहेदेषां सोपवासामकिंचनामिति " । सोपवासां कृतसंसर्गानुरूपप्रायश्चित्तामिति विज्ञानेश्वरः । तन्न । अकृतसंसर्गायाः प्राय-श्चित्ताभावेन नित्यवच्छ्रवणविरोधात् । अतस्तस्या नित्यं पूर्वदिने उपवासोऽनेन विधीयते । अकिंचनां अगृहीतपितृवस्त्रादिकां । वृद्धहारीतः " पतितस्य कुमारीं विवस्त्रामहो-रात्रोपोषितां प्रातः शुक्लेनाहतेन वाससाच्छादितां नाहमेतेषां न ममैत इति त्रिरुच्चैरभिदधानां तीर्थे स्वगृहे वोद्वहेदिति " । उद्वहेदित्यनेन स्वयमेव त्यक्तपतितसंसर्गामुद्वहेन्न पुनः पतितात्प्रतिगृह्णीयादिति लभ्यते ।

पातक्युत्पन्नयोः स्त्रीपुमपत्ययोः प्रायश्चित्तमाह बौधायनः (२।१।५१) "अशुक्लानि-शुक्लोत्पन्नानां तेषां शुद्धिमिच्छतां प्रायत्यं पतनीयानां तृतीयोंऽशः स्त्रीणामंशात्तृतीयमिति " ॥ प्रायत्यं प्रायश्चितं । पतनीयानां नरके पतंतीति पतनीयाः कर्तर्यनीयट् । कृत्यल्युटो बहुलमिति स्मृतेः । कर्म प्रवचनीयवत् । तेन पतितोत्पन्नस्य पुत्रस्य तृतीयोंऽशः ।

१ घ–भवत्स्त्रिया । २ ईघ–प्राजापत्यं ।

कन्यायास्तु न तृतीयोंऽशो मौलिकनवमांश इति यावत् । यत्तु पराशरः (१।२४–२५)

" त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् । द्वापरे कुलमेकं तु कर्त्तारं तु कलौ युगे ॥
" कृते संभाषणादेव त्रेतायां स्पर्शनेन च । द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्मणेति " ॥

तत्राद्यश्लोके कर्त्तारं त्विति तुशब्देनैवकारार्थेन पूर्वप्रकृतियुगभेदेन व्यवस्थयोक्त देशग्रामकुलसंसर्गत्रयमेव वार्यते । न त्वप्रकृतो याजनादिसंसर्गोऽपीति । द्वितीयश्लोकेऽपि कृते संभाषणादेवेत्येवकारेणोत्तरवाक्यद्वये च तदनुषङ्गेण कृते संभाषणमात्रात्पतति । त्रेतायां स्पर्शमात्रात् द्वापरे तु तत्स्वामिकान्नप्रतिग्रहमात्रात्कलौ तु कृत्स्नेन निषिद्धकर्मणा याजनादिभिरित्यर्थः । अन्यथा पूर्ववाक्ये " कर्त्तारं तु कलौ त्यजेत् " इत्यनेन साक्षात्कर्त्रादेः संसर्गो निषिद्धः । द्वितीयवाक्ये तु ' कलौ पतति कर्मणा ' इत्यनेन साक्षात्कर्तुरेव दोषो न संसर्गकर्त्तुरिति परस्परविरोधः स्यात् । एवं च माधवस्य कलौ संसर्गदोषाभावोक्तेरत्रैव तात्पर्यं तथा च कलिनिषिद्धेषु संसर्गदोषः इत्युक्तेर्दोषादिमात्रसंसर्गं कृतयुगादौ दोषजनकत्वे नोक्तं पाराशरपूर्वश्लोके । यश्चोत्तरश्लोके कृतयुगादौ संभाषणमात्राद्दोष उक्तस्तद्विषया ।

अथ प्रायश्चित्तं । याज्ञवल्क्यः

" यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये " ॥ इति ।

पतितपदं पापिमात्रोपलक्षकं " संसर्गी येन संसर्गं कुर्यात्तद्व्रतमाचरेदिति " जाबालोक्तेः । मतिपूर्वेऽपि संसर्गे न मरणातिदेशः किंतु द्वादशाब्दस्यैव । व्रतपदात् । अत्र च सत्यप्यतिदेशे पूर्णमेव द्वादशाब्दं भवति । ' द्वादशभिर्वर्षैर्महापातकिनः पूयते ' इति हारीतोक्तेः । न चेदं संसर्गिभिन्नमहापातकिपरं

" रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः । व्रतेनैतेन शुद्ध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे " ॥ इति

शंखवाक्येनोपसंहारादिति वाच्यं । महापातकसंज्ञाया आनर्थक्यापत्तेः । शंखवाक्यं तु संसर्गिणोऽप्युपलक्षणार्थं । कामकृते ब्रह्मवधे तत्संसर्गेऽपि च कामकृते मरणतुल्यचतुर्विंशत्यब्दं अकामतस्तु द्वादशाब्दमिति केचित् । विज्ञानेश्वरादयस्तु चतुर्विंशत्यब्दस्य मरणतुल्यत्वे मानाभावात्कामकृते वधे संसर्गे च द्वादशाब्दमेव । अकामकृते तु षडब्दमित्याहुः । अकामतः सद्यःपतनहेतुसंसर्गे तु वसिष्ठः (२०।४५–४६) " पतितसंप्रयोगे तु ब्राह्मेण वा स्रौवेण वा यौनेन वा यास्तेभ्यः सकाशात् मात्रा उपलब्धास्तासां परित्यागस्तैश्च न संवसेदुदीचीं दिशं गत्वाऽनश्नन् संहितामधीयानः पूतो भवतीति " ।

पराशरः (४।८–१२)

" संसर्गमाचरन्विप्रः पतितादिष्वकामतः । पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
" मासार्द्धं मासमेकं वा मासत्रयमथापि वा । अब्दार्द्धमब्दमेकं वा भवेदूर्ध्वं तु तत्समं ॥

१ घ-त्व । २ घ-मासमेकं तथा पक्षं ।

" त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत्। चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं तृतीये पक्ष एव तु॥

" चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पराकः पंचमे ततः। षष्ठे चांद्रायणं कुर्यात्सप्तमे त्वैंदवद्वयं॥

" अष्टमे वा तथा पक्षे षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेदिति "। ऊर्ध्वमित्यनेन वर्षद्वयव्यापी संसर्गो गृह्यते। अज्ञानतः कृतस्य नाब्दशम्यैव पातित्यापादकत्वात्। एतानि प्रायश्चित्तान्यकामकृत संसर्गविषयाणि। कामकृते तु मिताक्षरायां स्मृत्यंतरे

" पंचाहे तु चरेत्कृच्छ्रं दशाहे तप्तकृच्छ्रकं। पराकस्त्वर्द्धमासे तु मासे चांद्रायणं चरेदिति॥

" मासत्रये तु कुर्वीत कृच्छ्रं चांद्रायणोत्तरं। षाण्मासिके तु संसर्गे कृच्छ्रं त्वब्दार्धमाचरेत्॥

" संसर्गे त्वाब्दिके कुर्यादब्दं चांद्रायणं ततः" इति। आब्दिक इति किंचिन्न्यूने द्रष्टव्यं। पूर्णे तु द्वादशाब्दविधानात्। उशनाः " कृतलक्षणैर्दर्शनस्पर्शनसंभाषणादि वर्जयेत्। दर्शने ज्योतिषां दर्शनं हृदयालभनं। संभाषणे ब्राह्मणसंभाषणं। पुनःस्पर्शनं चेति "। कृतलक्षणैश्च पदादिनांकितैः पतितैरिति यावत्। स्पर्शनं च परंपरया विवक्षितं। साक्षात्पतित स्पर्शे स्नानविधानात्। यथा मनुः (५।८४)

" दिवाकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा। शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यति "॥ संभाषणं द्विचतुरगाथावृत्तं। सकृत्संभाषणे पतितानां च संभाषे " दक्षिणं श्रवणं स्पृशेदिति " लघुप्रायश्चित्तश्रवणात्। बृहस्पतिः

" पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। मासोपवासं कुर्वीत चांद्रायणमथापि वा "॥ अत्र चांद्रायणमज्ञानाभ्यासे। मासोपवासस्तु ज्ञानाभ्यासे। भोजनं तदन्नस्येति केचित्। एकपंक्तावित्यपरे। भोजने वर्षस्य पातित्यापादकत्वाद्गृहगमनप्रतिग्रहयोरपि वर्षमेव। इत्यमेव शूलपाणिः। शंखः " अमेध्यपतितचंडालपुल्कसरजस्वलावधूतकुणिकुष्ठिकुनखिस्पृष्टान्नानि भुक्त्वा कृच्छ्रमाचरेदिति "। इदं च सकृदज्ञानतः। ज्ञानतस्तु कृच्छ्रद्वयं। पतितस्वामिकान्नभोजने त्वाह प्रचेताः

" पतितान्नं तु यो भुंक्ते संसाहपुत्रके वसेत्। पानीयपतनश्चैव नुदराणि पिवेद्यदि "॥ इदं च सकृज्ज्ञानविषयं। पतितामान्नभक्षणे तत्सिद्धान्नभक्षणस्य चतुर्थो भागः। चांडालान्न भक्षणे तथा दर्शनात्। तथा च वसिष्ठः (११।१७) " चांडालान्नं तु भुक्त्वा त्रिरात्र मुपवसेत्सिद्धान्नं भुक्त्वा पराकः " इति। पतितोच्छिष्टभक्षणेऽङ्गिराः

" चंडालपतितादीनामुच्छिष्टस्य च भक्षणे। द्विजः शुध्येत्पराकेण शूद्रः कृच्छ्रेण शुद्ध्यतीति"॥ एतदपि सकृज्ज्ञानत एव। मार्कंडेयः

"अपांक्तेयस्य यः कश्चित्पंक्तौ भुंक्ते द्विजोत्तम। अहोरात्रोषितो भूत्वा पंचगव्येन शुद्ध्यतीति"॥ अत्र ब्रह्महादिचतुष्टयसंसर्गे पूर्णमेव व्रतमतिदिश्यते। इतरपापिसंसर्गे तु चतुर्थांशेन

" यो येन संपिबेद्वर्षं सोऽपि तत्तुल्यतामियात् । पादन्यूनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विज " ॥ इति व्यासोक्तेः । इतरपापेषु यो येन पापिना संसृज्यते स तदीयमेव प्रायश्चित्तं पादोनं कुर्यात् । तेनाद्य संसर्गी नवाब्दं द्वितीय पादोनं सप्ताब्दमित्यादि । यत्तु महापापविषये विज्ञानेश्वरः " द्वितीयसंसर्गी पादोनं तृतीयोऽर्द्धं चतुर्थं पादमित्याह । यच्च शूलपाणिराद्यः पादोनं द्वितीयोऽर्द्धं । तृतीय पाद । चतुर्थो न किंचिदिति

" एतदन्नाशिनो विप्रा कृच्छ्रं तेषां विधीयते । तद्भोजिनोऽर्द्धकृच्छ्रेण तदन्नादास्तु पादत "
इति चाडालान्नसंकरे व्यासोक्तेः

" भुक्तं यैस्तत्र पकान्नं कृच्छ्रं तेषां विधीयते । तेषामपि च यैर्भुक्तमर्द्धं तेषां विधीयते ॥
" तेषामपि च यैर्भुक्तं कृच्छ्रपादो विधीयते " इति । तत्रैवापस्तंबोक्तेश्च । तत्र एतयोर्वाक्ययो श्चाडालान्नसंसर्गविषयत्वेन साक्षात्पापिसंसर्गविषयत्वेन तत्र लिंगदर्शनता वाच्या । सा तु प्रत्यक्षव्यासवाक्येन बाध्यते । अथ निषिद्धस्पर्शे । याज्ञवल्क्यः

" चडालपुल्कसम्लेच्छभिल्लपारसिकादिकान् । महापातकिनश्चैव स्पृष्ट्वा स्नायात्सचैलकं " ॥

षट्त्रिंशन्मते

' बौद्धान्पाशुपतांश्चैव लोकायतिकनास्तिकान् । विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् " ॥

मनुः (५।८४)

"उदक्या च दिवाकीर्ति पतितं सूतिकां तथा । शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् " ॥
दिवाकीर्तिश्चाडाल । एतदकामत । तथा च बृहस्पतिः

"दिवाकीर्त्तिं चितिं यूपं पतितं च रजस्वला । स्पृष्ट्वा प्रमादतो विप्र स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यति " ॥
कामतोऽपि स एव

" पतितं सूतिकामन्त्यं शवं स्पृष्ट्वा च कामत । स्नात्वा सचेलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति " ॥ होमो व्याहृतिभि । स्नाने विशेषमाह शातातपः

" चाडालं पतितं व्यंगमुन्मत्तं शवमन्त्यजं । सूपिका सूतिका नारी रजसा च परिप्लुता ॥
" श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान्संस्पृश्य मानव । सचैलं सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुद्ध्यति " ॥

छागलेयोऽपि

" चाडालं पतितं स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् । शवं तत्स्पृष्टिनं चैव चैत्ययूपं रजस्वला " ॥
अत्र श्वादिस्पर्शे यत्स्नानं तत्स्वशिरोदेशस्पर्शे । अन्यत्र त्वाचमनं । तदाह शातातपः

" रजकश्चर्मकारश्च व्याधजालोपजीविनौ । निर्णेजक सौचिकश्चटक शैलूषकस्तथा ॥
" मुखेभगं तथा श्वा च वनिता सर्ववर्णगा । चक्री ध्वजी वध्यघाती ग्राम्यशूकरकुक्कुटौ ॥
"एभिर्यदंगं संस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु । तोयेन क्षालनं कृत्वा आचांत शुचितामियात् " ॥
कामत शिर स्पर्श तु वायुपुराणे

१ ह्य —चितिं यूप । २ घयर–श्वा । ३ घनयडई–गौचिङ, ह्य–शौ ।

" उदक्या सूतिका चैव श्वानमत्यान्तसायिनं । नग्नादीन्मृतहारांश्च स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥
" स्नात्वा सचैलं मृद्भिश्च शुद्ध्येद्द्वादशभिर्नरः " । नग्नाः बौद्धादयः ।
तथा च विष्णुपुराणे
" सर्वेषामेव वर्णानां त्रयीं संवरणं नृप । या समुज्झति यो मोहात्स नग्नः पापकृन्नरः ॥
९ गार्ग्यः
" न्यादश्वखरोष्ट्रैश्च स्पर्शे व्यवहिते द्विजः । अचेलं वा सचैलं वा स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यति ।
मतिपूर्वं सचैलमन्यदाऽचैलं । तथा
" शूद्रं स्पृष्ट्वा निषादं च शुद्ध्येदाचमनाद्द्विजः । तद्धीनस्पर्शनाद्यत्नात्प्राणायामैस्तपेद्द्विजः ॥
अनाचमनं स्नानासमर्थस्य सच्छूद्रस्पर्शे वा । अत एवापरार्के स्मृत्यंतरं
१० " एडकं कुक्कुटं काकं श्वशूद्रात्यान्तसायिनः । दृष्ट्वैतानाचमेत्कर्मं स्पृष्ट्वा तान् स्नानमाचरेत् ॥
कर्म इति कर्मकाल इत्यर्थः । वृद्धयाज्ञवल्क्यः
" चण्डालपुल्कसम्लेच्छभल्लकापालिपारदान् । उपपातकिनां चैव स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् " ॥
संवर्त्तः
" कैवर्तमृगयुव्याधशौनिशाकुनिकानपि । रजकं च तथा स्पृष्ट्वा स्नात्वैवाशनमाचरेत् ॥
१९ यस्त्वापस्तंबः
" चर्मकारं च रजकं धीवरं नटमेव च । एतान्स्पृष्ट्वा द्विजो मोहादाचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥
"एतैः सम्पृष्टरुच्छिष्ट एकरात्रं पयः पिबेत् । तैरुच्छिष्टैस्त्रिरात्रं स्याद् घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥
तन्नाचमनशक्तस्य । अज्ञानतो वा । शाट्यायनिः
"कापालिकानां सम्पर्शे स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यति । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥
२० शातातपः
" यस्तु छायां श्वपाकस्य ब्राह्मणो ह्यधिगच्छति । तत्र स्नानं तु तस्यैव घृतप्राशो विशोधनं ॥
एतच्च विरलशाखानिष्ठान इति भवदेवः । सर्वांगीने तु चण्डालस्पर्शे प्रचेताः " स्वकायेन
चण्डालकायाभिस्पर्शने त्रिरात्रं शुद्धिरिति " । यस्त्वापस्तंबः " सर्वेषामत्यन्तानां
स्पर्शेनाचमनं विशुद्धिरिति " तदातुरस्य । मदिरास्पर्शे तु मनुः
२१ " जान्वधः स्नानमात्रं स्यादानाभेरेकरात्रकं । नाभेरूर्ध्वं त्रिरात्रं स्यान्मदिरास्पर्शने विधिः " ॥
यत्तु भवदेवीयं स्मृत्यंतरं
"मद्येन स्पृश्यते यस्तु ब्राह्मणः शंसितव्रतः । उपोष्य रजनीमेकां पञ्च
तद् जन्मप्रस्थ जान्वध स्पर्शे । मार्कण्डेयपुराणे
" अभोज्यसूतिकाषण्ढमार्जाराखुश्वकुक्कुटान् । "

१ यवनअर्थ्रर-प्रभृति ।

" सस्पृश्य शुद्धयति स्नानादुदक्याग्रामशूकरौ । अभोज्या रजकाद्य । अपविद्धो लोकबहिष्कृत । मृतहारो मूल्येन शवहारक । तथांगिराः

" भासवायसमार्जारखरोष्ट्रं च श्वशूकरान् । अमेध्यानि च सस्पृश्य सचैलो जलमाविशेदिति "॥

अत्र मार्जारो वनमार्जार । न तु गृहस्थ । तस्य शुचित्वात् । यथा सुमंतुः

"स्त्रीबालमशकमक्षिकामार्जारमूषिकाश्वासनशयनानुविप्रुषो नित्य मेध्या" । बृहस्पतिरपि

"स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यति कदाचन । मार्जारश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचि "॥

मशकमक्षिकासाहचर्यान्मार्जारोऽत्र गृहस्थ एवेति शूलपाणिः । मिताक्षरायां तु मार्जारस्पर्शे स्नानमुच्छिष्टसमये अनुष्ठानसमये वेति । आपस्तंबः

"एकशाखा समारूढश्चाडालो वा रजस्वला । ब्राह्मणस्तत्र निवसन् सवासा जलमाविशेत् " ॥

शाखाग्रहणमेकावयव्युपलक्षणार्थं तेनैकपाषाणादेरपि ग्रहण । एतदकामत । कामतस्तु द्विगुण । अभ्यासे तु स एव

" एकवृक्षसमारूढश्चाडालोऽथ रजस्वला । अहोरात्रोषितो भूत्वा पचगव्येन शुद्धयति " ॥

एतच्च स्नानानतर कार्यं । यतः

" चाडाले श्वपचे स्पृष्टे निशि स्नान विधीयते । न वसेच्चैव यो रात्रौ सद्य स्नानेन शुद्धयति ॥

" अथ तत्र वसेद्रात्रावज्ञानादविचक्षण । तदा तस्य तु तत्पाप शतधा परिवर्तते " ॥

पराशरः (७।२१)

" अस्तगते यदा सूर्ये चंडाल पतित स्त्रिय । सूतिका स्पृशतश्चैव कथ शुद्धिर्विधीयते ॥

"जातवेद सुवर्णं च सोममार्गं तथैव च । ब्राह्मणानुगतश्चैव स्नान कृत्वा विशुद्धयतीति "॥

रात्रौ स्नाने विशेषमाह देवलः

"दिवाहृतैर्जलै स्नान निशि कुर्यान्निमित्तत । प्रक्षिप्य च सुवर्णं च सन्निधाप्य च पावक "॥

शातातपः

"आदित्येऽस्तमिते रात्रावस्पृश्य स्पृशते यदि । भगवन्केन शुद्धि स्यात्तन्मे ब्रूहि सुनिश्चित ॥

" अनस्तमित आदित्ये सगृहीत तु यज्जल । तेन सर्वात्मना शुद्धि शवस्पृष्ट तु वर्जयेत् "॥

पराशरः " स्नानमाचमन प्रोक्त दिवोद्धृतजलेन तु " । शिशोर्विशेषमाह वृद्धशातातपः

" शिशोरभ्युक्षण प्रोक्त बालस्याचमन स्मृत । रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नातव्य तु कुमारके "॥

स एव

" प्राक्चूडाकरणाद्बाल प्रागन्नप्राशनाच्छिशु । कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौंजीनिबंधनं "॥

शवस्य चंडालसंस्पर्शे षट्त्रिंशन्मते ' चंडालशवसस्पर्शे कृच्छ्रं कुर्यात् । यानशय्यासने तु त्रिरात्र । जीवच्चंडालेन सह पानादिषु त्रिरात्र " । तथा " मृगवधनाम्यनन

१ इ–महाग्रंथेन । २ इ बात । ३ इ–संसर्गे । ४ ई–चंडालेन सह पानादिषु भ्यन्मति उद्धरणे ।

रुधिरोत्पादनेषु कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् "। व्रणनंधनादीनां चंडालं प्रतिकरणे। चंडालेन वाऽऽत्मनि तत्करणे। आपस्तम्बः

"येनकेनचिदभ्यक्तश्चंडालं पतितं स्पृशेत्। उपवासेन चैकेन पंचगव्येन शुद्ध्यति "॥

एतच्चाभ्यासे। अनभ्यासे त्वपरार्के प्रचेताः

९ "चंडालो यदि कायस्य रक्तमुत्पादयेत्क्वचित्। त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यादेकह्रासेन चोत्तरे "॥
उत्तरे क्षत्रियादौ त्रिरात्रादेकैकस्य ह्रासः। क्रतुः " चंडालस्योच्छिष्टग्रहणे चंडालऋतुदर्शने
गीतयादित्रश्रवणभैषज्यक्रियायां च द्विरात्राभोजनेन शुद्धिः। अशुचिं दृष्ट्वाऽऽदित्यमीक्षते।
प्राणायामं कृत्वा पंचदशमात्रकं "। सुमंतुः " चंडालदर्शने सूर्यदर्शनं। भाषणे ब्रह्मा-
भिव्याहारः। स्पर्शने सचैलं स्नानमिति "। ब्रह्म गायत्री। क्वचिदशुचिदर्शनेऽपि
१० गायत्रीजपः। तथा च शंखलिखितौ " अशुचिदर्शने गायत्रीमेव जपेदिति "।
गौतमः (९।१७–१९) " न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेत। संभाष्य पुण्यकृतो
मनसा ध्यायेद्ब्राह्मणेन वा सह संभाषेत "। तल्पान्नधनलाभवधे पृथग्वर्षाणीति "
(२२।२८)। तल्पं भार्या। वधो विघ्नः। पृथक् प्रत्येकं। वृद्धपराशरः
" दारान्नधनलाभानां बुध्वा विघ्नं समाचरेत्। प्रत्येकं प्राकृतं कुर्याद्ब्रह्मचर्यं तु वार्षिकमिति "॥

१९ मनुः (५।८९)

" आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने। सौरान्मंत्रान्यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः "॥

देवलः

" चंडालधर्मसंयोगे प्राजापत्यं समाचरेत्। चरेत्त्रिरात्रं चंडालकूपतीर्थनिषेवणात् "॥

धर्मसंयोग उपदेशः। पराशरः

२० " चंडालैः सह सुप्त्वा तु त्रिरात्रमुपवसेत्। चंडालैकपथं गत्वा गायत्रीस्मरणाच्छुचिः "॥
एतच्चाल्पकालसाध्ये अन्यत्र प्रायश्चित्ताधिक्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्। अपरार्के वसिष्ठः
" चाण्डालेन तु संस्पृष्टं कांस्यभांडं समृन्मयं। अज्ञानात्कांस्यभोजी तु मृन्मये मलस्नानकृत् ॥
" कांस्यं भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रं जलपाने तु कृच्छ्रकं "। कृच्छ्रकः पादकृच्छ्रः।
अथ चांडालसंकरे। पराशरः " अविज्ञातस्तु चांडालो यत्र वेश्मनि तिष्ठति " इत्युपक्रम्य
२१ " दध्ना सर्पिः पयोभ्यां च युक्तं गोमूत्रयावकं। भुंजीत सह भृत्यैश्च त्रिसंध्यमवगाहनं ॥
" त्र्यहं भुंजीत दध्ना च सर्पिषा त्र्यहमेव च। त्र्यहं क्षीरेण भुंजीत एकैकेन दिनत्रयं ॥
" भावदुष्टं न भुंजीत नोच्छिष्टं कृमिदूषितं। त्रिपलं क्षीरदध्नोश्च पलमेकं तु सर्पिषः ॥
" अंकारेषु भवेच्छुद्धिरारकूटे सकांस्यके। नक्तशौचेन वस्त्राणां परित्यागस्तु मृन्मये ॥
" कुसुंभगुडकार्पासं लवणं तैलसर्पिषी। द्वारे कृत्वा च धान्यानि दद्याद्वेश्मनि पावकं ॥

" एव शुद्धस्तत पश्चात्कुर्याद्ब्राह्मणतर्पण । त्रिंशत गोवृप चैक दद्याद्विप्रेपु दक्षिणा ॥
" पुनर्लेपनखातेन होमजप्येन शुद्ध्यति। आधारेण च विप्राणा भूमिदोपो न विद्यत"॥ इति ।
स्वल्पकालसपर्क एतत् । यत्तु संवर्त्तः
" अत्यज पतितो वाऽपि निगूढो यत्र तिष्ठति। सम्यग्ज्ञात्वा तु कालेन तत कुर्याद्विशोधन॥
" चाद्रायण पराको वा द्विजातीना विशोधन । प्राजापत्य तु शूद्राणा शेपाणामिद्मुच्यते ॥
" यैस्तत्र भुक्त पक्वान्न तेपामुक्तो विधिक्रम " । शेपाणा प्राजापत्य इत्यर्थ ।
" तेपामपि तु यैर्भुक्त कृच्छ्रपादो विधीयते ।
" कूपैकपानदुष्टा ये तथा ससर्गदूपिता । सर्वानेत्रोपवासेन पचगव्येन शोधयेत् ॥
" बालापत्या तथा रोगी गर्भिणी वृद्ध एव वा । तेपा नक्त प्रदातव्य बालाना प्रहरद्वय "॥
बहुकालाभ्यास एतत् । अत्र विशोधनप्रकार प्रायश्चित्तातर चाह च्यवनः " चडालसकरे भवनदहन । सर्वमृद्भाडभेदन । दारवाणा तु तक्षण । शखशुक्तिसुवर्णरजतचैलानामद्भि प्रक्षालन । कास्यताम्राणामाकरे शुद्धि । सौवीरदधितक्राणा परित्याग । शेपरसद्रव्यरक्षण गोमूत्रयावकाहारो मास भक्षयेत्। बाल्वृद्धस्त्रीणामर्द्धप्रायश्चित्त। आपोडशाद्बाला । ससत्यूर्ध्व वृद्धा । चीर्णे प्रायश्चित्ते ब्राह्मणभोजन । गोशत दद्यादभावे सर्वस्वमिति " ।
एतदतिचिरकालसकरे पराशरः
"चडालै सह सपर्कं मास मासार्द्धमेव वा। गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुद्ध्यतीति"॥
कृत्वेति शेप । मासार्द्धेन । मासश्चार्द्ध च मासार्द्ध । मासासपर्के मासेन । तदर्द्धसपर्के त्वर्द्धेन । चाडालशब्देन तत्समा पुल्कसादयोऽप्युपलक्ष्यते । अत एव सवर्त्तः
"चाडालै सकरे विप्र श्वपाकै पुंल्कसैरपि। गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुद्ध्यति " ॥
मासादधिकर्किचित्कालसकरे तु हारीतः
"चाडालै सह सयोगे प्राजापत्येन शुद्ध्यति । विप्रान्दशावरान्कृत्वा तैरनुज्ञाप्य शासनात्॥
" आकठस्य प्रमाण तु कुर्याद्गोमयकर्द्दम । तत्र स्थित्वा त्वहोरात्र वायुभक्ष समाहित ॥
"बालकृच्छ्र तत कुर्याद्गोष्ठे वसति सर्वथा । सकेश वपन कुर्यात्परमा शुद्धिमृच्छतीति"॥
बालकृच्छ्रलक्षणमुक्त । यत्तु हारीतः
" चडालश्वपचाना च सकरे समुपस्थिते । अहोरात्र द्विरात्र वा त्रिरात्र पडह स्मृत ॥
" अविज्ञातश्चडालः सप्ताह निवसेद्यदि । तस्य ज्ञात्वोपपन्नस्य विप्रा कुर्युरनुग्रह ॥
" दधिक्षीरघृतैर्युक्त कृच्छ्र गोमूत्रयावक । प्राशयेत्सह भृत्यैस्तु मासमेक निरतरामिति " ॥
तदहोरात्राद्यतिसकरे । पराशरः (६।४१)
"रजकी चर्मकारी च लुब्धकी वेणुजीविनी । चातुर्वर्ण्यस्य गेहे तु अज्ञानाद्यदि तिष्ठति ॥

१ यद्ग-न्क । २ घ-मग्न । ३ यरघ-वती, हा विनि । ४ हा-ताराधि ईन-नाद्यनि ।

"ज्ञात्वा तु निष्कृतिं कुर्यात्पूर्वोक्तस्यार्द्धमेव तु । गृहदाहं न कुर्वीत शेषं सर्वं च कारयेदिति "॥ अत्र यादृशचांडालसंसर्गे यत् रजकादि तादृशसंसर्गे तदर्द्धं । रजक्यादिषु लिंगमविवक्षितं ।

बृहस्पतिः

" अकामतश्चापदि वा यदा जायेत संकरः । तदा कार्य्यस्तिलैर्होमो गायत्र्या जपनं तथा ॥

"स्नात्वाऽघमर्षणं कुर्यात्प्राणायामाश्च संकरे । गायत्रीसूक्तजपनं तिलैर्होमं च शक्तितः ॥

"अकामतः कृते स्वल्पे शुद्धिरेषा प्रचोदितेति" ॥ अथोच्छिष्टादिस्पर्शे आपस्तंबः

"येनकेनचिदुच्छिष्टः संस्पर्शी यः परैः सह । यच्छेत्सद्यः समप्लुत्य प्रायश्चित्तेन युज्यते"॥इति ।

" चंडालैः श्वपचैः स्पृष्टो विण्मूत्रे कुरुते द्विजः । त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत भुक्त्वोच्छिष्टः षडाचरेत् "॥ अत्र षड्डुपवासे प्राजापत्यतुल्यता । अत्रानुच्छिष्टस्य यत्स्पर्शे स्नानं तस्योर्ध्वोच्छिष्टस्य कामतस्तत्स्पर्शे षड्डुपवासतुल्यः प्राजापत्यः । तथा च हारीतः

"अनुच्छिष्टस्य संस्पर्शे स्नानं येन विधीयते । उच्छिष्टस्तेन संस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेदिति" ॥

तथा च सुमंतुः

"चंडालं पतितं दृष्ट्वा तथा नारीं रजस्वलां । उच्छिष्टं तु द्विजः स्पृष्टः प्राजापत्येन शुद्ध्यति"॥

एतत्कामतः । यत्तु आपस्तंबः

"भुक्त्वोच्छिष्टोऽन्त्यजैःस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् । अर्द्धोच्छिष्टे स्मृतः पादः पाद आमाशने तथेति"॥ तत्र अर्द्धोच्छिष्ट इति मुखे ग्रासप्रक्षेपमात्रं कृतं न तु निगीर्णः । अकामतः स एव

" भुक्त्वोच्छिष्टस्त्वनाचांतश्चांडालैः श्वपचेन वा । प्रमादात्स्पर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्याद्विशोधनं ॥

" गायत्र्यष्टसहस्रं तु द्रुपदानां शतं तथा । त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पंचगव्येन शुद्ध्यतीति "॥

यत्तु स एव

"चंडालेन तु संस्पृष्टो विशौचस्तु द्विजोत्तमः । उपोष्य रजनीमेकां पंचगव्येन शुद्ध्यतीति"॥

तदप्यकामतः । काश्यपः

" श्वशूद्रांत्यचांडालमद्यभांडरजस्वलाः । यद्युच्छिष्टः स्पृशेत्तत्र कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् "॥

एतत्कामतोऽभ्यासे । मद्यं सुरा । अन्यत्राल्पप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् ।

तथा च वृद्धशातातपः

"उच्छिष्टः संस्पृशेद्विप्रो मद्यं शूद्रं शुनोऽशुचीन् । अहोरात्रोपितो भूत्वा पंचगव्येन शुद्ध्यति"॥

यत्तूच्छिष्टादेः श्वादिस्पर्शे संवर्तः

"कृतमूत्रपुरीषो वा भुक्तोच्छिष्टोऽथवा द्विजः । श्वादिस्पर्शे जपेद्देव्याः सहस्रस्नानपूर्वकमिति"॥

तदकामतः । यत्त्वपरार्के आपस्तंबः

" उदक्या स्पृष्ट उच्छिष्टो विड्वराहैश्च कुक्कुटैः । काकमार्जारकव्यादभिरपवासेन शुद्ध्यतीति "
तदापद्यकामत । यत्तु व्याघ्रः
" चण्डालोदक्यसंस्पृष्टः स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यति । उच्छिष्टस्तेन संस्पृष्टस्त्रिरात्रेण विशुद्ध्यतीति "॥
तदप्यकामत एव । यत्तु दक्षः
" पाने मैथुनसंसर्गे तथा मूत्रपुरीषयोः । सम्पर्कं यदि गच्छेत्तु शवोदक्यान्त्यजैः सह ॥
" दिनमेकं चरेन्मूत्रे पुरीषे तु दिनद्वयं । दिनत्रयं मैथुने स्यात्पाने तु स्याच्चतुष्टयमिति " ॥
तत्कामतः । संवर्तः
" चर्मारं रजकं वेणं धीवरं नटमेव च । एतैः स्पृष्टस्तथोच्छिष्ट एकरात्रं पयः पिबेत् ॥
" तैरुच्छिष्टैस्त्रिरात्रं स्याद् घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति " । अधोच्छिष्टविषयं चेदं । ऊर्ध्वोच्छिष्टे तु निरात्रं । तथा च लघुहारीतः
" उच्छिष्टः संस्पृशेच्चेत्तु नटरजकमोचकान् । अधोच्छिष्टो यदा तु स्यादेकरात्रमभोजनं ॥
"ऊर्ध्वोच्छिष्टो यदा स स्यात्प्रायश्चित्तं भवेदिदं। उपवासस्त्रिरात्रं स्याद्घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति "॥
अतश्च । ऊर्ध्वोच्छिष्टस्य तैरुच्छिष्टैः स्पर्शे षड्रात्रं । एवमेव यत्रोच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शे षड्रात्रं तथाधोच्छिष्टस्य तदर्द्धं त्रिरात्रं । अत एव शातातपः
" उच्छिष्टस्तु स्पृशेद्विप्रश्चण्डालं तु श्वपचं । ऊर्ध्वोच्छिष्टस्तु सम्पृश्य द्विज सातपनं चरेत्॥
" अधोच्छिष्टस्त्रिरात्रेण पञ्चगव्येन शुद्ध्यतीति " । सातपनमिह सत्ताहसाध्यं । यत्तु चाण्डालादीनुपक्रम्य वृद्धशातातपः
" अशुद्धान्स्वयमप्येतानशुद्धश्च यदा स्पृशेत् । विशुद्ध्यत्युपवासेन त्रिरात्रेण ततः शुचिः "॥
तथा एतानेव प्रकृत्याह देवलः
" अशुद्धान्स्वयमप्येतानशुद्धो यदि संस्पृशेत् । विशुध्यत्युपवासेन पुनः कृच्छ्रेण वा पुनरिति "॥
तत्राशुद्धानिति स्वरूपकीर्तनं । मूत्रादिकरणेन वा स्वयमशुद्धः इत्यधोच्छिष्टं विना । एकरात्रमुपवासाज्ञानतः । त्रिरात्रं ज्ञानतः । कृच्छ्रस्त्वभ्यासे । मिताक्षरायां तु कृच्छ्रः श्वपाकादिविषयः । श्वादिषु तूपवास इति । यत्तु शातातपः
"अत्यन्ते हस्तकाष्ठेन वाससा स्पृष्ट एव वा । प्रक्षाल्याग्रं तदा वामे उच्छिष्टस्तु निशा क्षिपेदिति "॥
तदशुद्ध एव विषये । उच्छिष्टस्य पुरोषस्पर्शे लघुहारीतः
" श्वविष्ठा काकविष्ठा वा काकगृध्रनरस्य च । अधोच्छिष्टस्तु सम्पृष्ट्वा सचैलं जलमाविशेत् ॥
" ऊर्ध्वोच्छिष्टस्तु सम्पृश्य प्रायश्चित्तमिदं चरेत्। उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्ध्यति "॥
उच्छिष्टस्य चाण्डालस्पर्शे विशेषमाह हारीतः
" उच्छिष्टस्तु स्पृशेद्विप्रश्चाण्डालान् श्वपचान् । ऊर्ध्वोच्छिष्टस्तु संस्पृष्टो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

---

१ श्वपच—पाठे ।

"अथोच्छिष्टो यदा स स्यात्प्रायश्चित्तं भवेदिदं। निरान्नमुपवासः स्यात्पञ्चगव्येन शुद्ध्यतीति"॥

पराशरः (७।२१)

" उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टः शुना शूद्रेण वा पुनः । उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्ध्यति"॥

उच्छिष्टश्चासावुच्छिष्टसंस्पृष्टश्चेति विग्रहः । सवर्णविषयमेतत् । अत्रिः

" उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टो ब्राह्मणो ब्राह्मणेन तु । दशाख्यं जपेत्पश्चाद्गायत्र्या शोधनं भवेत्" ॥

ब्रह्मपुराणे

"उच्छिष्टेन तु विप्रेण द्विजः स्पृष्टस्तु तादृशः । उभौ स्नानं प्रकुर्वीत सद्य एव समाहिताविति"॥

उच्छिष्टं विप्रं प्रकृत्याह पराशरः (७।२२)

" अनुच्छिष्टेन शूद्रेण स्पर्शे स्नानं विधीयते । तेनोच्छिष्टेन संस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेदिति"॥

यत्तु ब्राह्मे

" उच्छिष्टेनाथ शूद्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः । उपवासेन शुद्धः स्याच्छुना संस्पृष्ट एव चेति"॥

तदापद्यशक्तस्य । देवलोऽपि

' उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्यं वाऽपि समाहितः । तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुद्ध्यतीति"॥

द्रव्यहस्तस्योच्छिष्टस्पर्शे मनुः (५।१४२)

' उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन । अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात्"॥

एतच्च पेयविषयं । भोज्यविषये तु वसिष्ठः

" प्रचरन्नन्नपानेषु यद्युच्छिष्टमुपस्पृशेत् । भूमौ निधाय तद्द्रव्यमाचान्तः प्रचरेत्ततः "॥ द्रव्यस्य त्वम्युक्षणं कार्यमित्याहतुः शंखलिखितौ " द्रव्यहस्त उच्छिष्टो निधायाम्युक्षयेद्द्रव्यमिति" । उच्छिष्ट उच्छिष्टस्पृष्टः । एतच्चानुच्छिष्टहस्तादिना स्पर्शे । साक्षादुच्छिष्टहस्तादिस्पर्शे त्वभोज्यमेव । यथाह वसिष्ठः (१४।२०—२१) " उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं चेति " । उच्छिष्टस्य तैलाभ्यक्तस्य च मूत्रादिकरणे आपस्तंबः

" तैलाभ्यक्तस्त्वनाचान्तः श्मश्रुकर्मणि मैथुने । मूत्रोच्चारं यदा कुर्यादहोरात्रेण शुद्ध्यति "॥

उच्छिष्टस्य सूर्यादिदर्शने दोष उक्तो मार्कण्डेयपुराणे

" सूर्येन्दुतारका दृष्टा यैरुच्छिष्टैः कदाचन । तेषां याम्यैर्नरैराक्षिन्यस्तो वह्निः समिद्ध्यते"॥

अत्र च स्नातकव्रतलोपे च ' प्रायश्चित्तमभोजनमिति "मनूक्तं द्रष्टव्यम् । तस्यैव चाण्डालादिदर्शने बौधायनः " चाण्डालादिदर्शने ज्योतिषां दर्शनं । संभाषणे ब्राह्मणसंभाषणं । उच्छिष्टदर्शने त्वेकरात्रमुपवासः । संभाषणे द्विरात्रं । सहगमने सचैलं स्नानमिति " । चाण्डालदर्शने इत्यनुच्छिष्टस्य उच्छिष्टदर्शने इति उच्छिष्टस्य चाण्डालदर्शने इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । उच्छिष्टस्य पलाण्ड्वादिस्पर्शे बृहस्पतिः

" सुरापलाण्डुलशुनस्पर्शे कामकृते द्विजः । त्र्यहं पिबेत्कुशाम्भः सावित्रीं च जपेत्तथा " ॥

इदमप्यनुच्छिष्टस्येति शूलपाणिः । यत्तु स एव

"पलाण्डुलशुनस्पर्शे स्नात्वा नक्तं समाचरेत्। कृतोचारस्त्वहोरात्रं उच्छिष्टो ऽथहमाचरेदिति"॥ तदधोच्छिष्टविषयं वा ।

अथानुच्छिष्टस्य नीलीवस्त्रपरिधाने । भविष्यत्पुराणे

" शृणुष्वेति महाबाहो नीलीवस्त्रस्य धारणात् । वाससो गणशार्दूल गदतो मम कृत्स्नशः ॥
" पालनाद्विक्रयाचैव तद्वृत्तेरुपजीवनात् । पतितस्तु भवेद्विप्रस्त्रिभिर्वर्षैर्विशुद्ध्यति ॥
" नीलीरक्तेन वस्त्रेण यत्कर्म कुरुते द्विजः । स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणं ।
" वृथा तस्य महायज्ञो नीलीवस्त्रस्य धारणात् ।
" नीलीरक्तं यदा वस्त्रं कश्चिद्विप्रस्तु धारयेत् । अहोरात्रोषितो भूत्वा पंचगव्येन शुद्ध्यति ॥
" रोमकूपे यदा गच्छेद्रसो नील्यादिकः क्वचित् । त्रिवर्षेषु च सामान्यं तसकृच्छ्रं विशोधनं॥
" नीली दारु यदा भिंद्याद्ब्राह्मणस्य शरीरतः । शोणितं दृश्यते यत्र द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्"॥

इदमज्ञाने । ज्ञाने तु द्विगुणं । अत्रापवादः । नीलीत्यनुवृत्तावापस्तंबः " स्त्रीणां क्रीडार्थं सयोगे शयनीयेन दुष्यतीति " । एवमेव केशनिर्मितवस्त्रधारणे चोपवासः । " पंचगव्यं घृतं हिरण्योदकं चाथिकमिति " स्मृत्यर्थसारे ।

अथ रुद्रनिर्माल्यस्पर्शे । कालिकापुराणे ' स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा आप्लुतः शुचिः "।

अथ रजस्वलाया अस्पृश्यस्पर्शे । तत्र रजस्वलयोः सपत्न्योरेकगोत्रयोः स्पर्शे वसिष्ठः

"स्पृष्टे रजस्वलेऽन्योन्यं सगोत्रे त्वेकभर्तृके । कामादकामतो वाऽपि सद्यः स्नानेन शुद्ध्यत " ॥

असपत्न्योस्तु सवर्णयोः स्पर्शे मार्कंडेयः[1]

" उदक्या तु सवर्णाया स्पृष्टा चेत्स्यादुदक्यया। तस्मिन्नेवाहनि स्नाता शुद्धिमाप्नोत्यसंशयं" ॥

इदं चाकामतः । कामतस्तु काश्यपः

" रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि। एकरात्रं निराहारा पंचगव्येन शुद्ध्यति" ॥

यत्तु पराशरः (७।१३।१७)

"स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी ब्राह्मणी तथा। तावत्तिष्ठेन्निराहारा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यतीति"॥

तत्कामतोऽभ्यासे । सहशयनादिचिरस्पर्शे वा । असवर्णास्पर्शे पुनः स एव

" रजस्वला तु संस्पृष्टा राजन्या ब्राह्मणी च या । त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्याद्व्यासस्य वचनं यथा ॥
" रजस्वला तु संस्पृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या। पंचरात्रं निराहारा पंचगव्येन शुद्ध्यति ॥
" रजस्वला तु संस्पृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी च या । षड्रात्रेण विशुद्धिः स्याद्ब्राह्मण्याः कामकारतः ॥
"अज्ञानतश्चरेदर्द्धं ब्राह्मणी सर्वजातिषु"।

अत्र यथा ब्राह्मणीरजस्वलयोः स्पर्शे उपवासः पंचगव्याशनं । तथाऽभ्यासामपि सवर्णरजस्वलास्पर्शे तदेव । यथा ब्राह्मण्याः क्षत्रियास्पर्शे त्रिरात्रं तथा क्षत्रियाया वैश्यायाः शूद्रास्पर्शेऽपि तदेव च । मदनरत्ने स्मृतिः

१ ख-मार्कंडेय ।

" रजस्वला तु या नारी अन्योन्यमुपसंस्पृशेत् । सवर्णे पंचगव्येन त्रिरात्रमसवर्णके " ॥
पंचगव्येन उपवाससहितेनेति भवदेवः । तथा शातातपः
" रजस्वले उभे नार्य्यावन्योन्यं स्पृशतो यदि।सवर्णे पंचगव्येन ब्रह्मकूर्चमतः परमिति "॥
यत्तु वृद्धवसिष्ठः
' स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजाऽपि वा। कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानेन शुद्ध्यति॥
"स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा। कृच्छ्रार्द्धाच्छुद्ध्यते पूर्वा उत्तरा तु तदर्द्धतः॥
"स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं क्षत्रिया शूद्रजाऽपि वा । उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥
"स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं वैश्या शूद्रा तथैव च। त्रिरात्राच्छुद्ध्यते पूर्वा उत्तरा तु दिनद्वयात्॥
' वर्णानां कामतः स्पर्शे शुद्धिरेषा पुरातनीति" ॥ एतच्च कामतोऽभ्यासे । दानेन पादकृच्छ्रप्रत्याम्नायेन । पतितचांडालादिस्पर्शे वृद्धवसिष्ठबृहस्पती
" पतितांत्यश्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला । तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
" प्रथमेऽन्हि त्रिरात्रं स्याद्द्वितीये द्व्यहमेव तु । अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे नक्तमेव च ॥
" शूद्रयोच्छिष्टया स्पृष्टा शुना च द्व्यहमाचरेत् " ॥ तान्यवशिष्टानि दिनानि व्यतिक्रम्य अनाशकेन नीत्वेत्यर्थः । अत्र सर्वत्र पंचगव्यप्राशनमपि कर्त्तव्यमिति भवदेवः । यत्तु बौधायनः
" रजस्वला तु संस्पृष्टा चांडालांत्यश्ववायसैः। तावत्तिष्ठेन्निराहारा यावत्कालेन शुद्ध्यतीति"॥
एतदशक्तायाः । अकामे वा । यत्तु वृद्धशातातपः
"उदक्या सूतिका वाऽपि शवांत्यं संस्पृशेद्यदि। त्रिरात्रेणैव शुद्ध्येत इति शातातपोऽब्रवीत्"॥ तथा
" चंडालैः श्वपचैर्वाऽपि आत्रेयी स्पृश्यते यदि। त्रिरात्रोपोषिता भूत्वा पंचगव्येन शुद्ध्यति "॥
काश्यपः
"चांडालेन तु संस्पृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला। तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥
"त्रिरात्रमुपवासः स्यात्पंचगव्येन शोधनं । ता निशास्तु व्यतिक्रम्य अनाघ्रातं तु कारयेदिति"॥
तदेतत्प्रथमदिनविषयं । शूलपाणिस्तु काश्यपवाक्ये प्रथमादिदिनव्यवस्था नास्ति । त्रिरात्रेणैवेति वृद्धशातातपवाक्यात् । तथा च कामविषयमित्याह । तन्न । बार्हस्पत्येन प्रथमदिन एव त्रिरात्रस्य व्यवस्थितत्वात्तद्विषयत्वमेव च न्याय्यमिति । उपवासासमर्थायां त्वंगिराः
" चंडालः श्वपचो वाऽपि यद्यात्रेयीं स्पृशेद्यदि। अतप्तकृच्छ्रैर्वर्त्तेत पंचगव्येन शुद्ध्यति " ॥
पंचगव्यपानं तु स्नानानंतरं कार्य्यं । चांडालेन सहैकवृक्षाद्यारोहणे पराशरः
" एकवृक्षसमारूढश्चांडालोऽथ रजस्वला। अहोरात्रोषितो भूत्वा पंचगव्येन शुद्ध्यति " ॥
श्वादिस्पर्शे विशेषमाह यमः

१ इ-देवल- ।

" रजस्वला तु संस्पृष्टा शुना जम्बुकवायसैः । निराहारा भवेत्तावद्यावत्कालेन शुद्ध्यति " ॥
एतदकामतः । कामतस्तु रजस्वलानुवृत्तौ बृहस्पतिः
"शुना चोच्छिष्टया शूद्रा संस्पृष्टा त्र्यहमाचरेत् । अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि परतो नक्तमाचरेदिति" ॥
प्रथमद्वितीयदिने श्वादिस्पर्शे त्र्यहं परतश्चतुर्थे । अत्रापि तान्यहानि व्यतिक्रम्येति योज्यं ।
यत्तु बौधायनः
"रजस्वला तु संस्पृष्टा ग्राम्यकुक्कुटसूकरैः । श्वभिः स्नात्वा पिबेत्तावद्यावच्चन्द्रस्य दर्शनमिति" ॥
चन्द्रदर्शनं नक्तमित्यर्थः । एतदशक्तायाः । चतुर्थदिनविषयं वा । रजकादिस्पर्शे तु श्वस्पर्शसमानमेव ।
तयोः समानत्वादिति शूलपाणिः । यत्तु प्रचेताः
' रजस्वला तु भुञ्जाना श्वान्त्यजादि स्पृशेद्यदि । पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यतीति " ॥
तत्कामतोऽभ्यासे । भोजनकाले श्वान्त्यजादिस्पर्शे तु बौधायनः
" रजस्वला तु भुञ्जाना श्वान्त्यजादिं स्पृशेद्यदि । गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेण विशुद्ध्यति ॥
॥ अशक्तौ काञ्चनं दद्याद्विप्रेभ्यो चापि भोजनमिति " ॥
" उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला । कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानैरुपोषितेति " ॥
अत्र पूर्वाशब्देन ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यस्त्रियोऽभिधीयंते । तेन रजस्वलयोः समानजातीययोः
रुच्छिष्टयोः । ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्यानां परस्परं स्पर्शे प्राजापत्यः " स्वम्यानंतरस्पर्शे
त्वेकैकवृद्धिरूहनीया । तादृशशूद्रयोः परस्पर्शे तूपवाससहितप्राजापत्यप्रत्याम्नायदानेन
शुद्धिः " । एतच्च कामतः । अकामतस्तदर्द्धं । शूलपाणिस्तु
"उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला । कृच्छ्रेण तु विशुद्ध्येत शूद्रा दानेन शुद्ध्यतीति" ॥
पपाठ । तत्रोच्छिष्टेन चाण्डालादिना । दानेन कृच्छ्रप्रत्याम्नायेन । येषु रजस्वलात्वमेव
निमित्तमतो न क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मण्यादिभ्यो विशेष इति शूलपाणिः ।
उच्छिष्टद्विजपरस्पर्शे तु मार्कंडेयः
"द्विजान्कथंचिदुच्छिष्टान् रजःस्त्री यदि संस्पृशेत् । अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रमूर्ध्वोच्छिष्टे त्र्यहं क्षिपेदिति" ॥
अत्र यद्यप्यविशेषः श्रूयते तथापि ब्राह्मण्यपेक्षया उच्छिष्टक्षत्रियादिस्पर्शे ब्राह्मण्या आधिक्यं
कल्प्यं । एवं हीनाया उच्छिष्टोत्तमस्पर्शे न्यूनं ।
भोजनकाले रजस्वलांतरं दृष्ट्वा पुनर्भोजने त्वापस्तंबः
' उदक्या यदि वा भुंक्ते दृष्ट्वाऽन्या तु रजस्वला । आस्नानकालं नाश्नीयाद्ब्रह्मकूर्चं ततः पिबेत् " ॥
एतच्च कामतः । चाण्डालदर्शने त्वत्रिः
" रजस्वला तु भुञ्जाना चाण्डालं यदि पश्यति । उपवासत्रयं कुर्यात्प्राजापत्यं तु कामतः इति " ॥
रजस्वलायाः श्वादिदर्शने व्यासः

१ वराहः-संस्पृष्टा शुना चाण्डालरासभैः (२ न-वायसैः) ३ घई-आह ।

" रजस्वला यदा दृष्टा शुना जंबुकरासभैः । पंचरात्रं निराहारा पंचगव्येन शुद्धयतीति " ॥

रजस्वलाया आशौचिस्पर्शे शातातपः

"आर्तवाभिप्लुता नारी स्पृशेच्चेच्छवसूतकं । ऊर्ध्वं त्रिरात्रं स्नातां तां त्रिरात्रमुपवासयेत् " ॥

स्पृष्ट्वा भोजनादौ अत्रिः

"आर्त्तवाभिप्लुता नारी मृतसूतकयोः स्पृशेत् । भुक्त्वा पीत्वा चरेत्कृच्छ्रं स्पृष्ट्वा तु त्र्यहमेव त्विति" ॥

आशौचिस्पर्शे स्नानात्प्राग्भोजनादर्शने मार्कंडेयः

" मृतसूतकसंस्पर्शे ऋतुं दृष्ट्वा कथं भवेत् । नास्नानकालमश्नीयाद्दुष्का चांद्रायणं चरेदिति" ॥

आस्नानकालं चतुर्थदिनपर्यंतं । मदनरत्ने स्मृत्यंतरे

" अप्रायत्ये समुत्पन्ने मलवद्वाससा यदि । अभिषेकेण भुक्तिः स्याद्दिनत्रयमभोजनं" । अभिषेकेण भुक्तिः । सद्यःस्नानेन भोजनम् । इदमशक्तायाः । बालापत्याविषयं वा । अन्यस्यास्तु त्रिरात्रोपवासः । बंधुमरणश्रवणादौ व्यासः

" मलवद्वसनायास्तु अप्रायत्यं भवेद्यदि । अभिषेकेण शुद्धिः स्यान्नाशनं वा दिनत्रयमिति " ॥

अत्रापि पूर्ववद्व्यवस्था । दिनत्रयमित्यवशिष्टकालोपलक्षणं । अप्रायत्यं बंधुमरणादि । स एव

" आर्त्तवाभिप्लुता नारी नावगाहेत्कदाचन । उद्धृतेन जलेनैव स्नात्वा शेषं समापयेत् ॥

" स्वकं गात्रं भवेदद्भिः सांगोपांगमलैर्युतं । न वस्त्रपीडनं कुर्यान्नान्यवासो भवेत्पुनरिति " ॥

तथा पराशरः

" स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला । पात्रांतरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥

" सिक्तगात्रा भवेदद्भिः सांगोपांगात्कथंचन । न वस्त्रपीडनं कुर्यान्नान्यद्वासश्च धारयेदिति " ॥

अथ परंपरास्पर्शे । तत्राचेतनदंडादिव्यवधाने याज्ञवल्क्यः (आ. १९८)

"उदक्याशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् । अब्लिंगानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा सकृदिति" ॥

चेतनव्यवधाने तु मानवः " शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा कालेन शुद्ध्यतीति " ॥

अशुचिलशुनादिस्पृष्टिस्पर्शे तु शातातपः

" अशुचिं संस्पृशेद्यस्तु एक एव प्रदुष्यति । तत्स्पृष्टोऽन्यो न दुष्येत सर्वद्रव्येष्वयं विधिरिति" ॥

तथा " संहतानां तु पात्राणां यद्येकमुपहन्यते । तस्य तच्छोधनं प्रोक्तं न तु तत्स्पृष्टिनामपि " ॥

क्वचिच्चेतनव्यवधाने तु वचनात्प्रायश्चित्ताधिक्यं । यथाहापस्तंबः

" एकशाखां समारूढश्चांडालादिर्यदा भवेत् । ब्राह्मणस्तत्र निवसन्स्नानेन शुचितामियात् " ॥

आदिशब्दादुदक्यादीनां ग्रहणं । शाखाग्रहणमवयव्युपलक्षणमिति प्राच्याख्यानं । तथा स एव

१ घ–अप्रयत्ये; घनयर–अप्रायते । २ ह्व–च ।

" एकवृक्षसमारूढौ चांडालब्राह्मणौ यदि । फलं भक्षयतस्तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥
" ब्राह्मणानामनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत् । अहोरात्रोषितो भूत्वा पंचगव्येन शुद्ध्यति "॥
तथा स एव
" एकशाखासमारूढः फलान्यश्नात्यसौ यदि । प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं स्यात्पंचगव्यं विशोधनमिति"॥
अत्र व्यवधानसन्निधानाभ्यामेकरात्रत्रिरात्रे । मतिपूर्वं चैतत् । अमतिपूर्वे तु **ब्रह्मपुराणे**
" विप्रश्चंडालसहितो यत्रैकस्मिन्वनस्पतौ । अज्ञानात्तु फलं भुंक्ते चरेत्तत्राघमर्षणं " ॥
अत्रापवादमाह **पराशरः** (७।३६)
" रथ्याकर्दमतोयानि नावः पंथास्तृणानि च । स्पर्शनान्न प्रदुष्यंति पक्वेष्टकचितानि च " ॥
अत्र परंपरास्पर्शेऽपि स्पर्शशब्दो गौणः । तत्र वचनात्प्रायश्चित्तं ।
स्पर्शप्रायश्चित्तापवादमाह **बृहस्पतिः**
" तीर्थे विवाहयात्रायां संग्रामे देशविप्लवे । नगरग्रामदाहेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यतीति "॥
एवमन्यान्यपि उच्चावचावचनानि व्यवस्थापनीयानि ।
ब्राह्मणस्य चैत्यवृक्षादिस्पर्शे **पराशरः** (१२।२९)
" चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चांडालः सोमविक्रयी । एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेदिति "॥
क्षत्रियादीनां न्यूनं कल्प्यं । इत्यस्पृश्यस्पर्शप्रायश्चित्तानि ।
अथ श्वादिदंशे । तत्र **मनुः** (११।१०९)
" श्वसृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च । नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुद्ध्यतीति " ॥
प्राणायामे विशेषघृतप्राशनं चाह **याज्ञवल्क्यः** (आ. २७७)
" पुंश्चलीवानरखरैर्दष्टश्चोष्ट्रादिवायसैः । प्राणायामं जले कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति "॥
एतच्च नाभेरधस्तादीषद्दष्टस्य । यत्तु **सुमंतुः** "श्वसृगालमृगाजमहिषानाविखरकरभनकुलमार्जार-
मूषिकाप्लवकाकपुरुषदष्टानामापोहिष्ठीयाभिः स्नानं प्राणायामत्रयं चेति " । एतच्च पादयोः
किंचिदधिकदंशे । यत्तु **गद्यदेवलः** " विषाणि [3]दंष्ट्रैः श्वसृगालविड्वराहखरनरवायसपुंश्चलीभि-
र्दष्टः स्रवंतीमासाद्य षोडश प्राणायामान्कुर्यादिति " । एतदपि ततोऽप्यधिकदंशे ।
नाभेरूर्ध्वं दंशे तु **बौधायनः**
" शुना दष्टस्तु यो विप्रो नदीं गत्वा समुद्रगां । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति"॥
नाभेरधस्तादतिगाढदंशविषयं वा । एतस्मिन्नेव विषये **देवलः** " श्वदष्टः सागरगाया नद्यां
स्नातो निराहारः प्राणायामशतमावर्तयंस्त्रिरात्रादपगतपाप्मा भवतीति " । तन्नाभेरूर्ध्वं
गाढदंशे । अत्रैव **शंखः**
"नीलीकाष्ठक्षतो विप्रः शुना दष्टस्तथैव च । त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्यात्पुंश्चलीदशनस्तत "॥ इति ।
यमोऽपि

१ अर्द-जाति । २ ब-पर, ड-रार । ३ ब-ष्ट्रि ।

" श्वशृगालशूकरखरोष्ट्रश्ववानरकुंजरैः । एतैस्तु ब्राह्मणो दष्टस्त्रिरन्हः समुपस्पृशेत् ॥

" हविष्यं भोजयेदन्नं ब्राह्मणान्सप्त पंच चेति " । ब्रह्मचार्यधिकारे हारीतः " शुना दष्टस्त्र्यहमेकाहारः समुद्रगां नदीं गत्वा प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य ततः शुचिरेवमेव गोमायुमार्जारनकुलमूषकैर्दष्टानां " । ब्रह्मचार्य्यधिकारे पैठीनसिरपि " शुना दष्टस्य त्रिरात्रमुपवासो विप्रगृहे वासश्च " । यत्तु शातातपः

" गवां शृंगोदकस्नातः शुना दष्टस्तु ब्राह्मणः । समुद्रदर्शनाद्वाऽपि शुना दष्टः शुचिर्भवेत् ॥
" वेदविद्याव्रतस्नातः शुना दष्टस्तु वै द्विजः । हिरण्योदकमिश्रं च घृतं प्राश्य विशुद्धयति " ॥

तच्चाभेरधस्तादीषद्दष्टविषयं । वचनाद्विशिष्टब्राह्मणमात्रविषयं वा । समुद्रदर्शनं तत्तीरवासिनां ।

व्रतस्थस्य विशेषमाह बौधायनः

" व्रतस्थस्तु शुना दष्टस्त्रिरात्रमुपवासयेत् । सघृतं यावकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत् " ॥

यत्तु शातातपः

" अव्रतः सव्रतो वाऽपि शुना दष्टो भवेद्द्विजः । हिरण्योदकमिश्रं तु घृतं प्राश्य विशुद्धयतीति" ॥

तदन्यतराशक्तविषयं । ब्राह्मणरहितग्रामे तु पराशरः (५।९)

" असद्ब्राह्मणके ग्रामे शुना दष्टो द्विजोत्तमः । वृषं प्रदक्षिणीकृत्य सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत्" ॥

स्त्रीणां विशेषमाह पराशरः

" ब्राह्मणी तु शुना दष्टा जंबुकेन वृकेण वा । उदितं ग्रहनक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् " ॥

बौधायनोऽपि

" ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् । नक्षत्रदर्शनाद्वाऽपि शुना दष्टा शुचिर्भवेत् ॥
" कृष्णपक्षे यदा सोमो न दृश्येत कदाचन । यां दिशं व्रजते सोमस्तां दिशं त्ववलोकयेदिति " ॥

अंगिरसा तत्र पंचगव्यप्राशनमप्युक्तं

" ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् । यदा न दृश्यते सोमः प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥
"यां दिशं तु गतः सोमस्तां दिशं वाऽवलोकयेत् । सोममार्गेण सा पूता पंचगव्येन शुद्धयतीति" ॥

ब्राह्मणीग्रहणमुपलक्षणम् । व्रतस्थास्त्रीविषये पराशरः

" त्रिरात्रमेवोपवसेच्छुना दष्टा तु सव्रता । सघृतं यावकं भुक्त्वा व्रतशेषं समापयेत् " ॥

रजस्वलायां विशेषमाह पुलस्त्यः

" रजस्वला यदा दष्टा शुना जंबूकरासभैः । पंचरात्रं निराहारा पंचगव्येन शुद्धयति ॥
" ऊर्ध्वं तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा । चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि दष्टेऽन्यत्राप्लुतिर्भवेदिति" ॥

अन्यत्र रजस्वलावस्थाया इति शेषः । शुनाघातादिषु शातातपः

" शुनाघ्रातावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य च । अद्भिः प्रक्षालनं शौचमग्निना चोपचूलनमिति " ॥
उपचूलनं तापनं । व्रणे कृम्युत्पत्तौ तु बौधायनः
" ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसंभवे । कृमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकं । त्र्यहं स्नात्वा च पीत्वा च कृमिदष्टः शुचिर्भवेदिति"॥
एतच्च नाभेरधस्ताज्ज्ञेयं । मनुरपि
" ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसंभवे । कृमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥
" गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसंध्यं स्नानमाचरेत् । त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी त्वधो नाभ्या विशुद्ध्यति ॥
" नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चोत्पद्यते कृमिः । षड्रात्रं तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं शिरोव्रणे "॥इति ।
यत्तु शातातपः
" ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे यदा संपद्यते कृमिः । प्रायश्चित्तं तदा कार्यमिति शातातपोऽब्रवीत् ॥
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकं । स्नात्वा पीत्वा च कृत्वा च कृमिदष्टः शुचिर्भवेदिति "॥
तदीषद्दृष्टविषयं । पराशरेण तु वर्णभेदेन प्रायश्चित्तभेद उक्तः (९।४९-४८)
" ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसंभवे । कृमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥
" गवां मूत्रपुरीषेण दधिक्षीरेण सर्पिषा । त्र्यहं स्नात्वा च पीत्वा च कृमिदष्टः शुचिर्भवेत् ॥
" क्षत्रियोऽपि सुवर्णस्य पञ्चमाषान्प्रदापयेत् । गोदक्षिणां तु वैश्यस्याप्युपवासं विनिर्दिशेत् ॥
" शूद्राणां नोपवासः स्यात् शूद्रो दानेन शुद्ध्यतीति " । स्नानं पानं च पञ्चगव्येनैव । दानं
गोदानं । एतदपि नाभेरधस्ताज्ज्ञेयम् । नाभेरुपरि विशेष उक्तो भविष्यत्पुराणे
" ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसंभवे । कृमिरुत्पद्यते यस्य निष्कृतिं वच्मि तस्य तु ॥
" गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसंध्यं स्नानमाचरेत् । दधिक्षीरघृतं प्राश्य त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥
" अधो नाभेः प्रदष्टस्य आपादाद्विनतात्मन । एतद्विनिर्दिशेत्प्राज्ञः प्रायश्चित्तं खगाधिप ॥
"नाभिकण्ठान्तरे वीर यदा चोत्पद्यते कृमिः । षड्रात्रं तु तदा प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिरिति"॥
एवमन्यान्यपि वचनानि व्यवस्थापनीयानि । इति संसर्गप्रायश्चित्तम् ।
अथोपपातकेषु प्रायश्चित्तानि । तान्याह याज्ञवल्क्यः (प्रा २३४-२४२)
" गोवधो व्रात्यतास्तेयमृणानां चानपक्रिया । अनाहिताग्निता पण्यविक्रयः परिवेदनं ॥
" भृताद्ध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा । पारदार्यं पारिवित्त्यं वार्धुष्यं लवणक्रिया ॥
" स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो निंदितार्थोपजीवनं । नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः ॥
" धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनं । पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः ॥
" कन्यासंदूषणं चैव परिविंदकयाजनं । कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनं ॥
" आत्मनोऽर्थे क्रियारंभो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् । स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥

" इंधनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनं । हिंस्रयंत्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥
" शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् । तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥
" असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता । भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकमिति " ॥

तत्र गोवध उक्तं वधप्रायश्चित्तप्रसंगेन । तत्रत्यान्येव मानवानि त्रैमासिकादीनि याज्ञवल्क्यीयानि च चांद्रायणादीनि वक्ष्यमाणेषु व्रात्यतादिष्वपि विशेषविहितैः प्रायश्चित्तैः सह तुल्यविकल्पतया व्यवस्थया वा योज्यानि । न च विशेषविहितैः सामान्यविहितानां बाधः । उपपातकसंज्ञानार्थक्यापत्तेः । सामान्यप्रायश्चित्तप्रकृत्यैव हि सार्थवती नान्यथा प्रयोजनांतराभावात् । अत एव याज्ञवल्क्यः (प्रा. २६५).

" उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चांद्रायणेन च । पयसा चापि मासेन पराकेणाथवा पुनरिति " ॥

मनुश्च (११।११७).

"एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः । अवकीर्णिवर्ज्यं शुद्ध्यर्थं चांद्रायणमथापि वेति " ॥

एतदेव त्रैमासिकम् । अवकीर्णिपर्युदासादेवोक्तानुक्तप्रायश्चित्तेष्वेतत्प्राप्तिर्गम्यते ।

अथ व्रात्यतायाः । याज्ञवल्क्यः (आ. ३७).

"आ षोडशाद्द्वाविंशाच्च चतुर्विंशाच्च वत्सरात् । ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः पर" ॥ इति ।

अत्र " सावित्री पतिता यस्य दशवर्षाणि पंच च । सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः ॥
" एकविंशतिरात्रं च पिबेत्प्रसृतियावकं । हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान्सप्त पंच च ॥
" ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतमिति " व्यासोक्तेः षोडशादित्याङ्मर्यादायां नाभिव्याप्तौ । द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्चेत्यत्रापि चतुर्दशक एवानुपयुज्यते । तेन पंचदशैकविंशतित्रयोविंशतिवर्षसमाप्त्युत्तरमेव विप्रक्षत्रियविशां क्रमात्पातित्यमिति । याज्ञवल्क्यः (आ. ३८)

" अत ऊर्ध्वं पतंत्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः । सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमादृते क्रतोरिति " ॥

एतदशक्तस्याहतुर्मनुविष्णू (५४।२६)

"येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेदिति" ॥

यदा तूपनेत्रभावकृता व्रात्यता तदा पूर्वोक्तमेकविंशतिरात्रं । उपनेतृसत्त्वे कामतः पंचदशवर्षातिक्रमे वसिष्ठ आह (११।७६) " पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत् । द्वौ मासौ यावकेन वर्तयेन्मासं पयसाऽर्द्धमासमामिक्षयाऽष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितं त्रिरात्रमब्भक्षः अहोरात्रमुपवसेदिति " । यत्त्वापस्तंबः " अतिक्रांते सावित्र्याः काल ऋतुत्रयं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं । ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनमथाध्याप्या "इति । ब्राह्मणादीनां षोडशवर्षाद्यात्मक उपनयनकालेऽतिक्रांते ऋतुं मासद्वयं त्रैविद्यकं

१ घघखयईर–स्य मनुः । २ घयर–श्री । ३ घ–क,

वेदत्रयार्थं भैक्षाशन गुरुशुश्रूषणादिकं । तदुद्दालकव्रताशक्तस्य । स एव " यस्य पिता पितामह इत्युपनीतौ स्याता ते ब्रह्महसस्तुतास्तेषा गमन भोजन विवाहमिति वर्जयेत्तेषामिच्छता प्रायश्चित्त । यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुमेव सवत्सरमथोपनयन तत उदकोपस्पर्शन प्रतिपुरुषसख्याय सवत्सरान्यावतोऽनुपनीता स्यु सप्तभि पावमानीभिर्यदति यच्च दूरक इत्येताभिर्यजुःपवित्रेण सामपवित्राणा गिरसेनेत्यपि वा व्याहृतिभिरेव वा सोऽध्याप्योऽथ यस्य प्रपितामहादीना न स्मर्येत उपनयन तत उदकोपस्पर्शन पावमान्यादिभिरथ गृहमेधोपवेशन नाध्यापन ततो योऽभिवर्त्तेते तस्य सस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवदिति " । ब्रह्महसंस्तुता । ब्रह्मह शब्दवाच्या । यथा प्रथमेऽतिक्रम ऋतुमेव सवत्सरमिति । प्रथमातिक्रमवदृतुस्थाने सवत्सरस्तेन प्रतिपुरुष यब्द ब्रह्मचर्यमुपनयनानतर यावतोऽनुपनीता पुरुषास्तावत्सख्याकवर्षपर्यंत प्रत्यहमेभिर्मन्त्रै प्रायश्चित्तार्थस्नान कार्यम् । तत्र मत्रा । ' यदति यच्चेति ' सप्त पावमान्यो । ' येन देवा पवित्रेणेति ' यजुःपवित्र । " कया न इति " सामपवित्र । " हस शुचिषत् " इत्यागिरस । श्मशानसस्तुता श्मशानवन्निरसनीया । द्वादशाब्दं ब्रह्मचर्यप्रायश्चित्त । उदकोपस्पर्शन तु पुरुषसख्याकाब्दानि यावत् । मत्रास्त एव । गृहमेधो गार्हस्थ्य । तेषामध्यापन नास्ति । तत उत्पन्नस्य प्रकृतिवत् । यथाकालोपनयनमिति ॥

इति व्रात्यता ।

अथ ऋणनापाकरणे । तच्चतुर्विध । परद्रव्यमृणत्वेन गृहीत्वा तस्याप्रदान । तथा " जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभि ऋणवाञ्जायते यज्ञेन देवेभ्य प्रजया पितृभ्यो ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्य " इति । यज्ञेनेति सत्यधिकार । मनुः (११।२७)

" इष्टिं वैश्वानरीं नित्य निर्वपेदब्दपर्यये । क्लृप्तानां पशुयज्ञानां निष्कृत्यर्थमसभवे" ॥ इति । अब्दपर्यये । सवत्सराते क्लृप्ताना प्रारब्धानामिति केचित् । नित्यतया क्लृप्तानामिति तु युक्त । प्रजापतिः " समाते सोमयज्ञाना हानौ चान्द्रायण चरेदिति " । तथा स्वाधिकोत्तर-वर्षगणनया कामाकामयोस्त्रैमासिकचान्द्रायणादीनि योज्यानि । अतश्च

" प्रतिसवत्सर सोम पशु प्रत्ययन तथा । कर्त्तव्याऽऽग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥ " एषामसभवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विज " इति (आ १२५-१२६) याज्ञवल्कीयमपि सोमादेर्द्वितीयादिवर्षेष्वननुष्ठाने वेदितव्य ।

अथानाहिताग्निताया प्रायश्चित्तं । तच्च सत्यधिकारे आधानाभावे वेदितव्य । तत्रानाहिताग्नेः सवत्सरादूर्ध्वमापदि याज्ञवल्कीयमुपपातकसामान्यव्रतचतुष्टय वर्णशक्त्या द्यपेक्षया योज्यम् । अनापदि तु तत्रैव मासिकम् । अर्वाक् तु सवत्सरात्कार्ष्णाजिनिराह

१ ह्य-ऋणवान् । २ ह्य-सोमानां । ३ खघ-र्ना । ४ यह्य-षु ।

" काले त्वाधाय कर्माणि कुर्याद्विप्रो विधानतः । तदनुर्वैस्त्रिरात्रेण मासि मासि विशुद्ध्यति "॥ काल इत्यधिकारोपलक्षणं । तदाधानं । स एव

" अनाहिताग्नौ पित्रादौ यक्ष्यमाणः सुतो यदि । स हि व्रात्येन पशुना यजेतल्लिप्सयाय तु "॥ यक्ष्यमाण आधाता यथा चेति स्मृत्यर्थसारे । व्रात्येन क्रियमाणो व्रात्येन वा निमित्तेन विहित पशुरिति वैय्यधिकरणेनान्वयः । अत्र व्रात्यो यथाकालेऽनुपनीतो न गृह्यते तत्र व्रात्यस्तोमाख्यसोमयागविशेषस्यैव विधानात् । किंतु यस्य पितामहो वा सोमं न पिबेत्स व्रात्य इति वाक्योक्तो गृह्यते । तस्यैव व्रात्यपशोर्विधानात् । तथा च श्रुतिः " यस्य पिता पितामहः सोमं न पिबेदथ पिपासेत्स ऐन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमालभेतेति " । आवसथ्याधानेऽपि विशेषमाह कार्ष्णाजिनिः

" कृतदारो गृहे ज्येष्ठो योऽनादध्याद्रुपासनं । चान्द्रायणं चरेद्वर्षं प्रतिमासमहोऽपि वेति "॥ ज्येष्ठग्रहणात्तस्मिन्नकृतावसथ्याधाने कनिष्ठस्यानधिकार उक्तः । ज्येष्ठोऽपि पितर्य्यकृतावसथ्याधाने सति नादध्यात् । " पितुः सत्यप्यनुज्ञाने नाधीयीत कथञ्चन " इत्यस्य स्मार्त्ताधानेऽपि प्रवृत्त्यविशेषात् । तथा ज्येष्ठग्रहणात्कनिष्ठः कृतदारोऽपि गृहपतिमरणाद्विभागात्प्रागनग्निरित्यत्र प्रायश्चित्तीयत इति सिद्धं च । प्रायश्चित्तं च " आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाले प्रेते वा गृहपताविति " कात्यायनोक्तकालत्रयातिक्रमे द्रष्टव्यं ।

अथाविक्रेयविक्रये प्रायश्चित्तानि । शंखलिखितौ " न विक्रीणीयादविक्रेयाणि । तिलतैलदधिक्षौद्रलवणद्राक्षामद्यमांसकृतान्नस्त्रीपुरुषहस्त्यश्ववृषगर्धरक्षौमकृष्णाजिनसोमोदकनीलीविक्रयात्सद्यः पतति ब्राह्मण " इत्युपक्रम्य " वत्सरं तप्तकृच्छ्रमाचरेदिति " । हारीतः " गुडतिलपुष्पमूलफलपक्वान्नविक्रये सोमायनम् । लाक्षालवणमधुमांसतैलक्षीरदधिघृतगन्धचर्मवाससामन्यतमविक्रये चान्द्रायणं । तयोर्णकेशिनेशफरिभूधेनुवेश्माश्मशस्त्रविक्रये च । मत्स्यमांसस्नाय्वस्थिशृङ्गनखशुक्तिविक्रये तप्तकृच्छ्रं । हिंगुगुग्गुलहरितालमनःशिलाञ्जनगैरिकक्षारलवणमणिमुक्ताप्रवालवैणववेणुमृन्मयेषु च । आरामतडागोदपानपुष्करिणीसुकृतविक्रये त्रिषवणस्नाय्यधःशायी चतुर्थकालाहारो दशसहस्रं जपन् गायत्रीं संवत्सरेण पूतो भवति । हीनमानोन्मानसंकरव्याजद्रव्यप्रकीर्णविक्रये चेति " । पराशरः " विक्रीय कन्यकां गां च कृच्छ्रं सातपनं चरेदिति " । चतुर्विंशतिमते

" सुराया विक्रयं कृत्वा चरेत्सौम्यचतुष्टयं । लाक्षालवणमांसानां चरेच्चान्द्रायणत्रयं ॥

" मध्वाज्यतैलसोमानां चरेच्चान्द्रायणद्वयं । पयः पायसपूपानां चरेच्चान्द्रायणव्रतं ॥

" दध्नश्चेक्षुरसस्यैव गुडखण्डादिविक्रये । सर्वेषां स्नेहपक्वानां पराकं तु समाचरेत् ॥

" कदलीं नारिकेलं च नारिंगं बीजपूरकं । एतेषां पादकृच्छ्रं स्याज्जंबीरादेस्तथैव च ॥

१ घ–व्रात्येन । २ घ–त्त, घर–थ ।

" कस्तूरिकादिगधाना विक्रये कृच्छ्रमाचरेत् । कर्पूरादेस्तदर्द्धं स्याद्दिन हिंग्वादिविक्रये ॥
" त्रिलाना विक्रय कृत्वा प्राजापत्य समाचरेत् । धर्मार्थं कृमिजाताश्च यज्ञार्थ विक्रय नयेत् ॥
" रक्तपीतादिवस्त्राणि कृष्णाजिनमथापि वा । विक्रये त्र्यहमेतेषा गर्गस्य वचन यथा ॥
" गोविक्रय नर कृत्वा लाभार्थं धनमोहित । प्राजापत्य प्रकुर्वीत गजानामेदेव स्मृतम् ॥
" खराश्वाश्वतराणा च करभाणा च विक्रये । पराक तत्र कुर्वीत सुताना द्विगुण चरेत् ॥
" नारीणा विक्रय कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रत । द्विगुण पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिण ॥
" चान्द्रायण प्रकुर्वीत एकाहाद्वेदविक्रये । अगाना तु पराक स्यात्स्मृतीना कृच्छ्रमाचरेत् ॥
" इतिहासपुराणाना चरेत्सातपन द्विज । रहस्यपञ्चरात्राणा कृच्छ्रमेव समाचरेदिति " ॥
" अगाना नीतिशास्त्राणा प्राकृताना तथैव च । सर्वासामेव विद्याना पादकृच्छ्र समाचरेदिति" ॥

च्यवनः " दधिमधुपिष्टसपि पक्वान्नतैलतक्रक्षीररसविषशस्त्रतिलाश्वनीलीकौशेयवासोलाक्षा रक्तलवणविक्रये प्राजापत्य चरेत् " ॥ शातातपः

" आममाससुरासोमलाक्षालवणसर्पिषा । विक्रये सर्वपण्याना द्विजश्चान्द्रायण चरेत् " ॥

विष्णुः (५४।२०, १७) " रक्तवस्त्ररगरत्नगुडगधमधुरसोर्णाविक्रयी त्रिरात्रमुपवसेत् । प्राणिभूपुण्यसोमविक्रयी तप्तकृच्छ्र कुर्यात् । त च भूयश्चोपनयेत् ॥ " शंखः

" धारयित्वा तुला वक्रा विषमा कारयन्वणिक् । सुरालवणमद्याना कृत्वा क्षीरस्य विक्रय ॥
" लाक्षायाश्चैव मासस्य कुर्यादेन महाव्रत । विक्रीता प्राणिनामर्द्धं तिलस्य च तथाचरेदिति" ॥

महाव्रत द्वादशाब्द । भूयोभ्यासविषयमेतत् ।

अथाविक्रेयाणि । पैठीनसिः ब्राह्मणस्य लवण पक्वान्न मधु क्षीर दधि घृतमुदक सर्वगधास्तिला रक्त वासोगुडतैलग्राम्यपशूनामेकशफ केशरिणश्च सर्वे चारण्याः पशवो विद्या गावः शवश्चोर्णश्चेति विक्रयणेनैकेषामेकस्मिन्प्राजापत्य चरेदिति "। तथा पुन स एव "आराम तडागोदपानपुष्करिणीसुकृतसोमविक्रये त्रिषवणस्नाय्यध शायी चतुर्थकालाहार सवत्सरेण पूतो भवतीति" । सुमंतुः " देवर्षिसोमचैत्यात्मापत्यकूपोदपानदानात्मना विक्रये कृच्छ्रत्रय चरेदिति " । देवर्षीति प्रतिमाभिप्रायेण । भविष्यपुराणे

" गुड तिलास्तथानीलीवेशगोधूमशल्यका । विक्रीय ब्राह्मणो गा च कृच्छ्र सातपनं चरेदिति" ॥

गोविक्रये निंदार्थवादमाह यमः

" गवा विक्रयकारी तु गवि रोमाणि यानि तु । तावद्वर्षसहस्राणि गवा गोष्ठे कृमिर्भवेदिति" ॥

एतानि च लघुगुरुप्रायश्चित्तानि कामाकामसकृदसकृच्छक्त्याद्यपेक्षया योजनीयानि । एतन्निमित्तव्यतिरिक्तेषु तूपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि तथैव योज्यानि । इद च सर्वप्रायश्चित्त जातमापदि वैश्यवृत्त्या जीवतो ब्राह्मणस्यैव । इतरेषा त्वापदि न दोष ।

---

१ अर्द्ध+यथा, +नधयर-गाथा २ ईह-भू० ।

"वैश्यवृत्त्या च विक्रेयं ब्राह्मणस्य पयोदधीति" नारदस्मृतेरिति मिताक्षरायां । यत्र च निषेधस्तत्रैव प्रायश्चित्तविधिः प्रवर्तते । अत एव कश्चित्प्रायश्चित्तविधौ ब्राह्मणग्रहणं कृतं । शूलपाणिस्त्वापदि शूद्रस्यैव दोषाभावमाह । तथा च पराशरः (११६२)
"लवणं मधु मद्यं वा दधि तक्रं घृतं पयः । न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात्सर्वेषु विक्रयं" ॥
कालिकापुराणेऽपि
"विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक्‌मधु चर्म सुरा लाक्षा त्यक्त्वा मांसं च पञ्चममिति" ॥
तन्न । अनयोर्वाक्ययोरापद्विषयत्वे प्रमाणाभावात् । न च निषेधानामापदि ब्राह्मणमात्रविषयत्वाच्छूद्रे प्रतिप्रसवानुपपत्तिरिति वाच्यम् । 'शूद्रस्य द्विजशुश्रूषयेति' नियमेनोपायान्तराणां व्यावर्तितत्वात् । अतश्च शूद्रस्य नापद्यपि मद्यादिव्यतिरिक्तानि विक्रेयाणि । क्षत्रियवैश्ययोस्त्वनापदि शूद्रवत्प्रतिप्रसवाभावात्सर्वाण्यविक्रेयाणि । आपदि त्वदोषः । निषेधानां प्रायश्चित्तानां ब्राह्मणमात्रविषयत्वोक्तेः । ब्राह्मणानामेव त्वापदि वैश्यवृत्त्या जीवतो दोष इति निष्कर्षः । इदं च प्रायश्चित्तजातमपण्यविक्रयार्जितधनपरित्यागपूर्वकं कार्यमित्याह मनुः (११।१९३)
"यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनं । तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव वेति" ॥
अत्र च जपतपसोर्विकल्पः । कृष्यादिग्रहणं नियमार्थं । तेन क्रीतानां तिलानां विक्रये दोष एव । इत्यपण्यविक्रये । परिवेत्ने उक्तं । भृतकाध्यापकभृतकाध्यापितयोश्च पूर्वोक्तव्रतानि देशकालशक्त्यपेक्षया योज्यानि । अशक्तस्य विष्णुराह
"भृतकाऽध्यापनं कृत्वा भृतकाध्यापितस्तथा । अनुयोगप्रदानेन त्रीन्पक्षान्नियतः पिबेदिति" ॥
ब्राह्मीं सुवर्चलामिति शेषः । अधीयानस्य विप्रस्य तिरस्कारोऽनुयोग इति मिताक्षरायां ।
अथ सुतानां विक्रये पैठीनसिः "सुतविक्रये निष्क्रयणमाप्यधःशायी चतुर्थकालाहारः संवत्सरेण पूतो भवति" । इदं चैकपुत्रस्य कामतोऽनापदि । "सुतविक्रयं कृत्वा तप्तकृच्छ्रं चरेदिति" शङ्खोक्तं त्वापद्यनेकपुत्रस्याकामतो ज्ञेयं । अत्रैव कामनस्तु देवर्षिसोमपैत्र्यानापत्यत्रयोद्वपानदारात्मना विक्रये कृच्छ्रद्वयमिति" सुमन्तूक्तं । कामतोऽनेकपुत्रस्यानापदि कन्यापुत्रयोर्विक्रेतुश्चतुर्विंशतिमते
"नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतं । द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः" ॥ इति
"आपद्यकामतः कन्याविक्रये तु विक्रीय कन्यकां गां च कृच्छ्रं सान्तपनं चरेदिति"
वृद्धपराशरोक्तं । इत्यपत्यविक्रये । अथायाज्ययाजने मनुः (११।१९७)
"व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च । अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति" ॥
परेषां शूद्रादीनां अन्त्यकर्मौर्ध्वदैहिकं । यद्वा परेषामसपिण्डानां स्वजातीयानामेव । अस्मिन्पक्षे

१ च–दूर्जितै । २ न–अनने । ३ अद्दवध–वाकामता । ४ छ–ने । ५ छ–न्मदे ।

आवृत्तावेतत्प्रायश्चित्त । अत्र चैकस्यैव कृच्छ्रस्याभ्यास । सख्याया पृथक्त्वनिवेशित्वात् । तेन भिन्नास्त्रय कृच्छ्रा कार्या । ते च प्राजापत्यसातपनातिकृच्छ्राख्या इति शूलपाणिः । तेषा च गुरुलघुभूताना त्रित्व निमित्तगौरवत्वाद्यपेक्षया योज्य । अहीनो द्विरात्रादिर्द्वादशाहपर्यंतोहर्गणयाग । एतच्चाकामत उपपातकसामान्यप्रायश्चित्तापवादार्थं । व्रात्यकामतो याजने तु शातातपः "पतितसावित्रीकान्नोपनयेन्नाध्यापयेच्च एतानुपनयेद्याजयेद्वा स उद्दालकव्रत चरेदिति" । उद्दालकव्रत तु व्रात्यताप्रायश्चित्ते उक्त । यत्तु पैठीनसिः "[1]शूद्रयाजक सर्वद्रव्यत्यागात्पूतो भवति । प्राणायामसहस्रेषु दशकृत्वोऽभ्यस्तेष्विति" तदकामतोऽभ्यासविषय । अत्रैव कामतोऽभ्यासे तु शूद्रयाजकादीन्पठित्वा उशना आह "एते पंचतपोऽभ्रावकाशजलशयनान्यनुतिष्ठेयु । क्रमेण ग्रीष्मवर्षाहेमतेषु मास गोमूत्रयावकमश्नीयुरिति" । यत्तु यमः

"पुरोधा शूद्रवर्णस्य ब्राह्मणो य प्रवर्त्तते । लोभादर्थप्रसगाद्वा तस्य कृच्छ्रो विशोधनमिति" । तदकामतोऽशक्तविषय । चडालादिसन्निधौ श्रुत्यादीनामकामत. पाठे तु षट्त्रिंशन्मते । "चडालश्वपाकसन्निधौ श्रुतिस्मृतिपाठे त्वेकरात्रमिति" । यत्तु वसिष्ठः "पतितचडालशवश्रवणे त्रिरात्र वाग्यता अनश्नत आसीरन्सहस्रपरम वा तदभ्यस्यत पूता भवतीति विज्ञायत इत्यनेनैव गर्हिताध्यापकयाजका व्याख्याता दक्षिणात्यागाच्च पूता भवतीति" तद्बुद्धिपूर्वविषयमिति विज्ञानेश्वरः । इत्ययाज्ययाजनं ।

अथ पितृमातृसुताचार्यभार्यात्यागे । तत्र श्राद्धप्रकरणे "अकारणे परित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथे" त्यपाक्तेयमध्ये पाठ । तत्र प्रायश्चित्तमाह मनुः (११।२००)

"पञ्चाहराश्नीत मास सहिताजप एव हि । होमश्च शाकलो नित्यमपाक्त्याना विशोधनमिति" ॥

शाकलो 'यद्देवा देवहेलनमि'त्यादियजुर्मन्त्रकारणक ।

अथ कन्यासंदूषणे । तत्र सवर्णकन्यादूषणे त्रैमासिकद्वैमासिकचाद्रायणानि क्रमेण कामाकामशक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि । आनुलोम्येन तु दूषणे मास पयोव्रतप्राजापत्य वा पूर्ववद्योज्य "सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दम" इति तत्र दडस्याल्पत्वात् । प्रातिलोम्येन तु दूषणे क्षत्रियवैश्ययो शंख आह 'कन्यादूषी सोमविक्रयी च कृच्छ्रमब्द चरेयातामिति" । हारीतोऽपि कन्यादूषीत्याद्युपक्रम्य "एते पचतपोऽभ्रावकाशजलशयनान्यनुतिष्ठेयुर्ग्रीष्मवर्षाहेमतेषु मास गोमूत्रयावकमश्नीयुरिति" । शूद्रस्य तु प्रातिलोम्येन कन्यादूषणे वध एव "दूषणे तु करच्छेद उत्तमाया वधस्तथेति" वचनात् । इति कन्यादूषणे ।

अथाग्नित्यागे । तत्र मनुः (११।४१)

"अग्निहोत्र्य[3]पविध्याग्नीन् ब्राह्मण कामकारत । चाद्रायण चरेन्मास वीरहत्यासम हि तत्" ॥

१ ह्र–कामत । २ ह्र–श्रुतभार्यो ई–तामनूत्रत्वा चापि भार्या त्यागस्य कारणे । ३ ह्र–त्र ।

अपविध्य त्यक्त्वा। वीरो यजमानः। मासमपविद्धेत्यन्वयः। इदं च कामतः। यत्तु हारीतः "संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे चांद्रायणं कृत्वा पुनरादध्यात्। द्विवर्षोत्सन्ने सोमायनचांद्रायणे कुर्यात्। त्रिवर्षोत्सन्ने संवत्सरकृच्छ्रमभ्यस्य पुनरादध्यादिति"। तदकामो ज्ञेयं। शंखस्तु त्रिवर्षोत्सादे गोदानमप्यधिकमाह "अग्न्युत्सादी संवत्सरं प्राजापत्यं चरेद्गां च दद्यादिति"। विष्णुरपि (५४।१३) "वेदाग्न्युत्सादी त्रिषवणस्नायी अधःशायी संवत्सरं भैक्षेण वर्तयेदिति"। कामतस्त्वेतान्येव स्वस्वविषये द्विगुणानि। यत्तु वसिष्ठः (१। ३) "योऽग्नीनपविध्येत्स कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनराधानं कारयेदिति"। व्याघ्रः "मासद्वयं तु यो वह्निं त्यजेदेवं समाचरेत्। नास्तिक्यात्कृच्छ्रमेकं तु होमद्रव्यं ददाति चेत्"। होमद्रव्यं यावत्कालं होमो न कृतस्तावद्धोमपर्याप्तं। तथा च भरद्वाजगृह्ये "यावत्कालमहोमी स्यात्तावद्द्रव्यमशेषतः। तद्दानं चैव विप्रेभ्यो यथा होमस्तथैव चेति"॥ जातूकर्ण्योऽपि

"अतीतकालं जुहुयादग्नौ विप्रोय वा स्वयं। दद्याद्वेदविदे सम्यक् कृत्वाऽऽधानं पुनर्द्विज"॥ इति। इदं च होमद्रव्यदानं स्मार्ताग्नित्यागविषयमिति माधवः। उभयत्यागेऽपि युक्तमिति तु प्रतिभाति। मासचतुष्टयत्यागे तु स एव

"चतुष्टये तु संपूर्णे मासानां तु हुताशनं। त्यक्त्वाऽपि कृच्छ्रं कुर्वीत ततः पापात्प्रमुच्यते"॥ षण्मासत्यागे पराकः। अत ऊर्ध्वमब्दपर्यंतं पयोव्रतं। यथाहोशनाः

"षण्मासांस्त्यजते यो वै पराकं तु समाचरेत्। ऊर्ध्वं पयोव्रतं कुर्यान्मासमेकं समाहितः॥ वर्षपर्यंतमेवाहुर्मुनयः शंसितव्रताः"। मासषट्कादूर्ध्वं संवत्सरं यावद्याज्ञवल्क्योक्तान्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योजनीयानि। संवत्सरादूर्ध्वं तु मनूक्तद्वैमासिकत्रैमासिके कालाल्पत्वमहत्वापेक्षया योज्ये। एतानि च सर्वप्रायश्चित्तानि नास्तिक्यादग्नित्यागे। यदा तु प्रमादात्त्यजति तदा भरद्वाजगृह्ये विशेष उक्तः "प्राणायामशतमा त्रिरात्रादुपवासः स्यादा विंशतिरात्रात्। अत ऊर्ध्वमा षष्ठिरात्रात्तिस्रो रात्रीरुपवसेत्। अत ऊर्ध्वं मासं वत्सरात् प्राजापत्यं चरेत्। अत ऊर्ध्वं कालबहुत्वे दोषबहुत्वमिति"। इदमेव वा कामतो गृह्याग्नित्याग इत्यपरार्के। अत्रैव विषये स्कांदे

"हुताशनं तु यो विप्रः प्रमादात्त्यजति प्रभो। प्राणायामशतं कुर्यादुपवासमथापि चेति"॥ कामतस्त्यागेऽपि तत्रैव। द्वादशाहातिक्रमे त्र्यहमुपवासः। मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः। संवत्सरातिक्रमे मासोपवासः पयोभक्षणं वा। कूष्मांडीभिर्होमः क्रमेणोभयं चेति। उपवासाशक्तौ मासं पयोभक्षणं। संवत्सरानंतरमधिककालातिक्रमे उभयमिति मदनपारिजाते। इदमेव चात्यन्तेन श्रौताग्नित्यागविषयमिति। तथा च स्मृत्यंतरे

१ घ-विप्रोऽथ।

"आलस्येन यदा वन्हिं द्वादशाहं त्यजेत्प्रभो। त्रिरात्रमुपवासं च चरेत्पापविशुद्धये" ॥ इति । इत्यग्नित्यागे । कौमारदारत्यागे तु विशेषमाह **शातातपः** " कौमारदारत्यागान्मासं पयोभक्षः शुद्ध्यति " । इदं चाल्पकालत्यागे । बहुकालत्यागे तु कौमारदारत्यागं प्रक्रम्य **हारीतः** " पञ्चतपोऽभ्रावकाशजलशयनान्यनुतिष्ठेद्ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु मासं गोमूत्रयावकमश्नीयुरिति " ॥ अथ **द्रुमच्छेदे मनुविष्णू** (११।१४२ विष्णु ५०-४८)

" फलदानां च वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम् । गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् " ॥ यत्तु **यमः** ' वृक्षलतागुल्मतृणच्छेदनेऽर्धकृच्छ्रं फलवतां प्राजापत्यमिति " । **प्रायश्चित्तविवेकेऽपरार्के** च " वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने वृद्धकृच्छ्रं " । इति पाठ उक्तः । वृद्धकृच्छ्रो दिनसाध्य इति प्रागुक्तम् । यच्च **हारीतः** " स्थावरसरीसृपादिवधे 'यस्येदं प्राणमि'त्येतयाऽर्घ्यं हुत्वा तिलपात्रं ब्राह्मणाय दद्यादिति " तदश्वत्थादिपुण्यवृक्षविषयमिति केचित् । युक्तं तु चैत्यश्मशानादिस्थलजवृक्षाणां कामतश्छेदनविषयत्वम् । तत्र दण्डद्वैगुण्यादिदर्शनात् । यथाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य २२८-२२९)

" चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये । जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥ " गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम् । पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्तने " ॥ इति । गुल्मा मालत्यादयः । गुच्छा कुरण्टकादयः । क्षुपा करवीरादयः । लता द्राक्षाद्याः । प्रताना सारिवाद्याः । ओषध्यः शाल्याद्याः । वीरुधो गुडूच्याद्या इति **विज्ञानेश्वरः** । **'यस्येदमिति'** मन्त्रस्तु **तैत्तिरीये** " यस्येदं प्राण निमिषद्यदेजति यस्य जातं जनमानं च केवलम् । स्तौम्यग्निं नाथितो जोहवीमि स नो मुञ्चत्वंहसः " इति । यत्तु " संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छित्वा वृक्षं फलप्रदमिति " **शङ्खोक्तं** तन्महाफलप्रदनारिकेलादिवृक्षाणां कामतश्छेदनात्यन्ताभ्यासविषयम् । वृक्षमित्येकवचनं त्वनुवाद्यविशेषणत्वादविवक्षितम् । यत्तु **विष्णुपुराणे** 'भिनत्ति वीरुधो यस्तु वीरुत्सस्थे निशाकरे । पत्रं वा शातयत्येकं ब्रह्महत्या स विन्दतीति" ॥ तदर्थवादमात्रम् । शूलपाणिरप्येवमेव । इति द्रुमच्छेदे ।

व्यसनेषु बौधायनः " अनृतवाक्तस्करो राजभृत्यो वृक्षारोपकवृत्तिर्गरदोऽग्निदोऽश्वरथगजारोहणवृत्ती रङ्गोपजीवी श्वागणिकः शूद्रोपाध्यायो वृषलीपतिर्माहिषिको नक्षत्रोपजीवी श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी चिकित्सको देवलकः पुरोहितः कितवो मद्यपः कूटकारकोऽपत्यविक्रयी मनुष्यविक्रेता वेति तानुद्धरेत्समेत्य न्यायतो ब्राह्मणव्यवस्थया सर्वेद्र्व्यत्यागेन चतुर्थकालाहारा संवत्सरं त्रिषवणमनुतिष्ठेयुस्तस्याते देवपितृतर्पणं गवाह्निके चेत्येव व्यवहार्या" इति तदभ्यासविषयम् । श्वागणिको यः श्वगणेन जीवति श्वगणाढ्यः वेति दत्तः । माहिकस्त्वार्यादिस्वैने राज्ञः प्रबोधयिता । श्ववृत्तिः सेवकः । ब्रह्मजीवी मूल्येन वैदिककार्यकर्ता ।

---

१ घ-ना, य-त । २ ज्ञ-मे ।

गवाह्निकं गोवधप्रायश्चित्तमुक्तं । यदपि बौधायनः "अथाशुचिकराणि द्यूतमभिचारोऽनाहिताग्निरुञ्छवृत्तिः । समावृत्तस्य भैक्षचर्या तस्य च गुरुकुले वासः ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यो यश्च तमध्यापयति नक्षत्रनिर्देशनं चेति द्वादशमासान् द्वादशार्द्धमासान् द्वादश द्वादशाहान् द्वादशाहान् त्र्यहमेकाहं चेति घृते" संवत्सरमाह तदप्यत्यन्ताभ्यासविषयमेव । यत्तु शूद्रसेवायां बौधायनः "समुद्रयानं ब्राह्मणस्य न्यासापहरणं सर्वपण्यैर्व्यवहरणं भूम्यनृतं शूद्रसेवायाश्च शूद्रायामभिजायते । तदपत्यं च भवति तेषां तु निर्देशश्चतुर्थकालमितभोजिनः स्युरपोऽभ्युपेयुः सवनानुकल्पं स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैरपहन्ति पापमिति" तद्दीर्घकाल शूद्रसेवाविषयं । अथानाश्रमे हारीतः "अनाश्रमी संवत्सरं प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वाश्रममुपेयात् । द्वितीयेऽतिकृच्छ्रं तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रं अत ऊर्ध्वं चान्द्रायणमिति" ।

इति याज्ञवल्क्योक्तोपपातकप्रायश्चित्तानि ॥

अथ मनूक्तोपपातकप्रायश्चित्तानि । तत्राभिचारे मनुः (११।१९७)

"व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च । अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्यति" ॥

अहीनो द्विरात्रादिः । अहीनो धार्मिकस्तद्विषयमभिचारमिति समानाधिकरण्यमिति शूलपाणिः । केचित्त्वेतद्वाक्योक्तकर्म याजनं एवैतत्प्रायश्चित्तं न तु यजनं इत्याहुः । त्रिभिः कृच्छ्रैः प्राजापत्यसान्तपनादि कृच्छ्रैरित्यर्थः । एतच्च सङ्कल्पकरणे । अत्राभ्यासे मूलकर्मणि च साधारणप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योज्यानि ।

अथासत्प्रतिग्रहे । तत्र दुष्टप्रतिग्रहनिषेधः । मनुः

"असत्प्रतिग्रहीतारस्तथैवायाज्ययाजकाः । नक्षत्रैर्जीवति यश्च सोऽन्धकारं प्रपद्यते" ॥

मात्स्ये "तस्मात्तीर्थे न गृह्णीयात्तीर्थेष्वायतनेषु च । निमित्तेषु च सर्वेषु न प्रमत्तो भवेद्द्विजः" ॥

मनुः "हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान् घृतं । अविद्वान्प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत्" ॥

अत्र मन्त्राद्यविदुषः एतत्प्रतिग्रहो निषिध्यते । न तु हिरण्यादीनां कृष्णाजिनादिवत्प्रतिग्राह्यत्वं ।

स्कान्दे "अजिनं मृतशय्यां च मेषीं चोभयतोमुखीं । कुरुक्षेत्रे च गृह्णानो न भूयः पुरुषो भवेत्" ।

पाद्मे "महादानानि ये विप्रा गृह्णन्ति ज्ञानदुर्बलाः । कृशान्ते द्विजरूपेण जायन्ते ब्रह्मराक्षसाः" ॥

अयं च निषेधः एकस्यैव नानेकेषां । तथा च वह्निपुराणे "महादानमिदं यस्मात्तस्मादेको हि नार्हति" । वसिष्ठः (१३।९९) "शस्त्रं विषं वा प्रतिग्राह्याणि ब्राह्मणस्य" । पाद्मे

"ब्रह्माण्डं भूमिदानं च ग्राह्यं नैकेन तद्भवेत् । गृह्णन् दोषमवाप्नोति ब्रह्महत्यां न संशयः" ॥

भूमिदानं षोडशमहादानान्तर्गतकाञ्चनमेदिनीदानमिति । धर्मप्रकाशे हेमाद्रौ

"ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद्वृत्त्यर्थं साधुतः सदा । अस्त्रं च मणिमातङ्गतिलस्नेहानि वर्जयेत्" ॥

"कृष्णाजिनतिलग्राही न भूयः पुरुषो भवेत् । शय्यालङ्कारवस्त्राणि प्रतिगृह्य मृतस्य च" ॥

" नरकाश्च निवर्त्तेत घेनु तिलमयीं द्विज ॥
" कुरुक्षेत्रे च यद्दान चडालात्पतितात्तथा । मासिके च नवश्राद्धे भुमन्प्रेतत्वमाप्नुयात् " ॥
हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरे
" कृष्णाजिनप्रतिग्राही विक्रयी चैव रेतस । गजच्छायाश्रितो भुक्त्वा न भूय पुरुषो भवेत् " ॥
पाद्मे " न तीर्थे प्रतिगृह्णीयात्प्राणे कंठगतैरपि । अपि कामातुरो जतुरेवा रक्षति मातर ॥
"तीर्थे प्रतिग्रहो यस्तु तीर्थविक्रय एव स । विक्रीताया तु गगाया विक्रीत स्याज्जनार्दन ॥
"जनार्दने तु विक्रीते विक्रीत भुवनत्रय ।
" यस्तु लौल्याद्विज क्षेत्रे प्रतिग्रहरुचिर्भवेत् । नैव तस्य परो लोको नाय लोको दुरात्मन " ॥
ब्राह्मे
" प्रवाहमवधि कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टय । तत्र नारायण स्वामी नान्य स्वामी कदाचन ॥
" तत्र न प्रतिगृह्णीयात्प्राणे कठगतैरपि " । दानधर्मे
" भाद्रशुक्लचतुर्दश्या यावदाक्रमते जल । तावद्गर्भं विजानीयात्तदूर्ध्वं तीरमुच्यते " ।
ब्राह्मे " सार्द्धहस्तशत यावद्गर्भतस्तीरमुच्यते " । स्कान्दे
" तीराद्गव्यूतिमात्र तु परत क्षेत्रमुच्यते । अन्नदान जपो होमो गगाया नात्र सशय " ॥
तटयो प्रत्येक क्रोशद्वय । गव्यूतिमात्र गगाया क्षेत्रमन्यत्र नद्यादावनुक्तेर्नेति धर्मप्रकाशे ।
याज्ञवल्क्यः (आ २०२)
" विद्यातपोभ्या हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रह । गृह्णन्प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव चेति " ॥
एते च निषेधा अनेकविधा कालदेशद्रव्यकर्तृदात्रादिभेदात् । तत्र कालत उपरागादौ देशत कुरुक्षेत्रादौ । द्रव्यतो मेध्यादे । कर्तृतस्तु विद्यातपोहीनस्य । दातृतस्तु द्वेधा जातित कर्मतश्च । यथा चडालादे पतितादेश्च ।
प्रायश्चित्तमाह योगीश्वरः (प्रा २९०)
" गोष्ठे वसन्ब्रह्मचारी मासमेक पयोव्रत । गायत्रीजप्यनिरत शुद्धचतेऽसत्प्रतिग्रहात् " ॥
मनुरपि (११।१९४)
"जपित्वा त्रीणि सावित्र्या सहस्राणि समाहित । मास गोष्ठे पय पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्" ॥
मासमित्यत्यतसयोगवाचिन्या द्वितीयया त्रिसहस्रजपस्य प्रतिदिन यावित्व गम्यते । इद च गुरुत्वान्निमित्तद्वयसमुच्चय । यत्तु षट्त्रिंशन्मते
" पवित्रेष्ट्या विशुद्धयति सर्वे घोरप्रतिग्रहाः । ऐंदवेन मृगारेष्ट्या कदाचिन्मित्रविंदया ॥
" देव्या लक्षजपेनैव शुद्धचते दुष्प्रतिग्रहा " इति तद्देशकालकर्तृद्रव्याणामन्यतरदुष्टत्वे ज्ञेय। अनयैव दिशा त्रितु:सन्निपाते प्रायश्चित्तगौरव कल्प्य पूर्वोक्तगायत्रीलक्षजपो वेति केचित् ।
षट्त्रिंशन्मतेऽपि " भिक्षामात्रे गृहीते तु पुण्य मत्रमुदीरयेत् " ।

१ घ–मनुष्याद ङ–मध्यादे ।

हारीतः " मणिवासो गवां सोमगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत् । पंच मध्यमे । दशोत्तमे । द्वादशरात्रं पयोव्रतं शतसहस्त्रमसत्प्रतिग्रहेष्विति " । उत्तमत्वादिकं च मण्यादीनां मूल्यतो वचनाच्च । तत्र वचनानि। नारदः (१४।१९)" देवब्राह्मणराज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमं " । छांदोग्ये " त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वतीति" । देवलः
" नवोत्तमानि चत्वारि मध्यमानि विधानतः । अधमानीति शेषाणि त्रिविधत्वमिदं विदुः ॥
" अन्नं दधि मधु त्राणं गोभूरुक्माश्वहस्तिनः । दानान्युत्तमदानानि उत्तमद्रव्यदानतः ॥
विद्याच्छादन वासः परिभोगोपधानकं । दानानि मध्यमानीति मध्यमद्रव्यदानतः ॥
" उपानत्प्रेंखदानानि छत्रयानासनानि च । दीपकाष्ठफलादीनि चमरं बहुवार्षिकं ॥
" बहुत्वादर्थजातानां संख्या देशेषु नेष्यते । अधमान्यवशिष्टानि सर्वदानान्यनेकशः " । इति अवशेषु गणनातु संख्या इयत्ता परिच्छेद इति यावत् । नारदः (१४।१९)
"वास कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशवस्तथा । हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं व्रीहियवा अपि" ॥
देवलः "रत्नक्षेत्रवेदमहेमकुप्याभरणान्युत्तमानि चतुष्पदद्विपदधान्यफलोदकवस्त्रकार्पासादीनि मध्यमानि"। स्मृत्यर्थसारे " सर्वत्रानुक्तौ दातृदेशकालद्रव्येष्वदुष्टेषु द्वादशनिष्कप्रमाणद्रव्यप्रतिग्रहे कार्यं । एवं सर्वत्र द्रव्यानुसारात् प्रायश्चित्तवृद्धिह्रासाविति " । श्राद्धहेमाद्रौ पाद्मे
" अतिदुष्टा प्रेतशय्या न ग्राह्या द्विजसत्तमैः । गृहीतायां तु तस्यां च पुनः संस्कारमर्हति"॥
एतानि च प्रायश्चित्तानि प्रतिगृहीतद्रव्यमुत्सृज्यैव कार्याणि । तथा च मनुः (११।१९४)
" यद्गर्हितेनार्जयंति कर्मणा ब्राह्मणा धनं । तस्योत्सर्गेण शुध्यंति जप्येन तपसैव वा " ॥
इदं तु देशकालाद्यनेकनिषेधसत्वे । एकतरनिषेधसत्वे तूत्सर्गप्रायश्चित्तयोर्विकल्पः । तथा च कल्पतरौ यमः
" कर्मणा गर्हितेनैव यद्वित्तं समुपार्जितं । तस्य त्यागेन शुद्ध्यंति धर्मस्यान्वेषणेन वा " ॥
उत्सर्गप्रकारमाह स एव
" अप्सु प्रास्येत्तु तद्द्रव्यमन्यायेन यदागतं । प्रतिग्रही वा दातव्यं शिष्टाय ब्रह्मचारिणा" ॥
यत्तु चतुर्विंशन्मते
" प्रतिग्रहेषु सर्वेषु पद्माग्रं परिकल्पयेत् । जपहोमादिकं कुर्यात्कृत्वा यत्नप्रतिग्रहं " ॥
यच्च पाद्मे
" अथ चेत्प्रतिगृह्णाति ब्राह्मणो वृत्तिकर्शितः । दशांशमर्च्चितं दद्यादेव तत्र न हीयते "॥ इति तत् क्षुद्रद्रव्यप्रतिग्रहविषयं । उपपातकसामान्यप्रायश्चित्तान्यपि जातिशक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि।
इति दुष्टप्रतिग्रहप्रायश्चित्तं । अथ कौशीलव्ये । तत्र यमः

१ पदर-विद्यो ।

" नटनर्त्तकतक्षाणश्चर्मकार सुवर्णकृत् । स्थाणुक पंढगणिका अमोज्यान्ना प्रकीर्त्तिता ॥
" गाधर्वो लोहकारश्च सौचिकस्तुवायक । चक्रोपजीवी रजक कितवस्तस्करस्तथा ॥
" ध्वजी मालोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ । कुलालश्चित्रकर्मा च वार्धुषिश्चर्मविक्रयी ॥
" समर्घं पण्यमाहृत्य महर्घं य प्रयच्छति । स वै वार्धुषिको नाम यश्च वृद्ध्या प्रयोजयेत् ॥
" वृथाश्रमी वृथादाता आश्रमाणा च भेदक । पुण्यस्य विक्रयी यश्च योनिसंकरकस्तथा ॥
" रंगोपजीवी कुंडाशी वीरहा गुरुतल्पिग । भिषक् च गरदश्चैव रूपाजीवी च सूचक ॥
" सौनिक पार्थिवकश्चैव निषादेन समा स्मृता ।
" कर्मस्वेतेषु यो मोहाद्ब्राह्मणो वर्त्तते सदा । प्रायश्चित्तेऽपि चरिते परिहार्यो भवेत्स हि ॥
" एते ब्राह्मणचाडाला सर्वे ब्रह्महण किल । तस्माद्दैवे च पैत्र्ये च वर्जितास्तत्त्वदर्शिभि ॥
" एतेषामेव सर्वेषा प्रत्यापत्ति तु मार्गता । भैक्षान्नमुपयुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायण चरेत् " ॥

स्थाणुक अभ्रातृती इति **मदनः** । वृथाश्रमी वेदबाह्यजटाधारणादिना । आश्रमाणा तु भेदक तद्विरुद्धकारित्वात् । आश्रमधर्मोहिंसक इति **कल्पतरौ** । योनिसंकरिक व्यभिचारी । कुंडाशी चतु पङ्क्तिपरान्नभक्षक इति **शूलपाणिः** । युक्तस्तु
" पत्यौ जीवति कुंडस्तु मृते भर्तरि गोलक । यस्तयोरन्नमश्नाति स कुंडाश्युच्यते बुधैरिति" ॥
मनूक्त (३।१७४) एव । वीरहाऽग्नित्यागी । गुरुतल्पिगोऽडादिना गुरो शास्तेति **प्राच्या** । गुरुनिन्हवकारीति **मदनः** । रूपाजीवी वेशकर । ताम्रादीना स्वर्णादिसदृशरूपकारी वा । सूचक पिशुन । सूना घातस्थान तेन जीवत्यसौ सौनिक । अत्रापि कौशील्यार्जितधनत्याग । अथ विष्णुद्विष्टेषु । **विष्णुः** (५४।१४) " समुत्कर्षानृते गुरोश्चालीकनिर्बंधे तत्प्रक्षारणे च मास पयसा वर्त्तेतेति "। इद च मतिपूर्वं । आक्षारण यभिचाराभिशाप । **शाखोऽपि**
" क्षिप्त्वा प्रावशुचिद्रव्य तदेवाभसि मानव । मासमेकं व्रत कुर्यादुपाकस्य तथा गुरु " ॥
अस्मिन्नेव विषये **सुमंतुः** " देवर्षिब्राह्मणाचार्यपितृमातृनरेंद्राणा प्रतिष्ठेविने आक्रोशने चोल्मुकेन जिह्वा दहेद्धिरण्य दद्यात् " । अमतिपूर्व गुरोर्निबंधे तु **वसिष्ठ** (२१।२८) " गुरोरलीकनिर्बंधे कृच्छ्र द्वादशरात्र चरित्वा सचैलस्नातो गुरुप्रसादात्पूतो भवति " । **याज्ञवल्क्यः** (प्रा २९२)
"गुरु त्व कृत्य हुकृत्य विप्र निर्जित्य वादत । बध्वा वाँ वाससा क्षिप्र स्नात्वा चोपवसेद्दिन" ॥
बृहस्पतिना तूत्तरार्द्ध "ताडयित्वा तृणेनापि प्रसाद्य विशुद्ध्यतीति" पठित । इदमकामत । कामतस्तु **शंखलिखितौ** " आक्रोशानृतवादे एकरात्र त्रिरात्र चोपवास " इति । यत्तु **वसिष्ठः** ' आचार्यमातृपितृहतारस्तत्प्रमादात्पापा " इति तदप्यज्ञानत हतारोऽल्पतरदु खकरा । **यच्चापस्तंबः** ' अनात्रोदयमात्रोदय निरान्नक्षारलवणभोजन शूद्रस्य समरान्नभोजन स्त्रीणा च " तदपि ज्ञानत ।

---

१ घ–मो । २ घ–च ।

अत्रानुक्तविशेषप्रायश्चित्तेषु वार्द्धुष्यलवणक्रियादिषूक्तविशेषप्रायश्चित्तेषु गोवधादिषूपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि जातिशक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि। तत्रोक्तम् मानवं वृषभैकादशयुतत्रैमासिकं। ततो न्यूनं द्वैमासिकं। ततो न्यूनं मासं यवागूपानं। एतानि कामतः। अकामतस्तु "उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा। पयसा वाऽपि मासेन पराकेणाथवा पुनरिति" याज्ञवल्क्योक्तानि (प्रा २६५)। इत्युपपातकप्रायश्चित्तानि समाप्तानि।

अथ जातिभ्रंशकराण्याह मनुः (११।६७)

"ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः। जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतमिति"॥

विष्णुस्तु पशुमैथुनमपि पपाठ। तेषु प्रायश्चित्तमाह मनुः (११।१२४)

"जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वाऽन्यतममिच्छया। चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया"॥

एतच्चाभ्यास इति शूलपाणिः। सङ्करीकरणान्याह मनुः (११।६८)

"खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा। सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य चेति"॥ विष्णुः (३९।१) 'ग्रामारण्यपशूनां हिंसनं सङ्करीकरणमिति'। अपात्रीकरणान्याह मनुः (११।६९)

"निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्। अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणमिति"॥

उपपातकेषु शूद्रसेवापदि। इह तु सच्छूद्रस्यापदि सेवनमिति भेदः। एवमन्यत्र।

मलिनीकरणान्याह मनुः (११।७०)

"कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम्। फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहमिति"॥

विष्णुः (४१—१) "पक्षिणां जलजानां च घातनं मलावहमिति"। अत्र जातिभ्रंशकरत्वादिसंज्ञा रूढा न यौगिकी। अग्रेयाघ्राणेऽपि जातिभ्रंशापत्तेः। क्षत्रियादीनां पातकत्वाभावात्तान्प्रत्यपात्रीकरणसंज्ञाबाधाच्च। त्रिषु प्रायश्चित्तमाह मनुः (११।१२६)

"संकरापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम्। मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्र्यहमिति"॥

विष्णुः (३९।२)

"संकरीकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकम्। कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं तु कारयेत्"॥

अत्राज्ञानात्सङ्करीकरणानुष्ठाने मासं यावकाशनम्। ज्ञानात्कृच्छ्रातिकृच्छ्रः। अज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणम्। ज्ञानाभ्यासे तु चान्द्रायणद्वयं कल्प्यम्। विष्णुः (४०।१)

"अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति। शीतकृच्छ्रेण वा भूयो महासांतपनेन वा"॥

अज्ञानादपात्रीकरणे तप्तकृच्छ्रः। ज्ञानात्तु महासांतपनम्। चान्द्रायणं पूर्ववत्। विष्णुः (४१।५)

"मलिनीकरणीयं तु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम्। कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तं विशोधनम्"॥

अज्ञानान्मलिनीकरणानुष्ठाने त्र्यहं यावकः। ज्ञानात्तप्तकृच्छ्रः। अज्ञानतोऽभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रः। एतानि जातिभ्रंशकरादिषु सामान्यप्रायश्चित्तानि ब्राह्मणरुजःकरणादिमध्ये यत्र

१ ई—रीकरणं कृत्वा तु।

प्रातिस्विकं प्रायश्चित्तं नोक्तं यत्र तत्र चोक्तं तत्रापि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योज्यानि । विशेषवधप्रायश्चित्तमुक्तं प्राक् । इति जातिभ्रंशकरादिप्रायश्चित्तं ।

अथ **प्रकीर्णकप्रायश्चित्तानि** । तत्स्वरूपमुक्तं **विष्णुना** (४२।१) "यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकमिति" । महापातकादिमलिनीकरणान्तेषु यन्न परिगणितं तत्प्रकीर्णकमित्यर्थः । **मनुः** (११।९७) " शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः । संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधतीति " ॥ वेदविप्लावनं । चाण्डालादिश्रुतिपथे अनध्यायेषु च पाठः । **वसिष्ठः** (२३।३४) " पतितचण्डालशवश्रावणे त्रिरात्रं वाग्यता अनश्नंत आसीरन्सहस्रपरमं वा तदभ्यस्यंतः पूता भवन्तीति विज्ञायते " इति । शवश्रावणं शवसंनिधावध्ययनं । सहस्रपरममिति । यावान् भागश्चाण्डालादिभिः श्रुतस्तावंतं भागं सहस्रकृत्वो जपेदित्यर्थः । यत्तु **षट्त्रिंशन्मते** " चण्डालश्रोत्रावकाशे श्रुतिस्मृतिपाठे एकरात्रमभोजनमिति " तदबुद्धिपूर्वं सकृच्छ्रवणे । नित्याकरणे सामान्यप्रायश्चित्तं **मनुराह** (११।२०३)

" वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनमिति "॥

नित्ययज्ञाद्यकरणे तु **आचारमाधवीये प्रजापतिः**

" दर्शं च पूर्णमासं च लुप्त्वाऽथोभयमेव वा । एकस्मिन् कृच्छ्रपादेन द्वयोरर्धेन शोधनं ॥

" हविर्यज्ञेष्वशक्तस्य लुप्तमप्येकमादितः । प्राजापत्येन शुध्येत पाकसंस्थासु चैव हि ॥

" संध्योपासनहानौ तु नित्यस्नानं तु लोप्य च । होमं च नैत्यकं शुध्येद्गायत्र्यष्टसहस्रकृत् ॥

" समाप्ते सोमयज्ञानां हानौ चान्द्रायणं चरेत् । अकृत्वाऽन्यतमं यज्ञं यज्ञानामधिकारतः ॥

" उपवासेन शुद्ध्येत पाकसंस्थासु चैव हीति " । **कात्यायनः**

" पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवात्ययेऽपि च । अनिष्ट्वा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा ॥

" भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेदिति " । विहितदक्षिणापर्याप्तद्रव्यालाभेऽपि नित्यं न लोपयेत् । तदाह **बौधायनः**

" यस्य नित्यानि लुप्तानि तथैवागन्तुकानि च । विषयेपि न स स्वर्गं गच्छेत पतितो हि सः ।

" तस्मात्कन्दैः फलैर्मूलैर्मधुनाऽऽज्यरसेन वा । नित्यं नित्यानि कुर्वीत न च नित्यानि लोपयेत् "॥

पंचमहायज्ञाकरणे तु **बृहस्पतिः**

" अनिवर्त्त्य महायज्ञान्यो भुक्ते प्रत्यहं गृही । अनातुरः सति धने कृच्छ्रार्द्धेन स शुद्ध्यति "॥

एतच्च त्रिदिनातिपाते इति केचित् । तथा

" आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद्यस्तु पर्वणि । ऋतौ न गच्छेद्भार्यां वा सोऽपि कृच्छ्रार्द्धमाचरेत् "॥

विष्णुरपि: (५४।८) " पर्वानारोग्यवर्ज्यं ऋतावगच्छन्पत्नीं त्रिरात्रमुपवसेत् " । ऋतुश्च स्नानदिनादारभ्य द्वादशदिनानि । यत्तु **संवर्त्तः**

"ऋतौ नोपैति यो भार्यां नियता व्रतचारिणी । नियमातिक्रमात्तस्य प्राणायामशतं स्मृतमिति"॥ तदकामत । एतच्च समानदेशविषय "ऋतुस्नाता तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां पितृभिः सह मज्जतीति"॥ मिताक्षरावचनात् । एतदेव प्रायश्चित्तं स्त्रिया अपि ऋतौ भर्तुरनुपसर्पणे भवति । तस्या अपि नारदीये दोषदर्शनात्

"आहूता या तु वै भर्त्रा नोपयाति स्वशङ्किता । सा व्याघ्री जायते पुत्री दशवर्षाणि पञ्च चेति"। तासु तु स्त्रीत्वादर्द्धं । हारीतः

"वहन्कमण्डलुं रिक्तमश्नातोऽश्व श्वभोजनं । अहोरात्रेण शुद्धिः स्यादिनमन्येन चैव हि"॥ अत्र चकारेणोपवासजपयोः समुच्चयः । ऋष्यशृंगः

"इन्द्रचापं पलाशाग्निं यद्यन्यस्य प्रदर्शयेत् । प्रायश्चित्तमहोरात्रं धनुर्दण्डश्च दक्षिणेति" ॥ धनुषो दण्डस्य च क्रमेण दानं ज्ञातव्यं । अंगिराः

"अनापदि चरेद्यस्तु भिक्षां भिक्षागृहे वसन् । दशरात्रं पिबेद्ब्रह्म आपत्काले चरन् द्विज"॥ इति । वज्रं वज्रकृच्छ्रस्वधि द्रव्यं । एतस्याः पत्नी विषमत्वे तु यमः

"न पत्न्यां विषमं दद्यान्न याचेत न दापयेत् । याचको दापको दाता न वै स्वर्गस्य गामिनः ॥ प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यन्ते कर्मणस्ततः" ॥ स एव

"नदीसंक्रमहन्तुश्च कन्याविघ्नकरस्य च । समे विषमकर्तुश्च निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥

"त्रयाणामपि चैतेषां प्रत्यापत्तिं तु मार्गतः । भैक्षलब्धेन चान्नेन द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्"॥ संक्रमः उत्कावतरणमार्गः । समे विषमकर्ता पूजार्हे । अत्रिः

"एकपात्त्युपविष्टानां विषमं यः प्रयच्छति । यश्च पाचत्यसौ पक्षं कुर्याद्ब्रह्महणि व्रतं" ॥ वसिष्ठः (१९।४०–४३) 'दण्ड्योत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत्पुरोहितः । कृच्छ्रमदण्ड्य दण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं । कुनखी श्यावदन्तश्च कृच्छ्रं चरित्वोद्धरेयातामिति" (२०—६) । उद्धरेयातां कुत्सितानां दन्तानां नखानां चोद्धरणं कुर्यातामित्यर्थः । ब्राह्मणस्य क्षत्रियान्न भिवादने हारीतः "क्षत्रियाद्यभिवादनेऽहोरात्रमुपवसेद् वैश्यस्य शूद्रस्याभिवादने त्रिरात्रमुपवास इति"। समित्पुष्पहस्ताभिवादनेऽप्येवमिति केचित् । तथा शय्यारूढपादुकोपानदारोपितपादोच्छिष्टा कारस्य श्राद्धकृज्जपदेवपूजाभिरताभिवादने त्रिरात्रमुपवासः स्यादन्यत्र निमन्त्रितेनान्यत्र भोजनेऽपि त्रिरात्रमिति" । देवादीनामभिमुख्येन ष्ठीवनादौ सुमन्तुः "स्वपिगोब्राह्मणाग्निमातृ पितृनरेन्द्राणां प्रतिष्ठीवन आक्रोशने जिह्वा दहेद्धिरण्यं दद्यादिति"। प्रतिष्ठीवनमाभिमुख्येन ष्ठीवनं। अथ मण्डपोद्यानादिदेवतागारादिभेदने । कश्यपः "वापीकूपारामसेतुस्नातडागवप्रदेवता यतनभेदने प्रायश्चित्तं । ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयादिदं विष्णुरिति प्रथमा मा नस्तोक इति द्वितीया । विष्णोः कर्माणीति तृतीया पादोऽस्यात्यामिति

चतुर्थी' या देवतामुच्छेदयति तस्यै देवतायै ब्राह्मणान् भोजयेदिति" । एतच्चाल्पोपघाते । महतोपघातेऽप्यावे प्राजापत्यादि कल्पनीयम् । देवता चात्र मृन्मयी पूजोज्झिता च ग्राह्या । प्रायश्चित्तस्याल्पत्वादन्यत्र तु दण्डगौरवदर्शनेन प्रायश्चित्तगौरवं कल्प्यं । दण्डवत्प्रायश्चित्तानि भवन्तीति वचनात् । तथाऽत्र दण्डगौरवमाह **कात्यायनः**

"हरेच्छिन्द्याद्दहेद्वाऽपि देवानां प्रतिमां यदि । तद्गृहं चैव यो भिंद्यात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसं" ॥

विष्णुरपि(५।१६९) "अभक्ष्यस्याविक्रेयस्य विक्रयी प्रतिमाभेदकश्च उत्तमसाहसं दण्डनीयः"। अत्र भग्नोद्धारादिकमप्याहतुः **शंखलिखितौ** "प्रतिमारामकूपसंक्रमणध्वजसेतुनिपानभंगेषु तत्समुत्थापनं प्रतिसंस्कारोऽष्टशतं चेति"। **मनुः** (९।२८९)

"संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः । प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वमवदद्याच्छतानि चेति" ॥

अत्र च प्रतिमातद्भेदतारतम्येन दण्डप्रायश्चित्तयोर्व्यवस्थोन्नेया । पत्न्या क्वारिध्यादिना भर्तुरतिक्रमे **आपस्तंबः** "भर्तुरतिक्रमे कृच्छ्रः" इति । अतिक्रमो वारिधक्रोधमात्सर्यादिनाऽवमाननं । **पर्वणि मैथुने** । **विष्णुपुराणे** निन्दाश्रवणं

"चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याऽथ पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेंद्र रविसंक्रांतिरेव च ॥

"स्त्रीतैलमांससंभोगी पर्वस्वेतेषु यो नरः । विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः"

मिताक्षरायां स्मृत्यंतरे

"अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनं। कृत्वा सचैलं स्नात्वा च वारुणाभिश्च मार्जयेदिति" ॥

श्राद्धदिनमैथुने च । स्नातकव्रतलोपे वेत्यनेनोपवास एव । **वमने शातातपः**

"विच्छर्दने द्विजातीनां भिन्नभाण्डे च भोजने। पंचगव्येन शुद्धिः स्यादिति शातातपोऽब्रवीत्" ॥

मापादिवमने तु विशेषमाह **यमः**

"मसूरमापमांसानि भुक्त्वा वा वमति द्विजः । त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

"प्राणायामैस्त्रिभिः स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति" । तथा यज्ञोपवीतादिनाशे "मेखलादण्डाजिनयज्ञोपवीतानपातेषु च मनोव्रतवतीभिश्चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा पुनर्यथार्थं प्रतीयादसकृद्देवभोजनेऽभ्युदितेऽभिनिर्मुक्ते वांते दिवास्वप्ने नग्नस्त्रीदर्शने नग्नस्वापे श्मशानमाक्रम्य हयादींश्चारुह्य पूज्यातिक्रमे चैताभिरेव जुहुयादभ्यसमिधने स्थावरसरीसृपादीनां वधे यद्देवा देवहेलनमिति कूष्माण्डीभिराज्यं जुहुयान्मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेदिति" 'मनो ज्योतिर्जुषतामिति' मनोलिंगाभिः । 'त्वमग्ने व्रतपा असीति' व्रतलिंगाभिश्च । यथार्थं उपनयनोक्तेन विधिना । समन्त्रकं प्रतीयाद् गृह्णीयात् ।

अभ्युदितादिस्वरूपमाह **यमः**

"सूर्योदये तु यः शेते स सूर्योदित उच्यते। अस्तगते तु यः शेते सूर्ये निर्मुक्त एव सः" ॥इति॥

अकामतोऽभ्युदिते प्रायश्चित्तमाह **यमः**

" अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते श्मश्रुकर्मणि भोजने । दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते" ॥ अत्रैवाभ्यासतो गौतमः (२३।२१) " सूर्येऽभ्युदितो[1] ब्रह्मचारी तिष्ठेदहरभुञ्जानोऽभ्यस्तमिते रात्रिं सावित्रीं जपेत् " । अभ्यासे त्वावृत्तिरूह्या ।

गर्भाधानादिसंस्कारातिपत्तौ तु आश्वलायनः

" आरभ्याधानमा चैलात्कालेऽतीते तु कर्मणाम् । व्याहृत्याज्यं सुसंस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमम् ॥ " एतेष्वेकैकलोपेऽपि पादकृच्छ्रं समाचरेत् । चूडाया अर्द्धकृच्छ्रं स्यादापदि त्वेवमीरितम् ॥ " अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चरेत् " ॥ कात्यायनोऽपि " लुप्ते कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते । प्रायश्चित्ते कृते पश्चाल्लुप्तं कर्म समाचरेत् ॥ " त्वं न स त्वं न इत्याभ्यां इमं मे त्वितया ऋचा । ये ते शतमयाश्चाभ्यामुदुत्तममृचाहुतीः ॥ "हुत्वा पृथक् पृथक् पादमर्द्धं चौले समाचरेत् । स्त्रीणामप्येवमेव स्याज्जातादामन्त्रितं त्रियेति" ॥

गर्भाधानाकरणं एवाश्वलायनः

"गर्भाधानस्याकरणं तस्या जातस्तु दुष्यति । अकृत्वा गां ततो दत्त्वा कुर्यात्पुंसवनं पतिरिति" ॥

क्षुतादौ वृद्धपराशरः

" विप्रः क्षुत्वा निष्ठीव्य कृत्वा चानृतभाषणम् । वचनं पतितैः कृत्वा दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ " प्रेक्षणं शशिनोऽर्कस्य ब्रह्मेशविष्णुसंस्मृतिः " । एतच्च जलाभावे कर्मणि व्यापृतौ वा । अत एव वृद्धशातातपः

" क्षुत्वा निष्ठीव्य वासस्तु परिधायाचमेद्बुधः । कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्य च दर्शनम् ॥ " यथाविभवतो ह्येतत्पूर्वाभावे ततः परः । अविद्यमाने पूर्वोक्ते उत्तरप्राप्तिरिष्यते " ॥ इति ।

संवत्सर क्रियातिपाते विष्णुपुराणं

" संवत्सरं क्रियाहानिर्यस्य पुंसः प्रजायते । तस्यावलोकनात्सूर्यो निरीक्ष्यः साधुभिः सदा ॥ "स्पृष्टे स्नानं सचैलं तु शुद्धिहेतुर्महामते । पुंसो भवति तस्योक्ता न शुद्धिः पापकर्मणः" ॥ इति ।

अत्र च प्रायश्चित्तविशेषाश्रवणाद्वेशाहातिक्रमे नैत्राहमभोजनस्योक्तत्वात्तदनुसारेण च षष्ट्यधिकशतत्रयदिनापचारे तावदुपवासकरणाशक्तेस्तत्प्रत्याम्नायत्वेन षडुपवासैरेकैकप्राजापत्यकल्पनया निचत्वारिंशत्प्राजापत्या उपवासद्वयं च योज्यम् । नियमेन गृहीत्वा त्यागे तु यमः

" वेतनं दापयित्वा तु योऽतिपातयति द्विजः । ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ च जायते ॥ "एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतव्रतः । यतिचान्द्रायणं चीर्त्वा ततः पापात्प्रमुच्यते" ॥ इति ।

निमन्त्रितस्याप्यन्हानेऽप्येतदेव । एतच्च कामाभ्यासे । अन्यत्र भोजने तु हारीतः " अन्यत्र निमन्त्रितेनान्यत्र भोजनेऽपि त्रिरात्रमिति " । अनृतवचनादौ तु शंखलिखितौ

१ ई-सूर्ये घयर-सूर्यो । २ घई-ते । ३ घयर-यदुक्त । ४ व-चसमाचरेत्, ई-त्रिगुणं चरेत् । ५ घ-कालाया ।

" आक्रोशनानृतवादे एकरात्र चोपवास " इ । कामतोऽभ्यासे तु " असत्यभाषण शूद्र सेवनमपात्रीकरण कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्धयतीति " (४०।२) विष्णूक्तं ज्ञेय । वधफलकेऽनृते तु व्यसनप्रायश्चित्तप्रसगेनोपपातकेषु प्रागुक्त । निषिद्धदेशगमने देवलः
"सिंधुसौराष्ट्रसौवीरास्तथा प्रत्यतवासिन । अगवगकलिंगाश्च गत्वा सस्कारमर्हति" ॥
कर्मनाशाजलस्पर्शादौ स एव
" कर्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविलघनात् । गडकीबाहुतरणात्पुन सस्कारमर्हतीति " ॥
तीर्थयात्रा विना चैतत्
' अगवंगकलिंगाश्च सौराष्ट्रमगधानपि । तीर्थयात्रा विना गच्छेत्पुन सस्कारमर्हतीति "॥
स्मरणात् । तद्देशवासिना तु प्रायश्चित्ततारतम्य कल्पनीय । व्रणमध्ये कृमिपाते गरुडपुराणे
" जायते यस्य शिरसि कृमयो विनतात्मज । कृच्छ्र तदाचरेत्प्राज्ञ शुद्धये कश्यपात्मजेति" ।
यत्तु च्यवनः " कृमिदर्शने सातपन वृषभो दक्षिणेति " । तद्युगपदनेकव्रणेषु कृम्युत्पत्तौ ज्ञेय । अत्र क्षत्रियादीना पादपाद न्यून । खरयानाद्यारोहणे याज्ञवल्क्यः (प्रा २९१)
" प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानग । सवासा जलमाप्लुत्य प्राणायामेन शुध्यति"॥
इति मनुबृहस्पतिस्मरणात्कामकारविषय । अकामतस्तु स्नानमात्र । अत्रैव विष्णुः (५४।२३)
' उष्ट्रेण खरेण वा ग वा नग्न स्नात्वा च भुक्त्वा च प्राणायाम कुर्यादिति " । साक्षा त्खरोष्ट्राद्यारोहणे तु यमः
" खरयानमुष्ट्रयान वा योऽधिरोहेद्द्विजोत्तम । अपो वा प्रविशेन्नग्नस्त्रिरात्र क्षपण स्मृतमिति"॥
दिवामैथुनादौ तु प्रायश्चित्तमाह शंख
"दिवा तु मैथुन कृत्वा नग्न स्नात्वा तथाऽप्सु च । नग्ना परस्त्रिय दृष्ट्वा दिनमेकमभोजनमिति"॥
अत्र नग्नस्नानादावेकरात्रत्रिरात्रयोरभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या ।
अनुदकमूत्रपुरीषकरणे यममनू
' आपद्गतो विना तोय शारीर यो निषेवते । एकाह क्षपण कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेदिति"॥
अनापदि द्विगुण । एतच्च कामत । अत्रैव सुमतुः " अनुदकमूत्रपुरीषकरणे नखकेशरुधिरप्राशने सद्य स्नान घृतप्राशहिरण्योदकपान चेति " । अत्र घृतादिपानस्य प्रायश्चित्तार्थत्वाद्भोजननिवृत्ति । यत्त्वंगिराः
"कृते मूत्रपुरीषे वा यदा नैवोदक भवेत् । स्नात्वा लब्ध्वोदक पश्चात्सचैलस्तु विशुध्यतीति"॥
यच्च शातातपः ' अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचैल स्नान महाव्याहृतिहोमश्चेति " । तदकामत । अत्रैव मनुः (११।२०२)

१ ह्य-नद्य ।

विनाऽद्भिरप्सु चाप्यंतः शारीरं संनिषेव्य तु। सचैलो बहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुद्ध्यतीति"॥ यत्तु स एव

" अटव्यामटमानस्य ब्राह्मणस्य विशेषतः। प्रणष्टसलिले देशे कथं शुद्धिर्विधीयते॥

" अपां दृष्ट्वैव विप्रस्तु कुर्याच्चैव सचैलकं। गायत्र्यष्टशतं जप्यं स्नानमेतत्समाचरेत्॥

" देशं कालं समासाद्य अवस्थामात्मनस्तथा। धर्मशौचेऽवतिष्ठेत न कुर्याद्वेगधारणं॥

"त्रिरात्रं चाप्युपवसेऽन्यहं त्रिषवणी भवेत्। तथैवांभसि मग्नस्तु त्रिःपठेदघमर्षणमिति"। धर्मशौचं स्नानीयशौचं। वेगधारणं शास्त्रीयशौचप्रतीक्षया मूत्रपुरीषोत्सर्गविलंबं न कुर्यादित्यर्थः। त्रिरात्रोपवासस्त्वनापदि कामतः। अप्सु कामतो मूत्रपुरीषोत्सर्गयोरभ्यासे शंखलिखितौ

" रेतोमूत्रपुरीषाण्युदके कृत्वा त्रिरात्रोपोषित इदमापः प्रवहतेति जपेदिति"। यत्तु सुमंतुः " अप्स्वशौ वा मेहतस्तप्तकृच्छ्रमिति " तत्कामतोऽत्यंताभ्यासे। स्वपुरीषदर्शनादौ यमपराशरौ

" प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत्। दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथेति"॥ यज्ञोपवीतं विना वांतिकमूत्रोत्सर्गादिकरणे तु मदनरत्ने स्मृत्यंतरं

" विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद्द्विजः। प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतं तु वेति"॥ ऊर्ध्वोच्छिष्टे उपवासः। अधरोच्छिष्टे गायत्र्यष्टशतजप इति व्यवस्था। यत्तु तत्रैव

" पिबतो मेहतश्चैव भुंजतोऽनुपवीतिनः। प्राणायामत्रिकं षट्कं नक्तं च त्रितयं क्रमादिति"॥ तदकामतः। यत्तु वृद्धपराशरः

" यज्ञोपवीतेन विना भोजनं कुरुते द्विजः। अथ मूत्रपुरीषे वा रेतःसेचनमेव वा॥

" त्रिरात्रोपोषितो विप्रः पादकृच्छ्रं तु भूमिपः। अहोरात्रोषितो वैश्यः शुद्धिरेषा पुरातनीति"॥ तत्कामतोऽभ्यासे। भुक्तवतोऽनाचातस्योत्थानेऽपि तत्रैव

" यदोत्तिष्ठत्यनाचांतो भुक्तवानशनात्ततः। सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत सोऽन्यथाऽप्रयतो भवेदिति"॥ पलाशशयनाद्यारोहणे शंखः

"अध्यास्य शयनं यानमासनं पादुके तथा। पालाशस्य द्विजश्रेष्ठस्त्रिरात्रं तु व्रती भवेदिति"॥ निषिद्धकाष्ठेन दंतधावने वृद्धपराशरः

" पालाशशिंशिपाकाष्ठदंतधावनकृन्नरः। दिवाकीर्तिसमस्तावद्यावद्गां नैव पश्यतीति"॥ एतच्च निषिद्धकाष्ठांतराणामप्युपलक्षणं। अंतरा गमनेऽपि तत्रैव

" द्वौ विप्रौ ब्राह्मणाग्नी च दंपती द्वौ द्विजोत्तमौ। अंतरेण यदा गच्छेत्कृच्छ्रं सांतपनं चरेत्॥

" होमकाले तथा दोहे[3] स्वाध्याये दारसंग्रहे। अंतरेण यदा गच्छेद्द्विजश्चांद्रायणं चरेत्"॥

---

१ घ-स्थित्वा। २ ख्ड-नैव, घग्ड-चाव। ३ घ-दाहे।

यत्त्वंगिराः

" उपत्योर्विप्रयोरन्योर्विप्राम्न्योर्द्विजातिपु । अतर यदि गच्छेत्तु द्विजश्चाद्रायण चरेदिति "॥ तत्कामत । एतदेव च

" विप्राम्न्योर्विप्रपिंडाना नगोक्ष्णोर्विष्णुताक्ष्र्ययो । मानुर्न्योमादिकाना च न कुर्यादंतरागतिमिति"॥

पराशरोक्तेऽपि द्रष्टव्य । वृद्धपराशरः

"पादप्रतापन कृत्वा कृत्वा वन्हिं तथा ह्यध । कुशै प्रमृज्य पादौ तु दिनमेक व्रत चरेत्" ॥ स्नातकव्रतलोपाधिकारे क्रतुः " एतेषामाचाराणामेकैकस्य व्यभिचारे एकरात्रोपोषणमिति " । ब्रह्मचारिधर्मलोपे बौधायनः " अत्रैव शौचाचमनसध्यावदनदर्भभिक्षाग्निकार्यराहित्यशूद्रादिस्पर्शनकोपीनकटिसूत्रयज्ञोपवीतमेखलादडाजिनत्यागदिवास्वापछत्रधारणपादुकाध्यारोहणमालाधारणोद्वर्त्तनानुलेपनाजनजलक्रीडाद्यूतनृत्यगीतवाद्याद्यभिरतिपारुडाऽसभाषणपर्युषितभोजनादि ब्रह्मचारिव्रतलोपजसकलदोषनिर्हारार्थं ब्रह्मचारी कृच्छ्रत्रय चरेत् । महाव्याहृतिहोम च कुर्यात् । प्रथम व्यस्तसमस्ताभिर्व्याहृतिभिश्चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा " भूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा । ॐभुवो वायवे चांतरिक्षाय च महते च स्वाहा । ॐसुवरादित्याय च दिवे च महते च स्वाहा । ॐभुर्भुवःसुवश्चद्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महते च स्वाहा । ॐपाहि नो अग्न एनसे स्वाहा । ॐपाहि नो अग्ने विश्ववेदसे स्वाहा । ॐ यज्ञ पाहि विभावसो स्वाहा । ॐ सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा । ॐपुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इपायुषा । पुनर्न पाह्यहस स्वाहा ॥ सहरय्यानिवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्स्निया विश्वतस्परिस्वाहा । पुनर्व्याहृतिभि र्हुनेदिति" हुनेज्जुहुयात् । एतदल्पधर्मलोपे । बाहुल्ये प्रायश्चित्तविशेषमाह ऋग्विधाने शौनकः

" त बोधिया जपेन्मत्रं लक्ष चैत्ये शिवालये । ब्रह्मचारिणो धर्म च शून्य चेत्पूर्णमेव हीति "॥

इति ब्रह्मचारिधर्मलोपप्रायश्चित्त । क्षत्रियस्य रणे पृष्ठदर्शने शंखः

" क्षत्रियस्य रणे पृष्ठ दत्वा प्राणपरायण । सवत्सर व्रत कुर्याच्छित्वा वृक्ष फलप्रद " ॥

एतच्च कामतोऽभ्यासे । अन्यत्र तु त्वर्धादि योज्य । गृहीतव्रतभंगे वायुपुराणे

" लोभान्मोहात्प्रमादाद्वा व्रतभगो यदा भवेत् । उपवासत्रय कुर्यात्कुर्याद्वा केशमुडन ॥

" प्रायश्चित्तमिद कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् " । वा शब्द समुच्चये । मिथ्याशपथे यमः

" त्रिरात्र वधसयुक्त कृत्वा तु शपथ मृषा । ब्रह्महा यावत्कालेन व्रत चाद्रायण चरेत् " ॥

एतच्च शपथा-तरस्याप्युपलक्षक

" सुकृत ये प्रयच्छति यावज्जीवकृत नरा । ते पिष्यन्ते शिलापेष्यैर्यथैते पापकारिण " ॥

इति मार्कंडेयपुराणवाक्यात् " यत्रोक्त यत्र वा नोक्तमि"त्यौशनसवाक्यात्तत्र प्राजापत्य कल्पनीय । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिवृत्त्या धनार्जने प्रचेताः ब्राह्मणस्यापत्काले

१ अवरयघपर्हरनाउ-छ्दुयार । २ ह्य-व्रत कृत्वा; यत-पुण्यं ।

पितृमातृबहुभृत्यस्यानंतरं क्षत्रोपनिवेशः । तत्र संवत्सरमर्थप्राप्तौ चांद्रायणं चरेदिति " । वैश्यवृत्तिजीवने तु किंचिदधिकं । तत्र वर्षाभ्यंतरे मासद्विमासादौ चांद्रायणभोगहारः कल्पनीयः । संवत्सरादूर्ध्वं द्वैगुण्यादि च कल्पनीयं । शूद्रवृत्त्याऽर्जने मनुः

" न कथंचन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वार्षलं । वृषलःकर्म वाब्राह्मं पतनीये हि ते तयोः " ॥

वार्षलं कर्म सेवा । एवमुपक्रम्य पुनरुपनयनसहितकृच्छ्रोंद्यनुवृत्तौ स एव (११।१९२)

"प्रायश्चित्तं न कुर्वन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः । ब्राह्मणास्तु परित्यक्तास्तेषामप्येतमादिशेत् " ॥

एवं शूद्रस्यापि द्विजकर्मकरणेऽप्येतदेव । तस्यापि तद्विकर्मत्वात् । अर्जितधनत्यागपूर्वकं चैतत् । " यद्गर्हितेनार्ज्जयंति " इति मनूक्तेः (११।१९३)। स्त्रीधनोपजीवने तु " चांद्रायणेन चैकेन सर्वपापक्षयो भवेत् " इत्यापस्तंबोक्तं चाद्रायणं स्त्रियै तद्धनं दत्वा कार्यं । भार्याया मुखमैथुने वृशनाः " यस्तु पुनर्ब्राह्मणो धर्मपत्नीमुखे मैथुनं सेवेत्स दुष्यतीति " वैवस्वतः " प्राजापत्येन शुध्यतीति " हारीत इति । गोयुक्तयानस्थस्य मैथुने यमः

" यदि गोभिः समायुक्तं यानमारुह्य वै द्विजः । मैथुनं सेवते चैवं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥

"त्रिरात्रं क्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत् । गोभ्यो यवाढकं दद्याद्घृतं प्राश्य विशुध्यतीति"॥

यत्तु स्मरणं

"मैथुनं तु समासाद्य पुंसि योषिति वा द्विजः । गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत्" ॥

तदकामतः सकृत्करणे ज्ञेयं । क्रोधात्स्वभार्यां त्वं मे मात्रा सदृशी अगम्येत्युक्त्वा पुनरुपभोगे प्रायश्चित्तमाह पराशरः (१२।१०)

"यस्तु क्रुद्धः पुमान् ब्रूयाज्जायायास्तु अगम्यतां । पुनरिच्छति भार्यां च विप्रमध्ये तु श्रावयेत् ॥

" आर्त्तः क्रुद्धस्तमोधो वा क्षुत्पिपासाभयार्दितः । दानं पुण्यमकृत्वा वा प्रायश्चित्तं दिनत्रयं ॥

" उपस्पर्शोत्रिषवणं महानद्युपसंगमं । चीर्णेते चैव गां दद्याद्ब्राह्मणान् भोजयेद्दशेति " ॥

श्रावयेत्स्वस्य प्रायश्चित्तोपदेशं कारयेत् । पुण्यं यागादि । संकल्पितं दानाद्यकृत्वेत्यर्थः । बस्तिकर्मणि यमः

" बस्तिकर्मणि रूढैश्च प्रच्छर्दनविरेचनैः । शिशुकृच्छ्रेण शुद्ध्येत्तु तस्मात्पापान्न संशयः " ॥

प्रच्छर्दनविरेचनयोरभ्यास एव शिशुकृच्छ्रः । अन्यत्र तु स्नानमात्रं । तथा च स एव

" अजीर्णेऽभ्युदिते वांते श्मश्रुकर्मणि मैथुने । दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते " ॥

इति । देवागारशिलादिना स्वगृहकरणं निंदति यमः

" इष्टकाकाष्ठाश्मलोहान् देवालयसमन्वितान् । गृहीत्वाऽऽत्मगृहे ये तु लोभाद्वै योजयंति च ॥

" एकाकिनस्तथोद्विग्नाः क्षुत्तृषापरिपीडिताः । नंदने ते तु तिष्ठंति यावत्पापस्य संशयः " ॥

---

१ न–भागे । २ झ–कृच्छ्रत्रया, घ–कृच्छ्रयनु–ल–यानु । ३ विकीर्यन्ति । ४ झ–तत्र । ५ घ–वाञ्छि ।

अत्र प्राजापत्यचान्द्रायणादि कल्प्य । वानप्रस्थयत्योर्व्रतभङ्गे " वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा महाकक्षं वर्द्धयेत्। भिक्षुर्वानप्रस्थवत्सोमवृद्धिवर्जं स्वशास्त्रसंस्कारश्चेति"। दीक्षाभेदो यमनियमातिक्रम । महाकक्षमौषधवनप्रदेश उदकसेवनादिना वर्द्धयेत् । सोमशब्देनौषधिसामान्य लक्ष्यते। तद्वृद्धि पर भिक्षोर्निवर्त्तते । परतु सर्वं सममित्यर्थ । स्वशास्त्रसंस्कार प्राणायामाभ्यास । हारीतः " अनृतपिशुनवचने भिक्षूणा तप्तकृच्छ्रं क्रोधाहङ्कारपिशुनेषु च " । छागलेयः

" व्रतानि यानि भिक्षूणा तथैवोपव्रतानि च । एकैकातिक्रमे तेषा प्रायश्चित्त विधीयते ॥

" अहोरात्रोषितो भूत्वा कृच्छ्रं चान्द्रायण चरेत " । कृच्छ्रपद चान्द्रायणविशेषणम् । व्रतोपव्रतान्याह बौधायनः । अथेमानि व्रतानि " अहिंसासत्यमस्तैन्य मैथुनस्य च वर्जन " । अथोपव्रतानि " अक्रोधो गुरुशुश्रूषाप्रसाद शौचमाहारशुद्धिश्चेति " । जले प्रतिबिंबदर्शनादौ याज्ञवल्क्यः (प्रा २७९)

"मयि तेज इति छाया स्वा दृष्ट्वाऽम्बुनि वै जपेत् । सावित्रीमशुचौ दृष्टे चापले चाऽनृतेऽपि च" ।

'मयि तेज ' इति मन्त्रो वाजसनीये प्रसिद्ध । अशुचौ मूत्रपुरीषादौ । चापले वृथाचेष्टाया। प्रतिश्रुत्यानृतोक्तौ हारीतः

" प्रतिश्रुत्यानृत ब्रूयान्मिथ्यासत्यमथापि वा । स तप्तकृच्छ्रसहित चरेच्चान्द्रायणव्रतमिति "॥

गुरुवस्तुविषयकप्रतिश्रुताकरणपरमेतत् । प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् । भोजनकालीनमौनत्यागे पराशरः (१२।३६)

" मौनव्रत समासाद्य आसीनो न वदेद्द्विज । भुञ्जानो हि वदेद्यस्तु तदन्न परिवर्जयेदिति "॥

अर्द्धं भुक्त्वाऽन्नपात्रेण जलपाने स एव

"अर्धभुक्ते तु यो विप्रस्तस्मिन्पात्रे जलं पिबेत् । हत दैव च पित्र्य च आत्मान चोपघातयेत्"॥

पशुवन्मुखेन जलपाने स एव

" विद्यमानेषु हस्तेषु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बल । तोय पिबति वक्त्रेण श्वयोनौ जायते ध्रुवमिति "॥

अत्रोपवास प्रायश्चित्त । असपिंडै सह रोदने पारस्करः

" मृतस्य बान्धवै सार्द्ध कृत्वा तु परिदेवन । वर्जयेत्तदहोरात्र दान श्राद्धादिकर्म च" ॥

इत्यनेनैवाह । एतच्च कामत । अकामतस्तु स्नानमेव । प्रेतालंकरणे शंखः

" *कृच्छ्रपादोऽसपिंडस्य प्रेतालङ्करणे कृते । अज्ञानादुपवास स्यादशक्तौ स्नानमिष्यते*"॥इति।

कामतो द्विगुण । यत्तु तप्तकृच्छ्रानुवृत्तावंगिराः " आत्मत्यागिना सत्कृतौ तदश्रुपातकारी चेति " तदभ्यासे । समानोत्कृष्टजातिप्रेतानुगमने मनुः (५।१०२)

"अनुगम्येच्छया प्रेत ज्ञातिमज्ञातिमेव च । स्नात्वा सचैल स्पृष्ट्वाऽग्निं घृत प्राश्य विशुद्ध्यतीति"॥

अत्रेच्छयेति ग्रहणादेतत्कामत । अकामतस्तु स्नानमेव । यत्तु याज्ञवल्क्यः (प्रा. २६)

---

१ न-वर्जयेत् ।

"ब्राह्मणेनानुगंतव्यो न शूद्रो न द्विजः कश्चित्। अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतभुक् शुचिरिति"॥ ब्राह्मणेनासपिंडेन । द्विजो विप्रादिः । अस्य च घृतप्राशनस्य भोजनकार्ये विधाने प्रमाणाभावान्न भोजननिवृत्तिरिति मिताक्षरायां तन्मानवसमानविषयं । वस्तुतो घृतप्राशनस्य प्रायश्चित्तार्थत्वाद्भोजनमेव युक्तम् । अत एव च वसिष्ठेन (२३।२४-६) "मानुषास्थि स्निग्धं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमस्निग्धे त्वहोरात्रं शवानुगमने चैवम्" इत्यनुगमने एकाहस्योक्तत्वात् । क्षत्रियवैश्यानुगमने त्वधिकं कल्प्यं । ब्राह्मणस्य शूद्रानुगमने पराशरः (३।९१-९२)

"प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । अनुगच्छेन्नीयमानं स त्रिरात्रेण शुद्ध्यति॥
"त्रिरात्रे तु ततश्चीर्णे नदीं गत्वा समुद्रगां । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति"॥

अत्र घृतप्राशनस्य शुद्ध्यर्थत्वाभिधानान्न भोजननिवृत्तिः । एतच्च कामतः । अकामतस्त्वर्धं । एवं क्षत्रियस्य वैश्यशूद्रानुगमने वैश्यस्य च शूद्रानुगमने कल्प्यम् "इष्टापूर्तेशुभमहाकर्मस्वनुपहतानामपि ऋत्विगाचार्यादीनां कृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रायणाख्यं सर्वप्रायश्चित्तं तत्स्थाने द्वादशप्राजापत्यस्तत्तदर्द्धं वा वदंतीति" **स्मृत्यर्थसारे** । कन्याया विवाहात्पूर्वं रजोदर्शने प्रायश्चित्तमाह **प्रयोगपारिजाते आचार्यः**

"कन्यामृतुमतीं[1] शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्मवान् । तथा च कारयित्वा तामुद्वहेतानृशंसधीः ॥
"पिता ऋतूंस्त्वपुत्र्यास्तु गणयेदादितः सुधीः । दानावधि गृहे यत्नात्पालयेदादितः सुधीः ॥
"दद्यात्तदृतुसंख्या गाः शक्तः कन्यापिता यदि । दातव्यैकाऽपि निःस्वेन दाने तस्या यथाविधि॥
"दद्याद्वा ब्राह्मणेष्वेनोऽपनोदिनि स्व सदक्षिणा । तस्यातीतर्तुसंख्येषु वराय प्रतिपादयेत् ॥
"उपोष्य त्रिदिनं कन्या रात्रौ पीत्वा गवां पयः । अदृष्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणं ॥
"तामुद्वहन्वरश्चापि कूष्माण्डैर्जुहुयाद्घृतमिति"॥

श्राद्धोपवासदिने दंतधावने विष्णुरहस्ये

"श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दंतधावनं । गायत्र्या शतसंपूतमम्बु प्राश्य विशुद्ध्यतीति"॥

एवमन्यान्यपि प्रकीर्णप्रायश्चित्तानि द्रष्टव्यानि । इति प्रकीर्णप्रायश्चित्तानि ॥

अथ पतितत्यागविधिः । स च महापातकिन एवेति केचित् । युक्तं तु "पतितस्य वहिः[2] कुर्यु"रित्यादौ पतितभार्योपादानात्सङ्कोचे मानाभावादुपपातकादिना पतितस्यापि भवतीति प्रतीमः । तथा यदि बंधुभिः प्रेर्यमाणोऽपि प्रायश्चित्तं न करोति तदा कार्यं । यथा शंखः "तस्य तद्गुरोर्बान्धवानां राज्ञश्च समक्षं दोषान् विख्याप्य पुनः पुनराचारं लभस्वेति स यद्येवमप्यनवस्थितमतिः स्यात्पात्रं[3] विपर्यस्येत्"। अत्र वाक्यमाह मनुः (११।१८२)

"पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैः सह । निंदितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ"॥

निंदितेऽहनि रिक्तादितिथौ । देशमाह योगीश्वरः (प्रा. २९५)

१ ख-च रजोवतीं । २ ख-वर्वेति । ३ छघ-मम. ।

" पतितस्य बहि कुर्युं सर्वकार्येषु चैव त । दासीकुम्भ बहिर्ग्रामान्निनयेरन् स्वबान्धवा " ॥ निनयनविधिमाह गौतमः (२०।२–७) " तस्य विद्यागुरुयोनिसम्बद्धा सर्वाण्युदकादीनि प्रेतकर्माणि कुर्यु ।पात्र चास्य विपर्यस्येयुर्दास कर्मकरो वाऽवकरात्पात्रमानीय दासीघटात्पूरयित्वा विपर्यस्येदमुमनुदक करोमीति नामग्राहत ते सर्वेऽन्वालभेरन् प्राचीनावीतिनो मुक्तशिखा विद्यागुरवो योनिसम्बद्धाश्च वीक्षेरन्नप उपस्पृश्य ग्राम प्रविशेयु " । योनिसम्बद्धा पित्रा दय । उदकदानादीत्यनेनाञ्जलिप्रागभावैर्दाहादिनिवृत्ति । प्रेतकर्माणीति सपिंडीकरणातानामेव प्राप्त्यर्थं । दासो गर्भदास । कर्मकरो वेतनसपादित । दासीघटाद्वाऽस्याहृतजलेन । नामग्राहममुमित्यस्य स्थाने पतितनाम गृहीत्वा । स्मृत्यर्थसारे त्वम्भाक त्वमृत इत्युक्त्वा निनये दित्युक्त । दास्येव वा निनयेत् । यथा मनु (११।१८३)

" दासीघटमपा पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्तदा । अहोरात्रमुपासीरन्नाशौच बान्धवै सह " ॥ प्रेतवदित्यपसव्यदक्षिणमुखत्वाद्यतिदेशार्थं । तत [redacted] न व्यवहार्यं । यथा मनुः (११।१८४)

" निवर्तेरंस्ततस्तस्मात्सभाषणसहासने । दायाद्यस्य प्रदान च यात्रामेव च लौकिकी " ॥ स्त्रीत्यागे विशेषमाह योगीश्वरः (प्रा २९७)

" पतितानामेष एव विधि स्त्रीणा प्रकीर्त्तित । वासो गृहान्तिके देयमन्न वास सरक्षण " । अन्न जीवनमात्रक्षम । वस्त्र मलिन । यत्तु वासिष्ठः (२१।१०)

" चतस्रस्तु परित्याज्या शिष्यगा गुरुगा च या । पतिघ्नी च विशेषेण जुगितोपगता च येति " ॥ तत्पुर्वैर्न्वासामन्नवस्त्राद्याच्छादनादित्यागार्थं । अन्यासा तु पतितानामन्नवस्त्रादि देयमिति विज्ञानेश्वरः । जुंगित प्रतिलोमज । सभाषणे प्रायश्चित्त मिताक्षरायां (पृ ३२२ प २४)

" अत ऊर्ध्वं तेन सभाष्य तिष्ठेदेकरात्र जपन् सावित्रीमज्ञानपूर्वं ज्ञानपूर्वं च त्रिरात्रमिति " । त्यागोत्तरमनुतापादिना प्रायश्चित्त कृत्वा समायाते विशेषमाह मनुः (११।१८६)

"प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपा नव । तेनैव सार्द्धं प्राश्येयु स्नात्वा पुण्ये जलाशये " ॥ गौतमोऽपि (२०।१०–१९) " यस्तु प्रायश्चित्तेन शुध्येत्तस्मिन् शुद्धे शातकुम्भमय पात्र पुण्यतमाद्ध्रदा पूरयित्वा स्रवन्तीभ्यो वा तत एनमप उपस्पर्शयेयुरथास्मै तत्पात्र दद्युस्तत्प्रतिगृह्य जपेच्छान्ताद्यौ शान्ता पृथिवी शात शिवमन्तरिक्ष यो रोचनस्तामिह गृह्णामीत्येतैर्यजुर्भि पावमानीभिस्तरत्समन्दीभि कूष्माण्डैश्चाज्य जुहुयात् । हिरण्य ब्राह्मणाय दद्याद् गा चाचार्याय । यस्य तु प्राणान्तिक प्रायश्चित्त स मृत शुद्ध्येत् । एतदेव शान्त्युदक सर्वषूपपातकेषु । तत एन कृतप्रायश्चित्त नैव कु र्सयेयु । तथा सर्वकार्येषु क्रयविक्रयादिषु तेन सह सव्यवहरेयुरिति " । उपस्पर्शयेयु राचमन कारयेयु । उपपातकेष्वभ्यासेन महापातकतुल्येन पातित्यापादकेषु । अत्र

१ ह्र–चे । २ यरध–सदक्षिणं । ३ अवसव्यरधाई–पूर्ववदेव ।

विशेषमाह हारीतः " स्वशिरसा यवसमादाय गोभ्यो दद्याद्यदि ताः प्रतिगृह्णीयुरथैनं प्रवर्त्तयेयुरितरथा नेत्यभिप्रेतं " । प्रतिग्रहो भक्षणं । इतरथा भक्षणाभावेन । स संव्यवहार्य इत्यर्थः । मिताक्षरायां स्मृत्यर्थसारे च भक्षणाभावे प्रायश्चित्तावृत्तिरुक्ता । वसिष्ठः " तथाभिषिक्तस्य प्रत्युद्धारः पुत्रजन्मनाख्यात " इति । अभिषिक्तस्य पूर्वोक्तरीत्या स्नातस्य । प्रत्युद्धारः संग्रहः । स च पुत्रजन्मना व्याख्यातः । संग्रहोत्तरं जातकर्मादिना संस्कुर्यादित्यर्थः । क्वचित्प्रायश्चित्तोत्तरमपि संव्यवहारापवादमाह योगीश्वरः (प्रा. २९९)
" शरणागतबालस्त्रीहिंसकान्संविशेन्न तु । चीर्णव्रतानपि सतः कृतघ्नसहितानिमान् " ॥
संविशेव्द्यवहरेत् । इति पतितत्यागविधिः ॥

अथ रहस्यप्रायश्चित्तं । रहस्यं कर्त्रतिरिक्तेनाज्ञातं । अगम्यागमने च द्वयोः कर्तृत्वं व्यासक्तमतस्तत्र तदतिरिक्तेनाज्ञाते रहस्यत्वं । एतेन पापमात्रे तृतीयेनाज्ञाते रहस्यत्वमिति वदंतः प्राच्याः परास्ताः । अत्र प्रायश्चित्तमपि रहस्यमेव कुर्यात् । तथा च हारीतधर्मा " रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशमिति " । अत्र पर्षदुपस्थानमपि नास्ति । तथा याज्ञवल्क्यः (प्रा. ३०१)
" विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतं । अनभिख्यातदोषस्तु रहस्ये व्रतमाचरेत् " । तत्र यद्यनभिज्ञः कर्त्ता तदाऽमुकस्मिन् रहस्यपापे किं प्रायश्चित्तमित्यभिव्यानांतरेण पृष्ट्वा कुर्यात् । तत्र साधारणप्रायश्चित्तानि मनुः (११।२२६)
" एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः । अनाविष्कृतपापास्तु मंत्रैर्होमैश्च शोधयेत् " ॥
संवर्त्तः
" दानैर्होमैर्जपैर्नित्यं प्राणायामैर्द्विजातयः । पातकेभ्यः प्रमुच्यंते वेदाभ्यासान्न संशयः " ॥
वसिष्ठः (२६।१२)
" जपिनां होमिनां चैव ध्यायिनां तीर्थसेविनां । निवसंति न पापानि ये च स्नाताः शिरोव्रतैः " ।
मनुः (११।२४५)
" वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा । नाशयंत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥
"यथैधांस्तेजसा वन्हिः प्राप्तान्निर्दहति क्षणात् । तथा ज्ञानकृतं पापं कृत्स्नं दहति वेदवित् ॥
" सव्याहृतिकाः प्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश । अपि भ्रूणहनं मासात्पुनंत्यहरहः कृता" ॥
अन्वहमित्यत्रापि कालाकांक्षायां मासादित्यन्वेति । माधवीये यमः
" सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावरां । गायत्रीं स जपेन्नित्यं महापातकनाशनं ॥
" विरजे द्विगुणे जप्त्वा तदन्हैव विशुध्यति । वामदेव्यं द्विरावर्त्य तद० ॥
" पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषात् । वृषभं शतशो जप्त्वा तद० । वेदमेकगुणं कृत्वा तद० । रुद्रैकादशकं जप्त्वा तद० । चतुर्विंशतिमते

---

१ हारीतः । २ घ—ध्यायिनां ।

" पावमानीस्तथा कौत्सं पौरुषं सूक्तमेव च । जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत सपुत्रं मधुच्छंदसं ॥
" त्रिडालब्राह्मणं रुद्रं शुक्रियो मोक्षकरस्तथा । वामदेव्यं बृहत्साम जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
" यज्ञायज्ञीयमादित्यं ज्येष्ठसाम व राजनं । पारुछेपं च सामानि जप्त्वा मुच्येत किल्बिषात् ॥
" अथर्वशिरसं चैव पुरुषसूक्तं तथैव च । नीलरुद्रास्तथैवेंद्रं जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
" आथर्वणाश्च ये केचिन्मन्त्राः कामविवर्जिताः । ते सर्वे पापहर्तारो याज्ञवल्क्यवचो यथा ॥
" ऋग्वेदमभ्यसेद्यस्तु यजुः सामाप्यथापि वा । सामानि सरहस्यानि अथर्वागिरसस्तथा ॥
" ब्राह्मणानि च कल्पाश्च षडंगानि तथैव च । आख्यानानि तथान्यानि जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
" इतिहासपुराणानि देवतास्तवनानि च । जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत धर्मस्थानैस्तथापरैरिति "॥
बौधायनः " विधिना शास्त्रदृष्टेन प्राणायामान् समाचरेत् ।
" यदुपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वा यत्कृतं भवेत् । बाहुभ्यां मनसा वाचा श्रोत्रत्वग्घ्राणचक्षुषेति"॥
प्राणायामाः मासपर्यंतं षोडश । पूर्वोक्तमनुवाक्यात् । चतुर्विंशतिमते
" मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्त्रिहविः पात्रनान्यपि । इष्टयः पापनाशिन्यो वैश्वानर्या समन्विता " ॥
कौर्मे
" जपस्तपस्तीर्थसेवा देवब्राह्मणपूजनं । ग्रहणादिषु कालेषु महापातकशोधनं ॥
" पुण्यक्षेत्राभिगमनं सर्वपापप्रणाशनं । देवताभ्यर्चनं पुंसामशेषाघविनाशनं ॥
" अमावास्यां तिथिं प्राप्य यः समाराधयेद्भवं । ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
" कृष्णाष्टम्यां महादेवं तथा कृष्णचतुर्दशीं । संपूज्य ब्राह्मणमुखे सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
" त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनं । दृष्ट्वेशं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः ॥
" एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनं । द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
" उपोषितश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः ।
" यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चांतकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
" प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात्सप्तोदकांजलीन् । स्नात्वा नद्यां तु पूर्वाह्णे मुच्यते सर्वपातकैः "॥
तत्रैव
" नान्यत्पश्यामि जंतूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीं । सर्वपापप्रशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे ॥
" जपेद्वाऽप्यस्य वामीयं पावमानीरथापि वा । कुंतापवालखिल्यांश्च निविर्त्प्रैषान् वृषाकपिं ॥
" होतॄन् रुद्रान्सकृज्जप्त्वा मुच्यते सर्वपातकैः " ।

---

१ न-पाक । २ न-ब्रह्मणानि । ३ छ-पाठ बौधायन ' विधिना शास्त्रदृष्टेन प्राणायामान्समाचरेत् । यदुपस्थकृत पाप पद्भ्यां वा यत्कृत भवेत् । बाहुभ्यां मनसा वाचा श्रोत्रत्वग्घ्राणचक्षुषेति । प्राणायामाः मासपर्यंत षोडश । पूर्वोक्तमनुवाक्यात् । ४ घ-निविल्यषां, ल-निविद्वैषां ।

मनुः (११।२५२)

" एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनं । अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किंचेदमितीति च " ॥

मंत्रेत्यृक् " अव ते हेडोवरुण नमोभिरि"त्यादिका । जपस्त्वर्थांतराविरुद्धे काले । शातातपः

" मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ।

" भस्मछन्नो भस्मशय्याशयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः " ॥ इदमकामतः सकृत्करणे । अभ्यासे तु षट्त्रिंशन्मते

" महाव्याहृतिभिर्होमस्तिलैः कार्यो द्विजन्मना । उपपातकशुध्यर्थं सहस्रपरिसंख्यया " ॥

महाव्याहृतिलक्षहोमेन शुद्ध्यति । हारीतः " पातकातिपातकोपपातकमहापातकानामेकतमसंनिपाते वाऽघमर्षणमेव त्रिर्जपेत् " । यमः

" दशप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैश्चतुःशतैः । मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैः " ॥

अत्र महापापातिपापानुपापोपपापेषु क्रमाच्चतुस्त्रियेकशतं प्राणायामाः । संकरीकरणादौ प्रकीर्णकेषु च ह्रासः कल्प्य इति मिताक्षरायां । अत्रिः

" ब्रह्महा गुरुतल्पी वा गम्यागामी तथैव च । सुवर्णस्तेयश्चौरश्च गोघ्नो विश्वासघातकः ॥

" शरणागतघाती च कूटसाक्षी त्वकार्यकृत् । एवमादिषु चाऽन्येषु पापेषु निरताः सदा ॥

" प्राणायामत्रयं कृत्वा कृत्वा कल्पं समाहितः । अहोरात्रकृतात्पापात्तत्क्षणादेव मुच्यते" ॥

इति सामान्यतो रहस्यप्रायश्चित्तानि । अथ विशेषतः । तत्र योगीश्वरः (प्रा. ३०२)

" त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वघमर्षणं । अंतर्जले विशुध्येत गां च दत्वा पयस्विनीं" ॥

जपश्चांतर्जले निमग्नेन त्रिरावर्त्तनीयः " देवद्विजगुरुं हन्त्वाऽघमर्षणं त्रिरावर्त्तयेदिति " सुमंतूक्तेः । इदमकामतः सकृद्वधे । यत्तु मनुः (११।२४८)

" सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश । अपि भ्रूणहनं मासात्पुनंत्यहरहः कृताः " ॥

इति तदस्मिन्नेव विषये गोदानाशक्ताविति विज्ञानेश्वरः । उपवासत्रयाशक्तावित्यपरे । गौतमेन मासभक्तमुक्तोक्तं " एतद्व्रत एव ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेयगुरुतल्पेषु प्राणायामैः श्रांतोऽघमर्षणं जपेदिति " तदकामाभ्यासे । योगीश्वरः (प्रा. २४७)

"लोमभ्यः स्वाहेत्यथवा दिवसं मारुताशनः । जले जप्त्वाऽभिजुहुयाच्चत्वारिंशद्धुताहुतीः " ॥

इदमप्यकामतः सकृद्वधविषयं । यत्तु मनुः (११।२५८)

"अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहितां । मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिरिति" ॥

तत्कामतोऽभ्यासविषयं । कामतः श्रोत्रियादिवधविषयं वा । यच्च बौधायनः " ग्रामात्प्राचीं चोदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य स्नातः शुचिः शुचिवासा उदकान्ते स्थंडिलमुपलिप्य सकृत् क्लिन्नवासाः सकृत्पूतेन पाणिनादित्याभिमुखोऽघमर्षणं स्वाध्यायमधीयीत प्रातः शतं मध्याह्ने शतमपराह्णे शतमपरिमितं चोदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृति-

यावकं प्राश्नीयात् । ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः सप्तरात्रात्प्रमुच्यते द्वादशरात्रान्महापातकेभ्यः । ब्रह्महत्यां सुवर्णस्तेयं सुरापानमिति वर्जयित्वा एकविंशतिरात्रेण तान्यपि तरतीति" तत्कामतः सकृद्वधविषयं । यत्तु वृद्धविष्णुः "ब्रह्महत्यां कृत्वा ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य प्रभूतेंधनेनाग्निं प्रज्वाल्याघमर्षणेनाष्टसहस्रमाहुतीर्जुहुयात्तदेतस्मात्पूतो भवतीति" तदनुग्राहकविषयं । यदपि मनुः (११।२५९) "त्र्यहं तूपवसेद्युक्तस्त्रिरन्होऽभ्युपयन्नपः । मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जप्त्वा वाऽघमर्षणमिति" ॥ तदतिनिर्गुणविषयं । यच्च हारीतः "महापातकातिपातकपातकोपपातकानामेकतमसंनिपाते वाऽघमर्षणमेव त्रिर्जपेदिति" तन्निमित्तपरं । सवनस्थस्त्रीक्षत्रियविडाहिताग्निस्त्र्यात्रेयीगर्भिण्यविज्ञातगर्भवधेऽप्येता एव प्रायश्चित्तानि पादोनानि योज्यानि । इति ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं ।

अथ सुरापाने । यमः "सुरापः कंठमात्रमुदकमवतीर्य सुतसोमान् प्रसृतिमादायोंकारेणाभिमंत्र्य पिबेत्" । इदमौपधार्थपाने । याज्ञवल्क्यः (प्रा. ३०४) "त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूष्मांडीभिर्घृतं शुचिः" । पूर्वलिखितैतत्पूर्वार्द्धस्थं चत्वारिंशदित्यनुवर्तते । कूष्मांड्यो "यद्देवा देवहेडनम्" इत्यादिकाः । इदमकामतः सकृत्पाने । एतदशक्तौ मनुः (११।२४९)

"मासं जपित्वा अप नो वासिष्ठं चत्यृचं प्रति । माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुद्ध्यति" ॥ अप नो 'अप नः शोशुचदघमिति' 'सप्तर्चं । वासिष्ठं' 'प्रतिस्तोमेऽभिरुपसंवासिष्ठा' इति तृचं । माहित्रं 'महित्रीणामवोस्त्विति' तृचं । शुद्धवत्य 'एतोन्विंद्रंस्तवामेत्याद्याः' । एतेषां च जपो मासं प्रत्यहं षोडशवारमिति विज्ञानेश्वरः । कामतो सुरापाने मनुः (११।२५६) "मंत्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः । सुगुर्वप्यपहंत्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचं" ॥ देवकृतस्यैनस इत्यष्टौ शाकलहोमीया मंत्राः । नम इदुग्रं नम आविवास इत्यस्या वा ऋचो जपः । प्रत्यहं संवत्सरपर्यंतं । तदपि स एव (११।२५७)

"महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः । अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भिक्षाहारो विशुध्यतीति" ॥ तत्कामतोऽभ्यासविषयं । अनेकमहापापविषयं वा । इति सुरापानप्रायश्चित्तं ॥

अथ सुवर्णस्तेये । तत्र याज्ञवल्क्यः "ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः" ॥ पूर्वलिखितैतत्पूर्वार्द्धस्थं त्रिरात्रोपोषित इति विशुध्येदिति वाऽत्राप्यनुपज्यते । अत्रिः "एकादशगुणान्वाऽपि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् । महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः" ॥ अनुग्राहकादिषु गुणवतो निर्गुणस्वामिकापहरणे सुवर्णोनपरिमाणहरणे च मनूक्तं (११।२५०) "सकृज्जप्त्वाऽस्य वामीयं शिवसंकल्पमेव च । सुवर्णमपहृत्यापि सकृद्भवति निर्मलः" ॥

---

१ ई.ग-विप्राहिता । २ ह्वा-गर्भवधे ।

अस्य वामीयं 'अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति' द्वापंचाशदृक्‌सूक्तं । 'यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवमिति' षट् शिवसंकल्पमंत्राः । यत्तु माधवीये शातातपः "ब्राह्मणः सुवर्णस्तेयं कृत्वा हिरण्यं शालायां प्रक्षिप्याप्सु निष्णातो हिरण्यवर्णाभिश्चतसृभिरात्मानमभ्युक्ष्य त्रीन् प्राणायामान्कृत्वा तदेतस्मात्पापात्पूतो भवतीति" तद्गुणवतोऽतिनिर्गुणस्वामिकसुवर्णोनपरिमाण-हेमहरणप्रयोजकत्वे द्रष्टव्यं । इति स्तेयप्रायश्चित्तं । अथ गुरुतल्पगमने मनुः (११।२५१) "हविष्यांतीयमभ्यस्य न तमंह इतीति च । जप्त्वा च पौरुषं सूक्तं मुच्येत गुरुतल्पगः"॥ इति । हविष्यांतीयं 'हविष्पांतमजरं स्वर्विदमिति' । न तमं होनदुरितमिति 'नतमंहः' इति । 'इति वा इति मे मन' इति । पौरुषं सहस्रशीर्षेति । एतदन्यतमस्य मासं षोडशकृत्वो जप इति मिताक्षरायां । इदमकामतः सकृद्गमने । कामतस्तु याज्ञवल्क्यः (प्रा. ३०५)

"सहस्रशीर्षाजापी तु मुच्यते गुरुतल्पगः। गौर्देया कर्मणोऽस्यांते पृथगेभिः पयस्विनी" ॥ जापी इति ताच्छील्यप्रत्ययादावृत्तिः । अत्र पुरुषसूक्तकरणकं होममुपवासत्रयं चाह वृद्धविष्णुः "त्रिरात्रोपोषितः पुरुषसूक्तजपहोमाभ्यां गुरुतल्पगः शुध्येदिति" । आवृत्तौ होमे च संख्यापेक्षायां पूर्वश्लोकगता चत्वारिंशद्घृताहुतीरित्यत्रापि संबध्यते इति विज्ञानेश्वरः । एभिरिति बहुवचने सुरापस्तेनगुरुतल्पगा गृह्यंते । तेन तैः स्वस्वप्रायश्चित्ताते एका धेनुर्देया । गुरुतल्पसमे तदतिदेशविषये चाऽर्द्धं पादोनं च क्रमेण योज्यं । महापातकिसंसर्गिणस्तु न सह संसर्गस्तदीयमेव प्रायश्चित्तं । प्रकाशप्रायश्चित्तभाजो रहस्यसंसर्गे तु रहस्यमेव व्रतं । संसर्गाख्यनिमित्तस्य रहस्यत्वात् । केचित्तु रहस्यप्रायश्चित्तभाजः प्रकाशसंसर्गे प्रकाशप्रायश्चित्ततामाहुस्तन्न । संसर्गस्य हि प्रकाशत्वममुकपापवत्संसर्गोऽयमिति परस्परज्ञाने भवति । एवं परेण ज्ञाते भवति । एवं च परेण ज्ञाते प्रकाशपापवत्संसर्गित्वमेव तस्य भवति न तु रहस्यपापवत्संसर्गित्वं । यत्तु यौनाध्यापनादिसंसर्गस्यानेककर्तृत्वान्न रहस्यत्वमिति चेन्न । तत्रानेककर्तृत्वस्य व्यासक्तत्वात्तद्व्यतिरिक्तेनाज्ञाते भवत्येव रहस्यत्वं । तथातिपातक्यादिसंसर्गिणस्तदीयमेव व्रतं । इति रहस्यमहापापप्रायश्चित्तं ॥

अथोपपापादिषु । याज्ञवल्क्यः (प्रा. ३०६)

"प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये । उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि" ॥ बौधायनोऽपि "अपि वाक्चक्षुःश्रोत्रत्वग्घ्राणमनोव्यतिक्रमेषु त्रिभिः प्राणायामैः शुध्यति । शूद्रस्त्रीगमनान्नभोजने पृथक् पृथक् सप्ताहं सप्तप्राणायामान् धारयेत् । अभक्ष्याभोज्यामेध्यप्राशने तथा चापण्यविक्रयेषु मधुमांसघृततैलक्षारलवणरसान्नवर्जेषु । यच्चान्यदप्येवं युक्तं स्याद्द्वादशद्वादशप्राणायामान् धारयेत् । अथ पातकोपपातकवर्जं यच्चान्य-

१ ङ–पाठः ।

दप्येवं युक्तं स्यादर्द्धमासं द्वादशद्वादशप्राणायामान् धारयेत् । अथ पातकपतनीयवर्जं यच्चान्यदप्येवं युक्तं मासं द्वादशार्द्धं द्वादशद्वादशप्राणायामान् धारयेदथ पातकवर्जं यच्चान्यदप्येवं युक्तं द्वादशार्द्धमासं द्वादशद्वादशप्राणायामान् धारयेदथ पातकेषु द्वादशप्राणायामान् धारयेदिति " । अत्र प्राणायामत्रयं प्रकीर्णकेषु सप्ताहोद्वादशाहश्च गणितेषूपपातकविशेषेषु । अर्द्धमासो जातिभ्रंशकरादिषु । मासो वधाद्युपपापेषु । षण्मासा अतिपापानुपापेषु । संवत्सरो महापापेषु । तत्र सप्ताहे प्राणायामाः ॥ ४९ ॥ द्वादशाहे ॥ १४४ ॥ अर्धमासे ॥ १८० ॥ मासे ॥ ३६० ॥ षाण्मासिके ॥ २१६० ॥ संवत्सरे ॥ ४३२० ॥ एतानि च प्राणायामत्रयसप्ताहादिव्रतानि पूर्वोक्तेषु प्रकीर्णकोपपापादिविषयेषु भवंतीति **मिताक्षरायां** ।

कामतोऽभक्ष्यभक्षणे सुमंतुः " रेतोविण्मूत्रप्राशनं कृत्वा लशुनपलांडुगृंजनकुंभीकादीनामन्येषां वाऽभक्ष्याणां भक्षणं कृत्वा ततः कंठमात्रमुदकमवतीर्य शुद्धवतीभिः प्राणायामत्रयं कृत्वा महाव्याहृतिभिरुरोगमुदकं पीत्वा तदेतस्मात्पूतो भवतीति " ।

अकामतो **याज्ञवल्क्यः** (प्रा. ३०७)

" ॐकाराभिष्टुतं सोमसलिलं पावनं पिबेत् । कृत्वा तु रेतोविण्मूत्रप्राशनं हि द्विजोत्तमः " ॥

दुष्टप्रतिग्रहे **मनुः** (११।२५२)

" प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वाऽन्नं तु विगर्हितं । जपंस्तरत्समंदीयं पूयते मानवस्त्र्यहादिति " ॥

एतदभ्यासविषयं स एव (११।२५९) " अप्रशस्तं तु कृत्वाऽप्सु मासमासीत भैक्षभुक् " । इदं कामतोऽत्यंताभ्यासविषयं । अज्ञानकृतप्रकीर्णकवाचिकमानसोपपातकेष्वाह **योगीश्वरः** (प्रा. ३०८)

" निशायां वा दिवा वाऽपि यदज्ञानकृतं भवेत् । त्रैकाल्यसंध्याकरणात्तत्सर्वं प्रविणश्यति" ॥

मनुरपि

" यदन्हा कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा । आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैर्निहंति तत् " ॥

शातातपः

" अनृतं मद्यगंधं च दिवामैथुनमेव च । पुनाति वृषलान्नं च बहिःसंध्या उपासिता " ॥ **शंखः**

" शतं जप्ता तु सावित्री सर्वपापप्रणाशिनी । सहस्रजप्ता च महापातकेभ्यः प्रमोचिनी ॥

" दशसाहस्रजापेन सर्वकल्मषनाशिनी ।

" सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो ब्रह्महा गुरुतल्पगः । सुरापश्च विशुद्ध्यंति लक्ष्यजप्यान्न संशय" ॥ इति । सर्वपापानि प्रकीर्णकानि । महापातकान्युपपातकानि । सर्वकल्मषाण्यतिपातकानि वेति **विज्ञानेश्वरः** । सर्वपापेषु रहस्यप्रायश्चित्तप्रकारमाह **प्रायश्चित्तविवेके विश्वामित्रः**

"प्रकाश उक्तं यत्किंचिद्विंशद्भागो रहस्यके । त्रिंशद्भागः षष्ठिभागः कल्पो जात्याद्यपेक्षया" ॥

१ ब-अकामतो ।

आदिशब्देन शक्तिगुणकर्माभ्यासानभ्यासादि गृह्यते इति शूलपाणिः । अत्र द्वादशाब्दस्य विंशाशप्राजापत्या ॥ १८ ॥ त्रिंशांश १२ पष्ठ्यंश ६ चतुर्विंशत्यब्दे एतद्विगुणा अंशा । षडब्दे तदर्द्धं । यत्तु शूलपाणिः "यत्र प्रकाशे मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं तत्र रहस्येऽपि मरणान्तिकमेव मरणे ह्रासासंभवात्" इत्याह तन्न । यद्यपि मरणे ह्रासो न संभवति तथापि तद्विकल्पके चतुर्विंशत्यब्दादौ स संभवत्येव । तेन चतुर्विंशत्यब्द-षड्विंशद्विंशांशा द्वादशचतुर्विंशतिषट्त्रिंशन्मिता प्राजापत्याद्यपेक्षया कर्त्तव्या । मरणान्तिकस्य तु तद्विधिना प्रकाशपापविषयत्वेनोक्तत्वाद्रहस्ये प्रापकप्रमाणाभावात्प्राप्तिरेव दूरापास्तेति सर्वं शिवं ॥

* परिभाषणमादित कृतं गदिता शुद्धिरथोऽसमानत ।
वधपानपरस्वसमह्यभिचारे युधपापिसमतौ ॥ १ ॥
उपपापेष्वथो जातिभ्रंशके सङ्करीकरे । अपात्रीकरणे प्रोक्त मलिनीकरणे तथा ॥ २ ॥
प्रकीर्णके तत कृत घटापवर्जन तत । रहस्यपापनिष्कृतिर्विनिर्णया क्रमादिमे ॥ ३ ॥
चर्मण्वतीतरणिजाशुभसङ्गमस्य सान्निध्यभाजि कृतशालिनि मध्यदेशे ।
ख्याता भरेहनगरी किल तत्र राजा राजीवलोचनरतो भगवन्तदेव ॥ ४ ॥

इति श्रीसमरवंशावतंसमहाराजाधिराजभगवन्तदेवोद्योजितेन मीमांसकशंकरभट्टात्मजेन भट्टनीलकण्ठकृते भगवन्तभास्करे प्रायश्चित्तमयूखो दशम ॥१०॥ श्लोकसंख्या २४००॥

---

* इत परो ह्य पाठ ॥

१ अनलङ्—इति श्रीमीमांसकशंकरभट्टात्मजभट्टनीलकण्ठकृते भास्करे प्रायश्चित्तमयूख समाप्त । शुभं भवतु ।

२ यरघयङ्घयर—घ—शिरोमुकुटमणि । घ—संवत् १८०६ वर्षे ज्येष्ठ वदि ७ शनौ । न—शके १७१६ आनन्दनामसंवत्सरे श्रावणशुद्धपंचम्यां भृगुवारे इदं प्रायश्चित्तमयूख समाप्त सन्तु । श्रीभार्गवरामशिष-यादर्श पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दियते ॥

एतत्पुस्तकोद्धृतऋषिवचनाना न्यायाना अकारादिवर्णतः सूचिः।

ऋषिः पृ.

(२) न्यायाः

समाप्तेयं सूची

जगन्नाथसूनुना विश्वनाथेन विरचिता।

